

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА».

ISSN 2520-2308 (print)
ISSN 2709-5452 (online)

Серія: «Юридичні науки»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC
JOURNAL «INTERNAUKA».

Series: «Juridical sciences»

№ 10 (68) / 2023

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«ІНТЕРНАУКА».**

Серія: «Юридичні науки»

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«INTERNAUKA».**

Series: «Juridical sciences»

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

*Свідоцтво
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 22442-12342Р*

№ 10 (68)

Київ 2023

ББК 67
УДК 34
М-43

Повний бібліографічний опис усіх статей Міжнародного наукового журналу «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки» подано в: **Index Copernicus International (ICI); Polish Scholarly Bibliography; ResearchBib; Наукова періодика України.**

Журнал зареєстровано в міжнародних каталогах наукових видань та наукометричних базах даних: Index Copernicus International (ICI); Polish Scholarly Bibliography; ResearchBib; Ulrichsweb Global Serials Directory; Google Scholar; Наукова періодика України; Bielefeld Academic Search Engine (BASE); Electronic Journals Library; Open J-Gate; Academic keys; Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky.

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

Видання включене до Переліку наукових фахових видань МОН України (категорія «Б»)
Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020
Спеціальності:
081 Право
262 Правоохоронна діяльність

Засновники:

1. Київський кооперативний інститут бізнесу та права.
2. Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права».
3. Громадська організація «Міжнародна академія освіти і науки».
4. Товариство з обмеженою відповідальністю «Фінансова Рада України».

У журналі опубліковані наукові статті з актуальних проблем юридичної науки.

Для наукових працівників, викладачів, студентів юридичних спеціальностей, працівників державних установ, юридичних компаній, судів, правоохоронних органів й інших зацікавлених осіб.

Матеріали публікуються мовою оригіналу в авторській редакції.

Редакція не завжди поділяє думки і погляди автора. Відповідальність за достовірність фактів, імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій.

У відповідності із Законом України «Про авторське право і суміжні права», при використанні наукових ідей і матеріалів цієї збірки, посилання на авторів та видання є обов'язковими.

© Автори статей, 2023

© Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».
Серія: «Юридичні науки», 2023

ISSN 2520-2308 = Internauka. Seria: Űridičeskie nauki (Kiev)/Meždunarodnyj naučnyj žurnal "Internauka".
Seria: Űridičeskie nauki

Редакційна колегія

Голова редакційної колегії: **Курило Володимир Іванович** — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НААН України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Заступник голови редакційної колегії: **Мушенюк Віктор Васильович** — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та процесу Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Секретар редакційної колегії: **Ільченко Олександр Васильович** — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)

Члени редакційної колегії

Биркович Тетяна Іванівна — доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри державного управління та права Київського університету культури (Київ, Україна)

Гаруст Юрій Віталійович — доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)

Гулак Олена Василівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Дем'янчук Юрій Вікторович — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та правоохоронної діяльності Білоцерківського інституту економіки та управління Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (Біла Церква, Україна)

Дрозд Олексій Юрійович — доктор юридичних наук, професор, начальник ад'юнктури і докторантири Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)

Зіха Іржі — PhD in Law, старший викладач факультету менеджменту і економіки Університету Томаша Баті у Зліні (Злін, Чеська Республіка)

Короєд Сергій Олександрович — доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права і процесу ПВНЗ Університет Короля Данила (Івано-Франківськ, Україна)

Куліш Анатолій Миколайович — доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор ННІ права Сумського державного університету (Суми, Україна)

Курило Інна Володимирівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Ладиченко Віктор Валерійович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Лоренцмайєр Штефан — доктор юридичних наук, професор, координатор програми «Еразмус» юридичного факультету Аугсбурзького університету (Аугсбург, ФРН)

Мельничук Ольга Федорівна — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри публічно-правових дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

Миронець Оксана Миколаївна — кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного і адміністративного права Юридичного факультету Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Омельчук Василь Андрійович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Київ, Україна)

Резнік Олег Миколайович — доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, заступник директора з наукової роботи ННІ права Сумського державного університету (Суми, Україна)

Самохін Анатолій Вікторович — доктор медичних наук, професор, Заслужений лікар України, завідувач відділенням травматології, керівник міського центру ургентної спеціалізованої ортопедо-травматологічної допомоги Київської міської клінічної лікарні № 12 (Київ, Україна)

Світличний Олександр Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Фунта Растислав — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та європейського права Університету Данубіус (Сладковічово, Словачька Республіка)

Юринець Юлія Леонідівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і адміністративного права Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Яра Олена Сергіївна — доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Editorial Board

Chief Editor: **Volodymyr Kurylo** — Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAAS of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Department of Administrative and Financial Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Deputy editor: **Victor Mushenok** — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Administrative Law and Process of the Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Executive Secretary: **Oleksandr Ilchenko** — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Administrative, Economic Law and Economic Security of the Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Members of the Editorial Board

Tatyana Berkovich — Doctor of Sciences in Public Administration, Candidate of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Public Administration and Law of the Kyiv University of Culture (Kyiv, Ukraine)

Yurii Demianchuk — Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of Civil, Commercial, Administrative Law and Law Enforcement of the Bila Tserkva Institute of Economics and Management of the Open International University of Human Development “Ukraine” (Bila Tserkva, Ukraine)

Alexei Drozd — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of Adjuncture and Doctorate of the National Academy of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine)

Rastislav Funta — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Law and European Law of the Danubius University (Sladkovichovo, Slovak Republic)

Yuriy Harust — Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Administrative, Economic Law and Economic Security of Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Olena Hulak — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Administrative and Financial Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Sergiy Koroed — Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Civil Law and the Law of the Higher Education of the King Danylo University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Anatoliy Kulish — Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Academic and Research Institute of Law of Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Inna Kurylo — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of International Law and Comparative Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Victor Ladychenko — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of International Law and Comparative Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Stefan Lorenzmeier — Doctor of Legal Sciences, Professor, Coordinator of the Erasmus Program of the Faculty of Law of the Augsburg University (Augsburg, Germany)

Olga Melnichuk — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Public Law Disciplines of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnytsia, Ukraine)

Oksana Myronets — PhD in Law, Associate Professor of the Department of Constitutional and Administrative Law of the Faculty of Law of the National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

Vasyl Omelchuk — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Law, Kiev Cooperative Institute of Business and Law (Kyiv, Ukraine)

Oleg Reznik — Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Deputy Director for Scientific Work of the Educational and Scientific Law Institute of Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Anatoly Samokhin — Doctor of Medical Sciences, Professor, Honored Doctor of Ukraine, Head of the Department of Traumatology, Head of the City Center of Urgent Specialized Orthopedic-Traumatological Care of Kyiv City Clinical Hospital № 12 (Kyiv, Ukraine)

Oleksandr Svitlychnyi — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Civil and Commercial Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Olena Yara — Doctor of Legal Sciences, Professor, Dean of the Law Faculty of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Yuliya Yurinet — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Constitutional and Administrative Law of the National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

Jiri Zicha — PhD in Law, Senior Lecturer of the Faculty of Management and Economics of the Tomas Bata University in Zlín (Zlín, Czech Republic)

ЗМІСТ

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

- Бондар Віталій Петрович**
ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІД ЧАС ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ВОЄННОГО СТАНУ 9
- Дем'янчук Юрій Вікторович, Бартош Дарина Олегівна, Петрівська Ольга Петрівна**
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ПРОТИДІЇ
КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ВИВЧЕННЯ НОРМАТИВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАВОВЕ
РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ВІДНОСИН» 14
- Добош Зоряна Андріївна**
СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ ОСОБИ В УКРАЇНІ 19
- Каплій Олена Володимирівна, Артёмов Ілля Ігорович**
ЗДІЙСНЕННЯ МИТНИХ ФОРМАЛЬНОСТЕЙ НА МОРСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ 25
- Коропатнік Ігор Михайлович, Карелін Владислав Володимирович**
ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ 34
- Курило Володимир Іванович, Ладиченко Віктор Валерійович,
Піддубний Олексій Юрійович, Гулак Олена Василівна**
УСТРІЙ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ПОСТВОЄННОГО ПЕРІОДУ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ 42
- Павленко Олег Анатолійович, Діхтієвський Петро Васильович**
СПЕЦИФІКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ
ОФІЦЕРІВ ПІДРОЗДІЛІВ ЗВ'ЯЗКУ: УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ 49
- Павленко Олег Анатолійович, Пашинський Володимир Йосипович**
ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В ІНТЕРЕСАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ 57

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

- Ігнатенко Ірина Володимирівна, Кречик Анатолій Сергійович, Перепелиця Карина Олегівна**
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ
В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ З КРАЇНАМИ ЄС 62
- Ільків Наталія Володимирівна**
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ДОВКІЛЛЕВОЇ БЕЗПЕКОВОЇ СКЛАДОВОЇ
ЯК ПРІОРИТЕТУ У ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ 68
- Фіцик Софія Олександрівна**
ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК
УКРАЇНИ 74

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Карпінський Борис Андрійович, Карпінська Олена Борисівна
НАЦІОНАЛЬНО-ВИХОВНА СТРАТЕГІОЛОГІЯ: ПРАВНИЧІ ЗАСАДИ З ПОЗИЦІЇ
ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПАТРІОТИЗМУ НАЦІЇ ЗА МИРНОГО Й ВОЄННОГО ПЕРІОДУ 81

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Зубанський Микола Костянтинівч
ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО
ДІЯННЯ ЯК ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ..... 93

Карелін Владислав Володимирович
МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ
В УКРАЇНІ 99

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Гарасимчук Назарій Андрійович
ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У АСПЕКТІ ВИМОГ (ПРИНЦИПІВ)
ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ АДВОКАТІВ 109

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бондар Наталія Анатоліївна, Шпак Артем Ігорович
ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКА 115

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Цесарський Фелікс Анатолійович
ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПІД ЧАС ВОЄННОГО
СТАНУ В УКРАЇНІ..... 120

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Євков Андрій Миколайович
ВИЧЕРПАННЯ АВТОРСЬКИХ ТА СУМІЖНИХ ПРАВ: ДЕЯКІ УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ
У ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ, ЄС ТА США..... 126

Єфіменко Анастасія Григоріївна
ВІЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ БЕЗ ЗГОДИ АВТОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНТЕРЕСІВ КОРИСТУВАЧІВ У АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ: ДОСВІД США, ЄС ТА КАНАДИ 134

Колісникова Ганна В'ячеславівна
ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В РЕГУЛЮВАННІ СПОЖИВЧИХ ДОГОВОРІВ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ 143

Махаринець Дмитро Євгенійович
ДІЯЛЬНІСТЬ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ 149

Якуніна Алла Олександрівна
ПАТЕНТОЗНАВСТВО ТА ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ 155

ІНШЕ

Явний Олексій Іванович
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 160

CONTENTS

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Bondar Vitalii

FEATURES OF CIVIL–MILITARY INTERACTION DURING THE LEGAL REGIME
OF MARTIAL STATE..... 9

Demianchuk Yurii, Bartosh Daryna, Petrivska Olha

SOME ASPECTS OF THE STUDY OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES
OF COMBATING CORRUPTION IN THE CONDITIONS OF THE STUDY OF THE NORMATIVE
DISCIPLINE «LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE RELATIONS» 14

Dobosh Zoryana

JUDICIAL CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION BODIES
IN THE CONTEXT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL GUARANTEE OF PERSONAL
RIGHTS IN UKRAINE..... 19

Kapliy Olena, Artyomov Illya

PERFORMANCE OF CUSTOMS FORMALITIES ON MARINE TRANSPORT UNDER
THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW 25

Koropatnik Ihor, Karelin Vladyslav

FEATURES OF MILITARY AND LEGAL TRAINING: CONTEMPORARY CHALLENGES
AND PERSPECTIVES 34

Kurylo Volodymyr, Ladychenko Viktor, Piddubnyi Oleksii, Gulac Olena

ORGANIZATION OF UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE POST-WAR PERIOD:
THEORETICAL AND LEGAL ASPECT 42

Pavlenko Oleg, Dikhtiievskiy Petro

SPECIFICITY OF PROFESSIONAL ACTIVITY AND PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE
COMMUNICATION UNITS OFFICERS: MANAGEMENT ASPECT..... 49

Pavlenko Oleg, Pashynskiy Volodymyr

PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING
OF MILITARY SPECIALISTS IN THE INTERESTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE..... 57

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENT LAW; NATURAL RIGHTS

Ignatenko Iryna, Krechyk Anatolii, Perepelytsia Karyna

LEGAL REGULATION OF AGRICULTURAL LAND TURNOVER IN UKRAINE:
COMPARATIVE ANALYSIS WITH COUNTRIES EU 62

Ilkiv Nataliia

MAIN DIRECTIONS OF THE FORMATION OF AN ENVIRONMENTAL SECURITY
WAREHOUSE AS A PROGRAM MEASURE FOR THE RECONSTRUCTION OF UKRAINE..... 68

Fitsyk Sofiia

LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PURPOSE OF LAND PLOTS IN UKRAINE 74

CONSTITUTIONAL RIGHT; MUNICIPAL LAW

Karpinsky Borys, Karpinska Olena

NATIONAL EDUCATIONAL STRATEGYOLOGY: LEGAL PRINCIPLES FROM THE POSITION
OF STATE-CREATING PATRIOTISM OF NATION DURING PEACE AND WAR PERIOD..... 81

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAWS

Zubanskiy Mykola
PECULIARITIES OF THE CRIMINAL–LEGAL QUALIFICATION OF A SOCIALLY
DANGEROUS ACT AS A VIOLATION OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR..... 93

Karelin Vladyslav
MATERIAL AND HOUSEHOLD SECURITY OF CONVICTS TO DEPRIVATION OF LIBERTY
IN UKRAINE 99

**CRIMINAL PROCESS AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATING ACTIVITIES**

Harasymchuk Nazariy
ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN TERMS OF THE REQUIREMENTS (PRINCIPLES) OF
TACTICAL METHODS OF ADVOCATES 109

**THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; THE HISTORY OF POLITICAL AND
LEGAL DOCTRINES**

Bondar Nataliia, Shpak Artem
INTEGRITY AS THE PRINCIPLE OF LAWYER’S ACTIVITY 115

LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Tsesarskyi Feliks
FEATURES OF REGULATION OF LABOR RELATIONS DURING MARTIAL LAW
IN UKRAINE 120

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Yevkov Andriy
EXHAUSTION OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS: SOME CONDITIONS FOR
APPLICATION IN UKRAINE, EU AND USA PRACTICE..... 126

Yefimenko Anastasiia
USE OF WORKS WITHOUT THE AUTHOR’S CONSENT AS A TOOL FOR PROTECTION
OF USERS’ INTERESTS IN COPYRIGHT LAW: THE EXPERIENCE OF THE USA, EU
AND CANADA 134

Kolisnykova Hanna
THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE REGULATION OF CONSUMER CONTRACTS
IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE..... 143

Macharynets Dmytro
ACTIVITIES OF ARBITRATION COURTS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE..... 149

Yakunina Alla
PATENT LAW AND PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS 155

OTHER

Yavnyy Oleksiy
LEGAL RESPONSIBILITY: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS 160

УДК 342.9

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бондар Віталій Петрович
*ад'юнкта науково-організаційного відділу
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
Bondar Vitalii
*Adjunct of the Scientific and Organizational Department of the
Military Institute of
Taras Shevchenko National University of Kyiv*
ORCID: 0000-0002-9415-5024

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9313

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІД ЧАС ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF CIVIL–MILITARY INTERACTION DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE

Анотація. Метою статті є характеристика особливостей цивільно-військової взаємодії під час правового режиму воєнного стану.

У статті обґрунтовано, що цивільно-військова взаємодія виступає важливим фактором забезпечення добросовісності системи військового управління, підвищення ефективності функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, урахування позиції громадськості під час прийняття рішень, пов'язаних з діяльністю сектору безпеки і оборони. Правовий режим воєнного стану обумовив посилення військової складової системи управління державою. Наслідки введення вказаного правового режиму обумовили зміст та спрямованість співпраці між цивільним та військовим компонентом.

Основні особливості цивільно-військової взаємодії нині включають: а) масштабний характер взаємодії, що передбачає охоплення майже всіх соціальних груп та їх залучення до процесів надання матеріальної, інтелектуальної, методологічної, психологічної та іншої допомоги військовим формуванням; б) націленість суб'єктів військово-правових відносин додатковими повноваженнями відповідно до законодавства про правовий режим воєнного стану; в) особливий характер обміну інформації, що передбачає нерозголошення деяких відомостей та даних цивільним партнерам по взаємодії; г) активізація громадських структур, діяльність яких спрямована на допомогу військовим формуванням у додержанні добросовісності.

Актуальними проблемами сучасного етапу розвитку системи цивільно-військового співробітництва постають нині удосконалення нормативно-правового підґрунтя означеної роботи, забезпечення надання спеціальних знань в цій сфері військовослужбовцям, які були нещодавно мобілізовані та не мають досвіду участі в означеній діяльності, а також вироблення методологічних підходів до співпраці з інститутами громадянського суспільства, які надають допомогу як цивільним громадянам, так і військовим підрозділам.

Ключові слова: цивільно-військова взаємодія, цивільно-військове співробітництво, Збройні Сили України, військові формування, військове управління, неурядові організації, правове забезпечення.

Summary. The purpose of the article is to characterize the features of civil-military interaction during the legal regime of martial law.

The article substantiates that civil-military interaction is an important factor in ensuring the integrity of the military management system, increasing the effectiveness of the functioning of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, taking into account the position of the public when making decisions related to the activities of the security and defence sector. The legal regime of martial law conditioned the strengthening of the military component of the state management system. The consequences of the introduction of the specified legal regime determined the content and direction of cooperation between the civilian and military components.

The main features of civil-military interaction today include: a) the large-scale nature of interaction, which involves the coverage of almost all social groups and their involvement in the processes of providing material, intellectual, methodological, psychological and other assistance to military formations; b) granting subjects of military-legal relations additional powers in accordance with the legislation on the legal regime of martial law; c) the special nature of information exchange, which involves the non-disclosure of some information and data to civilian partners in interaction; d) activation of public structures, the activities of which are aimed at helping military formations to maintain integrity.

Current problems of the modern stage of the development of the system of civil-military cooperation are improving the regulatory and legal basis of the specified work, ensuring the provision of special knowledge in this field to military personnel who were recently mobilized and do not have experience in participating in the specified activity, as well as the development of methodological approaches to cooperation with civil society institutions that provide assistance to both civilians and military units.

Key words: *civil-military interaction, civil-military cooperation, Armed Forces of Ukraine, military formations, military administration, non-governmental organizations, legal support.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Ефективна відсіч широкомасштабній російській збройній агресії потребує консолідації зусиль всіх органів держави, її військових формувань та громадянського суспільства. Вказане потребує активізації і досконалого правового забезпечення співпраці та взаємодії між військовим та цивільним сегментами правовідносин. Разом з тим правове регулювання означених процесів знаходиться на стадії формування, а понятійний та методологічний ряд ще недостатньо напрацьовані. Вказане обумовлює важливість дослідження питань цивільно-військової взаємодії в аспекті тих викликів, що постали нині перед Українською державою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика цивільно-військового співробітництва, взаємодії та співпраці привертала увагу вчених, які заклали теоретичні підвалини означених процесів. І.Коропатнік проаналізував адміністративно-правові засади взаємодії Збройних Сил України з інститутами громадянського суспільства, структурував та охарактеризував неурядові організації, які виступають суб'єктами взаємодії в означеній сфері [1]. І.Шопіна дослідила питання розвитку досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства [2]. О.Вериславська проаналізувала методологічні засади побудови системи цивільно-військового співробітництва та особливості взаємозв'язку її елементів [3]. В.Шульгін дослідив правове забезпечення цивільно-військового співробітництва і зробив висновок, що означена діяльність на рівні законів України до цього часу не врегульована, що обумовлює необхідність удосконалення та гармонізації правової основи співробітництва на рівні законів, підзаконних нормативно-правових та доктринально-концептуальних актів військового управління України [4]. Однак проблеми цивільно-військової взаємодії під час правового режиму воєнного стану досліджені ще недостатньо, що обумовлює спрямованість наукового пошуку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є характеристика особливостей цивільно-військової взаємодії під час правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Забезпечення ефективної відсічі російській збройній агресії передбачає активну співпрацю між військовими формуваннями та громадянським суспільством. Цивільно-військова взаємодія є головною функцією цивільно-військового співробітництва та полягає у спільній, цілеспрямованій, організованій та безперервній діяльності командувачів (командирів), начальників, їх заступників, органів військового управління, штабів, структур цивільно-військового співробітництва, спрямованій на встановлення та підтримання зв'язків з об'єктами цивільного середовища на рівні, який забезпечує успішне виконання військами (силами) визначених завдань [5]. Додамо, що означене визначення, яке міститься у Доктрині «Цивільно-військове співробітництво» не містить такого важливого елементу, як результативність означеного виду взаємодії. Це, безумовно, потребує здійснення нових досліджень, спрямованих на удосконалення методологічного та нормативно-правового підґрунтя означеного виду діяльності, ми ж поки обмежимося вказівкою на те, що цивільно-військова взаємодія спрямована не лише на встановлення та підтримання зв'язків, а й на сумісне вирішення спільних завдань, спрямованих на підвищення ефективності відсічі широкомасштабній збройній агресії російської федерації.

На тактичному рівні структурні підрозділи цивільно-військового співробітництва в основному взаємодіють з неурядовими організаціями. Поняття «неурядові організації» був запозичений українською правовою наукою з міжнародного права і містить у собі широке коло організацій з різноманітними повноваженнями, завданнями та пріоритетами. Велика кількість їх вже може діяти в кризовому регіоні, а більшість з них діють у цьому районі ще до розгортання там військ. Деякі з них можуть бути налаштовані проти співпраці

з військовими та перешкоджати будь-яким спробам координації їх діяльності. Однак це є підтвердженням необхідності співробітництва з ними за допомогою налагодження діалогу, обміну інформацією та координації ресурсів для досягнення загальної мети. Наявність та користь вказаних організацій затверджені в параграфі 71 статуту ООН. Вони поділяються на дві категорії: уповноважені та неуповноважені. До першої з означених категорій належать такі організації, які офіційно визнані керівною міжнародною організацією. Така неурядові організації можуть знаходитися в зоні збройного конфлікту або кризи, їм дозволено діяти в цій зоні. До другої категорії належать неуповноважені неурядові організації, співробітництво з якими потребує певної обачливості в аспекті розуміння їх джерел фінансування, цілей та завдань [6]. Додамо, що оцінювання цілей та намірів партнерів по взаємодії має здійснюватися на постійній основі, оскільки їх цілі можуть періодично або протягом тривалого часу відрізнятися від цілей української оборонної політики.

Питання, пов'язані з класифікацією організацій, які співпрацюють зі Збройними Силами, досліджувалися на початку російської збройної агресії. Так, І. Коропатнік у 2016 році писав, що при класифікації інститутів громадянського суспільства як суб'єктів взаємодії зі Збройними Силами України можна виокремити три великі групи залежно від ступеня взаємодії, а саме: 1) зовнішні інститути — це спільноти, утворені цивільними особами, які професійно не мають безпосереднього стосунку до Збройних Сил України і мета яких спрямована на сприяння діяльності останніх, допомозі їм, а також здійснення цивільного контролю (ці різноманітні громадські об'єднання та незалежні засоби масової інформації); 2) внутрішні інститути — це спільноти, створені особами, які мають безпосередній стосунок до самих Збройних Сил України (військовослужбовці, військові пенсіонери (ветерани) та працівники ЗСУ) і спрямовані на задоволення своїх соціально-економічних потреб та захист прав в межах своєї професійної діяльності (профспілки; громадські організації ветеранів військової служби, Ради офіцерів, сержантів та Жіночі Ради у Збройних Силах України); 3) окремий вид — це ті інститути громадянського суспільства, які в силу визначених законодавством обмежень не можуть надавати прямо ні допомогу (фінансову, матеріальну тощо), ні здійснювати контроль, але неврахування можливого впливу яких на Збройні Сили України може негативно позначитися на діяльності останніх (це партії та громадські рухи). У свою чергу, інститути першої групи (зовнішні) потребують розмежування за сферою інтересів або напрямками діяльності, на задоволення яких вона спрямована, а саме: а) харитативні утворення (благодійні та волонтерські); б) правозахисні; в) релі-

гійні; г) військово-патріотичні та з допризовної підготовки (Товариство сприяння обороні України, громадські організації з відродження та підтримки національно-патріотичних традицій (козацькі), військово-патріотичні клуби тощо); г) незалежні ЗМІ [7, с. 45]. Разом з тим, набуття російською збройною агресією повномасштабного і тривалого характеру обумовлює нині перегляд підходів та критеріїв означеної класифікації, оскільки вона вже не відображає деякі реалії правового режиму воєнного стану.

Введення в Україні правового режиму воєнного стану значно вплинула на особливості цивільно-військової взаємодії, надавши їй більш масштабного характеру за участю більшої кількості суб'єктів. Цивільно-військова співпраця, як особливий вид взаємодії, має свої відмінності, які відрізняють її від тих видів взаємодії, що склалися в інших сферах суспільних відносин. Це обумовлено тим, що одним із суб'єктів такої взаємодії є наділений спеціальними рисами та властивостями інститут держави — її збройні сили або інші військові формування, до компетенції яких належить відсіч збройній агресії противника, захист територіальної цілісності нашої держави.

Вказана мета та основна функція військових формувань накладає свій відбиток на особливості їх організації та діяльності, а також на режим обміну інформацією зазначених формувань з іншими суб'єктами. Тому іншою особливістю, притаманною цивільно-військовій взаємодії, є відмінності у режимі обміну інформацією з партнерами по взаємодії, обумовлені інформаційно-правовим статусом військових формувань. Принципи транспарентності та прозорості, притаманні функціонуванню інших державних інституцій, присутні у діяльності військових формувань в обмеженому вигляді, з урахуванням вимог законодавства про державну таємницю в сфері оборони. Так, зміст планових та інших документів стратегічного й оперативного характеру, а також документів бойового управління, належить до закритих даних, вільне розповсюдження яких заборонено і тягне за собою юридичну відповідальність. Відповідно, Збройні Сили України та інші військові формування, як суб'єкти цивільно-військової взаємодії, зобов'язані дотримуватися приписів законодавства про державну таємницю і не можуть розголошувати закриті дані навіть тим суб'єктам взаємодії, які надають максимальну допомогу державі та її збройним силам під час повномасштабної російської збройної агресії. Однак вказане не означає, що взаємодія втрачає свій сенс та цілеспрямованість. Інформаційно-правові обмеження накладають свій відбиток на комплекс прав і обов'язків суб'єктів взаємодії, однак не припиняють її здійснення [8, с. 401].

Іншою особливістю цивільно-військової взаємодії за умов правового режиму воєнного стану є

активізація в органах військового управління громадських структур, діяльність яких спрямована на допомогу військовим формуванням у додержанні доброчесності, яка значним чином впливає на якість управлінських структур у секторі оборони. Так, при Міністерстві оборони України функціонує Громадська антикорупційна рада як особливий орган, функції якого достатньо наглядно відображують особливості цивільно-військової співпраці. Діяльність Громадської антикорупційної ради має консультативний характер і здійснюється на колегіальній основі, а її завдання пов'язані із забезпеченням прозорості діяльності оборонного відомства, оптимізації здійснення в ньому цивільного контролю, систематизації та нівелювання корупційних ризиків та удосконалення законодавства і організаційної практики в означеній сфері.

Хотілось би також сказати, що сфера забезпечення доброчесності функціонування військових формувань є надзвичайно важливою для співпраці з інститутами громадянського суспільства, оскільки запобігання корупції та зменшення корупційних ризиків потребує залучення суб'єктів, які представляють різні сфери суспільних відносин. Це потрібно для того, щоб така запобіжна діяльність здійснювалася з використанням методологій, притаманних різним галузям знань, а також дозволяла підвищити об'єктивність спостереження за рахунок участі в ньому різних суб'єктів. Інтollerантність до корупції виступає нині провідним вектором розвитку систем військової освіти, підготовки до військової служби та безпосередньо її проходження [9]. Безумовно, у даній сфері діють обмеження щодо розголошення певних видів інформації, про що ми вже казали вище. Однак надзвичайно широка сфера, на яку нині розповсюджуються правовідносини, що складаються в секторі безпеки та оборони, обумовлює можливість залучення суб'єктів громадянського суспільства до аналізу та допомоги в аспекті підвищення доброчесності багатьох видів військово-управлінської діяльності.

Слід також сказати, що актуальними проблемами сучасного етапу розвитку системи цивільно-

військового співробітництва постають нині удосконалення нормативно-правового підґрунтя означеної роботи, забезпечення надання спеціальних знань в цій сфері військовослужбовцям, які були нещодавно мобілізовані та не мають досвіду участі в означеній діяльності, а також вироблення методологічних підходів до співпраці з інститутами громадянського суспільства, які надають допомогу як цивільним громадянам, так і військовим підрозділам.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Цивільно-військова взаємодія виступає важливим фактором забезпечення доброчесності системи військового управління, підвищення ефективності функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, урахування позиції громадянськості під час прийняття рішень, пов'язаних з діяльністю сектору безпеки і оборони. Правовий режим воєнного стану обумовив посилення військової складової системи управління державою. Наслідки введення вказаного правового режиму обумовили зміст та спрямованість співпраці між цивільним та військовим компонентом.

Основні особливості цивільно-військової взаємодії нині включають: а) масштабний характер взаємодії, що передбачає охоплення майже всіх соціальних груп та їх залучення до процесів надання матеріальної, інтелектуальної, методологічної, психологічної та іншої допомоги військовим формуванням; б) наділення суб'єктів військово-правових відносин додатковими повноваженнями відповідно до законодавства про правовий режим воєнного стану; в) особливий характер обміну інформації, що передбачає нерозголошення деяких відомостей та даних цивільним партнерам по взаємодії; г) активізація громадських структур, діяльність яких спрямована на допомогу військовим формуванням у додержанні доброчесності.

Напрями подальших наукових досліджень мають включати аналіз провідних сфер цивільно-військової взаємодії, їх правового забезпечення, а також визначення проблем, які знижують ефективність цивільно-військової співпраці.

Література

1. Коропатнік І.М. Теоретико-методологічні основи класифікації соціальних інститутів громадянського суспільства. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 2 (2). Р. 58–72
2. Шопіна І.М. Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства. *Наука і правоохорона*. 2014. № 4. С. 308–312.
3. Бериславська О.М. Система цивільно-військового співробітництва: взаємозв'язок елементів. *Військова освіта і наука: сьогодні та майбутнє*: тези доповідей XVII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26 листопада 2023 року). С. 15–16.
4. Шульгін В.В. Правова основа функціонування цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 67–72.

5. Доктрина «Цивільно-військове співробітництво: затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 01.07.2020 р. URL: <https://sprotyvg7.com.ua> (дата звернення: 26.10.2023).

6. Методичний посібник для військ (сил) з питань цивільно-військового співробітництва. *Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України*. Київ, 2019. URL: <https://sprotyvg7.com.ua/documents/tsivilno-vijskove-spivrobitnitstvo> (дата звернення: 26.10.2023).

7. Коропатнік І. М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: Моногр. Київ : Леся, 2016. 412 с.

8. Онопрієнко С. Г. Протидія загрозам національній безпеці в інформаційній сфері: правовий аспект. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 399–403.

9. Zaitsev M., Shopina I., Khrystynchenko N., Koropatnik I., Khomiakov D. Development of Integrity and Intolerance to Corruption in the System of Preparation for Military Service. *Journal of Curriculum and Teaching*. 2022. Vol 11, No 3. P. 112–120. doi: <https://doi.org/10.5430/jct.v11n3p112>.

References

1. Koropatnik, I. M. (2016). Theoretical and methodological bases of classification of social institutions of civil society. *Innovative solutions in modern science*, 2 (2), 58–72 [in Ukrainian].

2. Shopina, I. (2014). Development of research on the problems of civil-military cooperation as a type of interaction between the state and civil society. *Science and law enforcement*, 4, 308–312 [in Ukrainian].

3. Berislavska, O. M. (2023). The system of civil-military cooperation: interrelationship of elements. *Military education and science: present and future: theses of reports of the XVII International Scientific and Practical Conference* (pp. 15–16) [in Ukrainian].

4. Shulhin, V. V. (2021). The legal basis for the functioning of civil-military cooperation of the Armed Forces of Ukraine. *Legal scientific electronic journal*, 11, 67–72 [in Ukrainian].

5. The doctrine «Civil-military cooperation» (2020). URL: <https://sprotyvg7.com.ua> [in Ukrainian].

6. Methodical manual for troops (forces) on issues of civil-military cooperation (2019). URL: <https://sprotyvg7.com.ua/documents/tsivilno-vijskove-spivrobitnitstvo> [in Ukrainian].

7. Koropatnik, I. M. (2016). Interaction of civil society and the Armed Forces of Ukraine: administrative and legal principles [in Ukrainian].

8. Onopriienko, S. H. (2019). Countering threats to national security in the information sphere: legal aspect. *Science and law enforcement*, 4, 399–403 [in Ukrainian].

9. Zaitsev, M., Shopina, I., Khrystynchenko, N., Koropatnik, I., & Khomiakov, D. (2022). Development of Integrity and Intolerance to Corruption in the System of Preparation for Military Service. *Journal of Curriculum and Teaching*, 11 (3), 112–120. doi: <https://doi.org/10.5430/jct.v11n3p112> [In English].

УДК 342.951:351

Дем'янчук Юрій Вікторович

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права факультету менеджменту та права
Вінницький національний аграрний університет*

Demianchuk Yurii

*Doctor of Law, Associate Professor,
Professor of the Department of Law
Faculty of Management and Law
Vinnytsia National Agrarian University
ORCID: 0000-0002-7695-6338*

Бартош Дарина Олегівна

*здобувачка 1 курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 Право
факультету менеджменту та права
Вінницького національного аграрного університету*

Bartosh Daryna

*Acquisition of the 1st course of the second (Master's) Level of higher Education
Specialty 081 Law
Faculty of Management and Law
Vinnytsia National Agrarian University*

Петрівська Ольга Петрівна

*здобувачка 1 курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 Право
факультету менеджменту та права
Вінницького національного аграрного університету*

Petrivska Olha

*Acquisition of the 1st course of the second (Master's) Level of higher Education
Specialty 081 Law
Faculty of Management and Law
Vinnytsia National Agrarian University*

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9311

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ
В УМОВАХ ВИВЧЕННЯ НОРМАТИВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ВІДНОСИН»**

**SOME ASPECTS OF THE STUDY OF THE ADMINISTRATIVE
AND LEGAL PRINCIPLES OF COMBATING CORRUPTION IN
THE CONDITIONS OF THE STUDY OF THE NORMATIVE DISCIPLINE
«LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE RELATIONS»**

Анотація. У даній науковій статті розглянуто дослідження адміністративно-правових засад протидії корупції в умовах вивчення нормативної дисципліни «Правове регулювання адміністративних відносин». Зокрема, адміністративне право містить сукупність нормативних аспектів, що здійснюють вплив у сферу нормативної дисципліни, а основу такої сукупності відображають умови, розроблені Радою Європи в цілому. Визначення закладів освіти передбачає de-

кілька виокремлених умов, необхідних для викорінення корупції урахуваючи освітнє середовище. Корумпований високопосадовець бажає мати владні повноваження, щоб унеможливити корупційні дії, здійснюючи свою займану посаду. Складність у протидії корупції впливає через різницю в корупції у цілому закладів освіти. Деякі країни прийняли нормативно-правові акти про протидію корупції, виокремлюючи сферу між неусвідомленою корупцією та прийнятними «даруваннями доброї долі людини». Це передбачає, що такі країни вже зуміли, що протидія корупції – це явище, яке доводиться викорінювати в освітньому середовищі, але кожна країна має свої засади протидії корупції. Окремі вчинки, які передбачають як «подарунок доброї волі» у деякій країні, розглянуті як корупційні вчинки в іншій. Протидія корупції є загальноприйнятим дуже складним завданням, але швидко здійснити дану проблему в аспекті досі не вдалося жодній країні, в тому числі й Україні. Більшість країн зуміли досягти успіху у викоріненні посиленню корупції від неприборканого до простого її перебування в межах, коли на неї здійснювати ефект впливу в цілому. Серед таких країн можна визначити зараз Сінгапур і Гонконг, їм переконливо зуміли це здійснити у надзвичайно швидкі строки. Але, досвід даних країн передбачає про присутність деяких факторів, що мають тенденцію не відображати успіх запровадження антикорупційних заходів в освіті. Корумповані передбачені схеми здійснюються вже широко впроваджені в соціальні засади країни і тому на них дуже важко та складно здійснити вплив у цілому. Тому, особи, відповідальні стосовно протидії корупційних діянь, такі як освітні діячі, судова влада передбачають окремо отримати прибуткову діяльність від корумпованих учинків і тому небажано залучаються до впровадження необхідних антикорупційних діянь у цілому. Але ж, корупційні діяння є багатогранною та факторною запорукою проблемних аспектів, що рідко здійснюється єдиним фактором, саме тому її слід передбачати системно та комплексно, із залученням додаткових важелів науки, вжитих на різних напрямках. Отже, антикорупційні освітні напрями та норми здійснюються одночасно впровадження в державах Європи в цілому.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, освітнє середовище, заклади освіти, антикорупційні напрями, нормативна освітня дисципліна.

Summary. This scientific article examines the study of the administrative and legal foundations of anti-corruption in the context of studying the regulatory discipline «Legal regulation of administrative relations». In particular, administrative law contains a set of normative aspects that influence the sphere of normative discipline, and the basis of such a set reflects the conditions developed by the Council of Europe as a whole. The definition of educational institutions provides several isolated conditions necessary for the eradication of corruption, taking into account the educational environment. A corrupt high-ranking official wants to have the authority to prevent corrupt actions in the exercise of his position. The difficulty in combating corruption is influenced by the difference in corruption in the whole of educational institutions. Some countries have adopted normative legal acts on anti-corruption, distinguishing the sphere between unconscious corruption and acceptable «gifts to a good human destiny». This assumes that such countries have already realized that anti-corruption is a phenomenon that must be eradicated in the educational environment, but each country has its own anti-corruption principles. Individual acts that are considered as a «gift of good will» in one country are considered acts of corruption in another. Anti-corruption is a generally accepted very difficult task, but no country, including Ukraine, has been able to quickly implement this problem in this aspect. Most of the countries managed to achieve success in eradicating the strengthening of corruption from unbridled to its simple presence within the limits, when it has the effect of influencing it as a whole. Among such countries, Singapore and Hong Kong can now be identified, they convincingly managed to do this in an extremely fast time. However, the experience of these countries suggests the presence of some factors that tend not to reflect the success of the implementation of anti-corruption measures in education. The planned corrupt schemes are already widely embedded in the social foundations of the country and therefore it is very difficult and difficult to influence them as a whole. Therefore, persons responsible for countering corrupt acts, such as educationalists, judicial authorities, expect to separately receive profitable activities from corrupt acts and therefore are undesirably involved in the implementation of the necessary anti-corruption acts as a whole. However, corruption acts are a multifaceted and factorial guarantee of problematic aspects, which is rarely carried out by a single factor, that is why it should be foreseen systematically and comprehensively, with the involvement of additional levers of science applied in various directions. Therefore, anti-corruption educational directions and norms are implemented simultaneously in the European states as a whole.

Key words: corruption, anti-corruption, educational environment, educational institutions, anti-corruption trends, normative educational discipline.

Постановка проблеми. Корупційна діяльність є запорукою для адміністративного права, демократії, соціальної справедливості, передбачає руйнування принципів і напрямів освітнього середовища ефективного управління, юриспруденцію, негативно відображаючи стабільність бюджетних підприємств, установ чи організацій.

Досвід Європейських країн передбачає, що більшість антикорупційних засад здійснили, відповід-

но, до сильних діянь, ефект яких не передбачив покладених напрямів в освіті. Так, деякі держави опинилися перед проблематикою: здійснювати посилення спонтанних багатосекторних міжнародних практик щодо протидії корупції або породжувати політику сильного правового напрямку. Для здійснення вищезазначеного завдання необхідно передбачити дослідження адміністративно-правових засад протидії корупції в умовах вивчення норма-

тивної дисципліни «Правове регулювання адміністративних відносин».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження передбачають праці таких наукових фахівців у галузі юридичних наук, як О. Г. Боднарчук [1], С. М. Алфьоров [5], Ю. В. Дем'янчук [8], С. М. Алфьоров [9].

Формулювання цілей статті (постановка завдання) передбачає у здійсненні дослідження адміністративно-правових засад протидії корупції в умовах вивчення нормативної дисципліни «Правове регулювання адміністративних відносин».

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх десятиліть передбачення науковцями, що переконання задля стану адміністративно-правових засад протидії корупції в умовах вивчення нормативної дисципліни «Правове регулювання адміністративних відносин», необхідно удосконалити визначення поняття корупції в освіті, оскільки дане визначення є недосконалими та дуже потребує додаткового обґрунтування в цілому.

Деякі науковці пов'язують це тільки з тим, що корупція передує в різних напрямках і структурах в освіті, здійснюється на різних напрямках, за участю різних співучасників освітнього процесу. Очевиднішою формою хабарництва — сплачені грошові кошти або надані матеріальні блага громадянам в освіті або організаціям на займаних посадах. Як зазначає Роуз-Акерман, існують два варіанти розвитку корупції: «знизу-вгору» і «зверху-вниз» [1, с. 78; 2]. Тому, відповідальність обумовлено обидві учасники даного процесу: одержувач і платник. Роуз-Акерман [3] визначає корупцію, зосереджуючи увагу на аспекті пожертвування.

Наразі, згідно з даними Transparency International, Україну визнано такою державою, де корупція набула масштабних розмірів. У дослідженні компанії наведено порівняльні результати досліджень корупції у вигляді «Індексу сприйняття корупції» (ІСК) — за останні роки Україна в рейтингу корумпованості займає останні місця [4; 5]. Покращення ІСК неможливе без прозорості, справедливої судової системи, що буде надійною для інвесторів та бізнесу» [6; 7].

Зазначені фактори вимагають детального вивчення, щоб зрозуміти різноманітність корупції, причини її походження та форми [8, с. 24; 9].

Як зазначають сучасні вчені Д. Г. Заброда, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко [10; 11; 12, с. 57], більшість наукових в освіті дискусій із даного питання здійснювалося між 50-ми та 90-ми роками й унеможливлено поширенням політичної корупції в освіті. Тому, вище зазначені науковці відзначають, що корупційні діяння в освіті це еквівалент хабарництва.

Д. Г. Заброда зазначає, що в етимологічному розумінні слово «corruptio» в перекладі з латини (розбещення, порча, підкуп) — означає підкуп

державних, політичних, громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних вузькокорпоративних (кланових) інтересах. Ще в Давній Греції у V–IV ст. до н. е. це явище мало побутовий характер і проявлялося у формі «порчі харчів і питної води». Потім корупцією стали називати такі карани в судовому порядку дії, як «порча моральності», «розлад у полісі». Вважається, що від корупції не застрахована жодна з існуючих культур — наявність окремих її проявів простежуються навіть у священних текстах основних світових релігій [13].

У сучасній лексиці даний термін застосовується для позначення підкупу хабарами, продажності посадових осіб, політичних діячів, або злочину, що полягає у прямому використанні посадовою особою прав, наданих їй за посадою, з метою особистого збагачення [14, с. 362; 15].

Отож, спокуса до проблематики протидії корупції в освіті зростає протягом останніх років, це передбачено основною думкою науковців щодо негативних проявів даного явища в освіті, адже, це унеможливує громадянське суспільство в цілому та освітню демократію процесу закладів освіти, ускладнює правовий розвиток України в цілому.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Підсумовуючи вищезазначене, можемо свідомо зазначити, що корупційна діяльність в минулому з самого початку історії розвитку, і навряд чи вона буде викорінена повністю, адже вона є частиною людської діяльності. Праці, спрямовані проти неї, направлені на її контроль і унеможливлення до мінімуму, що є достовірним і передбачуваним. Корупційна діяльність — це явище, в тій чи іншій освітній галузі, проникаюче в усі верстви діяльності в освіті, міжнародні організації і соціально-правові направлення. Корупція передбачає проявляння в різних нормах, у тому числі в шахрайстві, обману, вимаганні, конфлікті інтересів у цілому, політичних направленнях, зловживанні освітнім середовищем. Корупція притаманна еволюційність, здійснює нові напрями у відповідь на відповідні Антикорупційні програмні напрями в освіті. Тому, корупцію можна вважати складним соціальним і правовим направленням. Адже поширеній думці, що корупція отримується по-різному в різних напрямках, правових умовах і соціально-політичних структурах, корупція, як правило, здійснює, все ж таки, передбачення зловживання службовим становищем в освіті з метою особистої вигоди освітнього середовища.

Отже, можемо передбачити, ефективність антикорупційних засад буде успішним за умов унеможливлення та викорінення причин, які прогресують корупційні діяння в Україні. Основними перевагами здійснено низький ступінь прибутку, відсутність освітньої демократії, слабка система освіти в цілому.

Література

1. Боднарчук О. Г. Щодо проблеми попередження корупції серед медичних працівників системи охорони здоров'я державної кримінально-виконавчої служби України. *Правові проблеми сучасної трансформації охорони здоров'я*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 30 трав. – 31 трав. 2023 р.). Запоріжжя : ЗДМФУ, 2023. С. 14–18. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/19560/1/%D0%90%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202023%20%28%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%29.pdf#page=14> (дата звернення: 25.10.2023).
2. 5 причин, чому в Україні поширена корупція, і що з цим робити? *Антикорупційний портал: вебсайт*. 2013. URL: <https://www.acrc.org.ua/ua/news-and-events/articles/all/5-prichin-chomu-v-ukrayini-poshirena-korupciya-i-shho-z-czim-robiti.html> (дата звернення: 25.10.2023).
3. Актуальні питання удосконалення Антикорупційного законодавства щодо професійної етики на публічній службі та запобігання конфлікту інтересів: засідання Круглого столу (02 листоп. 2011 р.). Київ : Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією, 2011. 76 с.
4. Візуалізація даних індексу. *Transparency International Ukraine: вебсайт*. 2016. URL: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2016/scheme.html> (дата звернення: 25.10.2023).
5. Алфьоров С. М. Адміністративно-правова діяльність щодо протидії корупції в органах внутрішніх справ : Монографія. Харків : Золота миля, 2011. 372 с.
6. Світовий Індекс Правосуддя (World Justice Project — Ruleof LawIndex). 2017. URL: <http://gtmarket.ru/ratings/corruption-perceptions-index/info#ukraine> (дата звернення: 25.10.2023).
7. Альтернативний звіт з оцінки ефективності державної Антикорупційної політики / за ред. А. В. Волошиної. Київ, 2015. 268 с.
8. Демьянчук Ю. В. Анализ действующих правовых основ противодействия коррупции в Украине. *Международный научно-практический правовой журнал «Legea si Viata»*. Республика Молдова, 2017. № 4 / 2 (304). С. 23–26.
9. Алфьоров С. М. Особливості адміністративно-правової відповідальності за корупційні правопорушення. *Форм права*. Харків, 2011. № 4. С. 9–14.
10. Із досліджень МВФ: Як Україні боротися з корупцією? *Україна кримінальна: вебпортал*. 01 травня 2017 року. URL: <https://cipro.com.ua/processes/?p=229455> (дата звернення: 25.10.2023).
11. Курс адміністративного права України: підручник / за ред. В. В. Коваленка. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
12. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Журнал Національна безпека й оборона*. Київ, 2009. № 7 (111). 84 с.
13. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2016 році». *Національний інститут стратегічних досліджень*. Київ, 2016. 688 с.
14. Юридичний словник / за заг. ред.: Б. М. Бабій, Ф. Г. Бурчак, В. М. Корецький, В. В. Цветкова. Київ : Голвна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1983. 871 с.

References

1. Bodnarchuk O. H. Shchodo problemy poperedzhennia koruptsii sered medychnykh pratsivnykiv systemy okhorony zdorovia derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy. *Pravovi problemy suchasnoi transformatsii okhorony zdorovia*: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Zaporizhzhia, 30 trav. – 31 trav. 2023 r.). Zaporizhzhia : ZDMFU, 2023. S. 14–18. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/19560/1/%D0%90%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202023%20%28%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%29.pdf#page=14>.
2. 5 reasons why corruption is widespread in Ukraine, and what to do about it? (2013). *Antykoruptsiynyi portal: vebсайт*. URL: <https://www.acrc.org.ua/ua/news-and-events/articles/all/5-prichin-chomu-v-ukrayini-poshirena-korupciya-i-shho-z-czim-robiti.html>.
3. Topical issues of improving the Anti-Corruption Legislation on Professional Ethics in the Public Service and Preventing Conflicts of Interest: Round Table Meeting (November 02, 2011). Kyiv : Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Combating Organized Crime and Corruption, 2011. 76 s.
4. Visualization of the index data. (2016). *Transparency International Ukraine: website*. URL: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2016/scheme.html>.
5. Alferov S. M. Administrative and legal activities to combat corruption in internal affairs: Monograph. Kharkiv : Golden Mile, 2011. 372 s.
6. World Justice Project (Ruleof LawIndex). 2017. URL: <http://gtmarket.ru/ratings/corruption-perceptions-index/info#ukraine>.

7. Alternative report to assess the effectiveness of state anti-corruption policy / ed. A.V. Voloshina. Kyiv, 2015. 268 s.
8. Demyanchuk Yu. V. Analysis of the current legal framework for combating corruption in Ukraine. *International scientific and practical legal journal "Legea si Viata"*. Republic of Moldova, 2017. № 4 / 2 (304). S. 23–26.
9. Alferov S.M. Features of administrative liability for corruption offenses. *Law Forum*. Kharkiv, 2011. № 4. S. 9–14.
10. From the IMF research: How can Ukraine fight corruption? *Ukraina kryiminalna: vebportal*. May 01, 2017 URL: <https://cripo.com.ua/processes/?p=229455>.
11. Course of administrative law of Ukraine: textbook / ed. V.V. Kovalenko. Kyiv : Yurinkom Inter, 2012. 808 s.
12. Analytical report of the Razumkov Center. *Journal of National Security and Defense*. Kyiv, 2009. № 7 (111). 84 s.
13. Analytical report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2016". *National Institute for Strategic Studies*. Kyiv, 2016. 688 s.
14. Legal Dictionary / for general. editors: B.M. Babiy, F.G. Burchak, V.M. Koretsky, V.V. Tsvetkova. Kyiv : Main Edition of the Ukrainian Soviet Encyclopedia, 1983. 871 s.

Добош Зоряна Андріївна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу,

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Dobosh Zoryana

PhD in Law, Associate Professor,

Educational-Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education

Lviv Polytechnic National University

ORCID: 0000-0002-3680-7207

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9241

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ ОСОБИ В УКРАЇНІ

JUDICIAL CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION BODIES IN THE CONTEXT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL GUARANTEE OF PERSONAL RIGHTS IN UKRAINE

Анотація. Стаття присвячена визначенню змісту, особливостей, суб'єктів реалізації та нормативно-правового забезпечення судового контролю за діяльністю органів публічного управління в контексті адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи в Україні.

У статті представлено нормативно-правову основу визначення та реалізації судового контролю. Констатовано, що розрізнені згадки про можливість реалізації судового контролю є у багатьох нормативно-правових актах, проте, вони не дають змоги зрозуміти зміст поняття «судовий контроль», не конкретизують вичерпного переліку його різновидів та особливостей реалізації.

Розкрито зміст юридичної категорії «судовий контроль». З'ясовано, що термін «судовий контроль» якнайкраще відображає практичну спрямованість діяльності судових органів щодо різних проявів публічно-правових відносин. Наголошено, що в контексті адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи в Україні судовий контроль може мати превентивну природу й бути спрямованим на забезпечення законності у сфері публічного управління і тим самим гарантування реалізації прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Разом з тим судовий контроль у сфері публічного управління може мати наступний характер, стосуватися оскарження рішення, дій органу публічного управління, якими вже порушено право людини у означеній сфері.

Констатовано, що гарантуючи захист правових можливостей у сфері публічного управління, судові органи можуть перевіряти зміст та порядок схвалення індивідуального правозастосовного акту органу публічного управління на будь-якому етапі його прийняття.

Визнано, що судовий контроль у сфері публічного управління – це засіб адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, що реалізується судовими органами. Визнано важливість динамічного реагування суду на нові виклики, здатність його адаптувати засоби впливу на публічно-правові відносини з огляду на потребу ефективного їх врегулювання.

Ключові слова: контроль, судовий контроль, публічне управління, правосуддя, органи публічного управління, адміністративно-правове гарантування, права, законні інтереси.

Summary. The article is devoted to the determination of the content, features, subjects of implementation and legal support of judicial control over the activities of public administration bodies in the context of the administrative-legal guarantee of the rights and legitimate interests of a person in Ukraine.

The article presents the normative and legal basis for the definition and implementation of judicial control. It has been established that there are scattered references to the possibility of judicial control in many normative legal acts, however, they do not make it possible to understand the meaning of the concept of «judicial control», do not specify an exhaustive list of its varieties and features of its implementation.

The content of the legal category «judicial control» is disclosed. It was found that the term «judicial control» best reflects the practical orientation of the activities of judicial bodies regarding various manifestations of public-legal relations. It is emphasized that in the context of the administrative-legal guarantee of the rights and legitimate interests of a person in Ukraine, judicial control can have a preventive nature and be aimed at ensuring legality in the field of public administration and thereby guaranteeing the realization of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities. At the same time, judicial control in the field of public administration may have the following nature, refer to the appeal of the decision, actions of the public administration body, which have already violated human rights in the specified area.

It was established that, guaranteeing the protection of legal opportunities in the field of public administration, judicial bodies can check the content and procedure of approval of an individual law-enforcement act of a public administration body at any stage of its adoption.

It is recognized that judicial control in the field of public administration is a means of administrative and legal guarantee of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities, which is implemented by judicial authorities. The importance of the court's dynamic response to new challenges, its ability to adapt the means of influencing public-legal relations in view of the need for their effective settlement is recognized.

Key words: control, judicial control, public administration, justice, public administration bodies, administrative and legal guarantees, rights, legitimate interests.

Постановка проблеми. Судовий контроль за діяльністю органів публічного управління в Україні за своїм змістом є засобом адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи.

Набуття цієї ролі стає потенційно можливим лише у випадку комплексного формування в державі правового механізму його реалізації.

Відповідний механізм судового контролю потребує наукового обґрунтування інституційної визначеності переліку суб'єктів реалізації, об'єктів контрольного впливу, належного нормативно-правового забезпечення, ідентифікації форм зовнішнього прояву, чіткої фіксації процедурної основи його реалізації, визначення відповідних повноважень судових органів, формування засобів, інструментів його втіленні я життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти судового контролю були предметом наукового дослідження низки вітчизняних вчених, серед яких М. Ковалів [1, с. 119], Б. Гудз [2, с. 68], К. Кропивна [3, с. 181–182] та інші. Проте наукове дослідження цих питань потребує продовження з огляду на актуальність питання та невирішеність практичних проблем реалізації судового контролю в сучасних умовах.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення змісту, особливостей, суб'єктів реалізації та нормативно-правового забезпечення судового контролю за діяльністю органів публічного управління в контексті адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Гарантії судового контролю виступають одними з найважливіших атрибутів правової держави. Судовий контроль є

важливим засобом стабільності та ефективності публічного управління загалом.

Реалізуючи судову реформу, вкрай важливо ідентифікувати суб'єктів реалізації судового контролю. Недоліки нормативного визначення їхнього переліку, недоліки окреслення у нормативно-правових актах їхніх повноважень засвідчують неповноту і суперечливість правової основи їхнього функціонування.

Загалом сьогодні гарантії судового контролю набувають практичного значення через систему судочинства, яке реалізують Конституційний Суд України, місцеві загальні та інші суди, зокрема місцеві адміністративні суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний суд [1, с. 119].

Проте, нормативного закріплення деталізованого переліку контрольних повноважень судових органів в означеній сфері законодавець не пропонує.

Зокрема у КАС України про можливість реалізації судового контролю законодавець згадує лише у кількох статтях та, здебільшого, тоді, коли йдеться про реалізацію судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах (ст. 382 КАС України) чи про оскарження рішень, дій або бездіяльності органу державної виконавчої служби та приватного виконавця (ст. 287 КАС України).

Також відповідно до ст. 382 КАС України, реалізуючи судовий контроль, судові органи, які ухвалюють рішення, можуть зобов'язати орган публічного управління, якого стосується відповідне прийняте судом рішення, подати звіт про виконання припису, що в ньому міститься. Невчасне чи неналежне подання відповідного звіту тягне можливість встановлення судом нового строку

для його подання чи застосування до керівника штрафу у розмірі від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Відповідно до нормативних положень КАС України судовий контроль може мати місце при перевірці судом рішень, дій, бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця задля виявлення порушень прав, свобод та інтересів особи.

У Законі України «Про судоустрій та статус суддів» від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII законодавець, згадуючи про судовий контроль, обмежується лише положеннями про контроль за виконанням судового рішення (ст. 13) чи про контроль за дотриманням прав, свобод чи інтересів особи у кримінальному провадженні (ст. 21) [4].

Розрізнені згадки про можливість реалізації судового контролю є у багатьох нормативно-правових актах, проте, вони не дають змоги зрозуміти зміст поняття «судовий контроль», не конкретизують вичерпного переліку його різновидів та особливостей його реалізації. Це суттєвий недолік вітчизняного законодавства, що негативно впливає на розуміння суддями завдань, які повинні вони реалізовувати в рамках судового контролю, форм його здійснення, власних правових можливостей в рамках судового контролю, та на якість судового контролю загалом.

Зміст категорії «контроль» передбачає перевірку діяльності, облік кого-чи чого-небудь, нагляд за чимось [5, с. 271].

З огляду на прив'язку до суб'єкта реалізації, зміст юридичної категорії «судовий контроль» слід вважати процесом перевірки судом законності діяльності учасників судового процесу. Реалізація судового контролю щодо правовідносин у сфері публічного управління апріорі стосується питань забезпечення реалізації та захисту публічних інтересів чи приватних прав та законних інтересів, що тісно пов'язані з першими. Важко погодитися, що така перевірка може відбуватися лише на певній стадії виконання судових рішень, чи стосуватися винятково лише певних носіїв державно-владних повноважень (зокрема органів державної виконавчої служби) чи розгляду окремого різновиду судових справ (зокрема кримінальних), про які згадує законодавець. Насправді, сфер реалізації судового контролю є набагато більше.

Апріорі, говорячи у ст. 2 КАС України про можливість перевірки судом фактів прийняття рішень, вчинення дій та бездіяльності суб'єктами владних повноважень всупереч законодавству, визначеній процедурі прийняття, поза межами чи всупереч повноважень таких органів, з порушенням принципів неупередженості, добросовісності, розсудливості й рівності перед законом, пропорційності, своєчасності, тощо, з порушенням прав

та законних інтересів окремих осіб, законодавець має на увазі реалізацію судового контролю, хоч і не використовує термін «судовий контроль».

Видається, що термін «судовий контроль» як найкраще відображає практичну спрямованість діяльності судових органів щодо різних проявів публічно-правових відносин. На часі нормативне закріплення терміна «судовий контроль» щодо різних проявів контрольної діяльності судових органів.

Зовнішні прояви судового контролю можуть бути найрізноманітнішими.

Про судовий контроль можна говорити у випадку здійснення судом контролю за конституційністю нормативно-правових актів, контролю судом за законністю рішень, дій, бездіяльності органів публічного управління, за виконанням судових рішень. Не позбавлене логіки твердження про те, що судовий контроль певною мірою реалізується у рамках роботи апеляційної, касаційної та наглядової інстанцій за законністю (обґрунтованістю) судових рішень, які винесені нижчестоящими судами.

У публічно-правовій сфері він може мати превентивну природу й бути спрямованим на забезпечення законності у сфері публічного управління і тим самим гарантування реалізації прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Наприклад судовий контроль може стосуватися змісту податкового повідомлення-рішення про нарахування податкового зобов'язання, що повинен сплатити платник податків, зменшення бюджетного відшкодування, відмови Державною податковою службою України платнику податків у поновленні пропущеного строку, рішень про коригування митної вартості чи про країну походження товарів, про визнання незаконною відмови у наданні податкових пільг, тощо.

Превентивний судовий контроль може бути пов'язаним з визнанням таким, що суперечить законодавству рішення чи дії органу публічного управління при розгляді інших категорій справ (адміністративних, цивільних, кримінальних), що не стосуються безпосередньо питання законності рішення органу публічного управління.

Разом з тим судовий контроль у сфері публічного управління може мати наступний характер, стосуватися оскарження рішення, дій органу публічного управління, якими вже порушено право людини у означеній сфері. Як результат наступного судового контролю вченими визнано рішення у справі, яким вирішується спір по суті та надано судом правову оцінку діям та рішенням органу публічного управління і його посадових осіб [2, с. 68].

Важливо наголосити, що судові органи як суб'єкти судового контролю за діяльністю органів публічного управління в Україні в контексті адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи оцінюють нормативно-правовий, правозастосовний, інтерпретаційний акт

на предмет дотримання загальних і спеціальних законодавчо визначених, обов'язкових для виконання правил, умов суб'єктами правотворчого процесу у сфері публічного управління. Загальні вимоги є законодавчими вимогами до всіх правових актів такого роду, натомість спеціальні — враховують специфіку сфери врегулювання та різновиду правового акта.

Загальні вимоги стосуються наявності відповідної компетенції у суб'єкта, котрий приймає правові акти, вимог щодо дотримання форми актів, їхнього змісту та процедури прийняття. Законність цих актів є свідченням дотримання матеріальних та процесуальних вимог чинного законодавства на всіх стадіях їхнього прийняття, забезпечення загального режиму неухильного дотримання чинного законодавства суб'єктами, які приймають правові акти.

Судові органи здійснюють контроль щодо нормативно-правових актів, які зорієнтовані на тривале врегулювання однотипних правовідносин, зумовлюють встановлення, зміну й припинення (скасування) правових норм та, водночас, тягнуть юридичні наслідки, зокрема виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків учасників цих правовідносин [6].

Водночас ці акти націлені на реалізацію чи захист прав та законних інтересів окремих членів суспільства. Неможливість гарантування цих правових можливостей органом публічного управління спонукає їх шукати іншого суб'єкта юридичного гарантування задля втілення власних правових можливостей у життя. Саме суд у таких випадках стає суб'єктом адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи.

Водночас рішення за результатами судового контролю можуть стосуватися визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень (зокрема рішення органу публічного управління про притягнення особи до адміністративної відповідальності).

Судовий контроль стосується змісту та порядку схвалення індивідуального правозастосовного акту органу публічного управління на будь-якому етапі його прийняття. При цьому суд бере до уваги факт порушення діяльністю органу публічного управління у процесі прийняття індивідуального акта правових можливостей людини, створення загрози їхнього порушення в майбутньому. У будь-якому разі судовий контроль стосується діяльності органу публічного управління, що створює, змінює та припиняє публічно-правові правовідносини. Важливо відзначити, що закон не передбачає можливості в рамках судового контролю загальної оцінки ефективності діяльності органу публічного управління при прийнятті індивідуальних актів, застосування ним вичерпного переліку юридичних заходів [6].

Важливо, що законодавець у змісті КАС України (ст. 246) у мотивувальній частині зобов'язує судові органи з'ясувати факт порушення невідомих чи оспорених прав й інтересів, щодо захисту яких особа звертається до суду. Тобто у всіх справах, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства судові органи реалізують контрольну діяльність, націлену на захист прав людини у публічно-правових відносинах.

Важливо звернути увагу на те, що законодавець у ст. 5 КАС України не обмежує способи судового контролю та захисту порушених прав особи. Він надає можливість захисту будь-яким способом, що не суперечить законодавству та може бути ефективним для захисту правових можливостей людини. Це положення є свідченням дискреційних повноважень суду як суб'єкта адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів особи.

Судовий контроль є важливою гарантією прав широкого кола суб'єктів у сфері публічного управління. Законодавець не обмежує коло осіб, права яких можуть бути захищені судом в порядку адміністративного судочинства. Серед осіб, права яких можуть бути захищені судом, законодавець згадує громадян, юридичних осіб, іноземців, осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб. При цьому у своїх правах він урівняв громадян та юридичних осіб нашої держави з іншими згаданими суб'єктами публічно-правових відносин.

Гарантуючу функцію відіграє уся система судового контролю, що охоплює різні форми зовнішнього прояву конституційний судовий контроль; судовий контроль за належним застосуванням положень чинного законодавства правоохоронними органами, іншими судами, за законністю та обґрунтованістю рішень органів публічного управління, процесуальними рішеннями, діяльністю органів дізнання й досудового слідства [7, с. 49].

Слід відзначити важливу роль судового контролю як гарантії захисту прав людини на етапі виконання судових рішень. Судовий контроль за їхнім виконанням в адміністративному судочинстві, як зазначив Конституційний Суд України у своєму рішенні від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009, дає змогу утвердити авторитет нашої держави як правової (п. 3, п. 4 мотивувальної частини) [7], а можливість застосування штрафу за невиконання судових рішень відповідно до постанови Верховного Суду від 23 квітня 2020 року у справі № 560/523/19 визнається заходом для забезпечення конституційного права громадян на судовий захист [8].

Як стверджує К. Кропивна, характеризуючи судовий контроль щодо виконання рішень в адміністративних справах, цілком слушно зазначила, що він є уособленням однієї з ключових функцій судових органів, зокрема реалізації контролю

і наглядю за виконання власного рішення, яке має зобов'язальний характер. Водночас вона вважає його додатковим засобом гарантування законності, й захисту правових можливостей особи у адміністративних справах. Судовий контроль слугує забезпеченню безпосереднього виконання рішення суду, оскільки передбачає обов'язок надання звіту органом публічного управління про стан виконання рішення та стан відновлення порушених прав. Захисту прав також слугує процесуальне закріплення права суду самостійно вимагати виконання свого рішення [3, с. 181–182].

Таким чином судовий контроль у сфері публічного управління — це засіб адміністративно-правового гарантування прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, що реалізується судовими органами через процедуру судочинства шляхом прийняття рішень суду про визнання незаконними рішень, дій та бездіяльності органів публічного управління задля попередження та припинення порушення прав та законних інтересів фі-

зичних та юридичних осіб цими органами та їхніми посадовими особами у рамках публічно-правових відносин, покарання винних та відновлення порушених правових можливостей таких осіб.

Висновки. Безумовно, в умовах трансформації публічно-правових відносин судовий контроль повинен відповідати запиту суспільства, бути актуальним, тобто забезпечувати законність та захист правових можливостей фізичних та юридичних осіб у всіх сферах публічно-правових відносин. Важливою є динамічність реагування суду на нові виклики, здатність його адаптувати засоби впливу на публічно-правові відносини з огляду на потребу ефективного їх врегулювання. Суд повинен мати достатній обсяг правомочностей, набір інструментів впливу (приписів, дозволів, заборон) на правовідносини у публічно-правовій сфері, мати достатнє фінансове забезпечення для їхньої реалізації. Правове регулювання цієї сфери повинно бути чітким та в достатньому обсязі визначати механізми судового контролю і компетенцію суду у цій сфері.

Література

1. Ковалів М. В. Судовий контроль як гарантія забезпечення прав та свобод громадян. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 117–124.
2. Гудз Б. Д. Судовий контроль за законністю адміністративної діяльності органів виконавчої влади: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2013. 218 с.
3. Кропивна К. О. Судовий контроль як засіб забезпечення ефективного виконання судових рішень. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2016. № 3/4 (31/32). С. 177–182.
4. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 7.
5. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 4: І–М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.
6. Науково-практичний коментар до статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України. *ЛІГА: ЗАКОН: вебсайт*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КК003049> (дата звернення: 05.09.2023).
7. Арато Е., Коен Дж. Відродження, занепад і реконструкція громадянського суспільства. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 68–79.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України від 30 червня 2009 р. № 16-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text> (дата звернення: 05.09.2023).
9. Постанова Верховного Суду від 23 квітня 2020 року у справі № 560/523/19. Адміністративне провадження № К/9901/7195/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88886054> (дата звернення: 06.09.2023).

References

1. Kovaliv, M. V. (2011). Sudovyi kontrol yak harantiia zabezpechennia prav ta svobod hromadian [Judicial control as guaranty of citizens' rights and freedoms provision]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutri-shnikh sprav*, 3, 117–124 [in Ukrainian].
2. Hudz, B. D. (2013). Sudovyi kontrol za zakonnistiu administratyvnoi diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady [Judicial control over the legality of administrative activities of executive authorities]: dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv, 218 p. [in Ukrainian].
3. Kropyvna, K. O. (2016). Sudovyi kontrol yak zasib zabezpechennia efektyvnoho vykonannia sudovykh rishen [Judicial control as a means of ensuring effective execution of court decisions]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo: zbirnyk naukovykh prats.*, 3/4 (31/32), 177–182 [in Ukrainian].

4. Pro sudoustrii ta status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02 chervnia 2016 r. № 1402-VIII [On the judiciary and the status of judges: Law of Ukraine dated June 2, 2016 No. 1402-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 31, 7 [in Ukrainian].
5. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language:] (1973): [v 11 t.] / AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O.O. Potebni; redkol.: I.K. Bilodid (holova) [ta in.]. Kyiv : Nauk. dumka, 1970–1980. T. 4: I–M / red. tomu: A.A. Buriachok, P.P. Dotsenko, 840 p. [in Ukrainian].
6. Naukovo-praktychnyi komentar do statti 17 Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Scientific and practical commentary on Article 17 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine]. *LIHA: ZAKON: vebseit*. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/KK003049> [in Ukrainian].
7. Arato, E., & Koen, Dzh. (1996). Vidrozhennia, zanepad i rekonstruktsiia hromadianskoho suspilstva [Revival, decline and reconstruction of civil society]. *Politychna dumka*, 1, 68–79 [in Ukrainian].
8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen chastyn somoi, deviatoi, punktu 2 chastyny shistnadtsiatoi statti 236-8 Kryminalno-protseusualnoho kodeksu Ukrainy vid 30 chervnia 2009 r. № 16-rp/2009 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of parts seven, nine, point 2 of part sixteen of Article 236–8 of the Criminal Procedure Code of Ukraine dated June 30, 2009 No. 16-rp/2009]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text> [in Ukrainian].
9. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 23 kvitnia 2020 roku u spravi № 560/523/19. Administratyvne provadzhenia № K/9901/7195/20 [Resolution of the Supreme Court of April 23, 2020 in case No. 560/523/19. Administrative proceedings No. K/9901/7195/20]. Retrieved from <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88886054> [in Ukrainian].

УДК 343.35:339.543

Каплій Олена Володимирівна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного та адміністративного права і процесу

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Kapliy Olena

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of

Constitutional and Administrative Law and Process

Petro Mohyla Black Sea National University

ORCID: 0000-0002-3737-4781

Артёмов Ілля Ігорович

студент юридичного факультету

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Artyomov Ilya

Student of the Faculty of Law

Petro Mohyla Black Sea National University

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9266

ЗДІЙСНЕННЯ МИТНИХ ФОРМАЛЬНОСТЕЙ НА МОРСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PERFORMANCE OF CUSTOMS FORMALITIES ON MARINE TRANSPORT UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Анотація. Статтю присвячено дослідженню адаптаційних процесів, що відбуваються в національному законодавстві у сферах митного та морського права, зумовлених обставинами воєнного часу. Висвітлено підстави, відповідно до яких дослідження морських вантажоперевезень, в актуальних умовах, є пріоритетним напрямом дослідження. У статті розглянуто актуальний стан митного законодавства України в аспекті проходження митних формальностей морським транспортом. Статтю присвячено дослідженню зміни, що були внесені в законодавство у зв'язку з оголошенням воєнного стану, а саме – суттєве спрощення процесу проходження митних формальностей для товарів, що мають гуманітарне, військове, інфраструктурне чи інше важливе значення для обороноздатності держави. У статті надано характеристику Законам України від 13.12.2022 р. № 2837-IX, 10.04.2023 р. № 3020-IX, № 3324-IX та 3325-IX від 10.08.2023 р. В ході дослідження були проаналізовані майбутні зміни до законодавства, які станом на дату написання статті прийняті законодавцем, проте ще не набрали законної сили. Розглянуті законопроекти, що мають на меті внесення змін до митного та суміжного законодавства в аспекті досліджуваного питання. На підставі аналізу законопроектів надано характеристику тенденціям правотворчості в умовах воєнного стану, озвучено критичні зауваження до деяких пропозицій та висловлені можливі варіанти доопрацювання розглянутих проектів. У статті досліджується поняття безпеки мореплавства, особливості забезпечення безпеки мореплавства в портах України, відповідальних за це суб'єктів. Проведено аналіз зводів звичаїв найбільших функціонуючих портів України, висвітлено обставини, за яких, відповідне до закону, порти не несуть відповідальності за збитки, завдані водним суднам. За результатами проведеного аналізу висловлено позицію, про пряму залежність належних гарантій безпеки мореплавства для іноземних судів та функціонуванні митних формальностей. У статті викристалізовується необхідність одночасного розгляду змін до митного законодавства у сукупності зі змінами до морського законодавства. Стаття висвітлює актуальність паралельного розгляду митного та морського прав в аспекті забезпечення безпеки мореплавства.

Ключові слова: митні формальності, імпорт, транзит, воєнний стан, законодавчі зміни, реформування, безпека мореплавства, гуманітарна допомога, військова техніка, мито, податки.

Summary. The article is devoted to the study of adaptation processes taking place in national legislation in the spheres of customs and maritime law caused by wartime circumstances. The reasons for which the study of sea freight transportation, in current conditions, is a priority area of research are highlighted. The article examines the current state of customs legislation of Ukraine in the aspect of passing customs formalities by sea transport. The article is devoted to the study of the changes made to the legislation in connection with the declaration of martial law, namely, the significant simplification of the process of passing customs formalities for goods that have humanitarian, military, infrastructural or other important significance for the state's defense capability. The article describes the Laws of Ukraine No. 2837-IX dated 13.12.2022, No. 3020-IX dated 10.04.2023, No. 3324-IX and 3325-IX dated 10.08.2023. The study analyzed future changes to legislation, which, as of the date of writing the article, have been adopted by the legislator, but have not yet entered into force. Considered draft laws aimed at making changes to customs and related legislation in the aspect of the researched issue. On the basis of the analysis of the draft laws, the characteristics of law-making trends under martial law conditions were given, critical remarks were voiced about some proposals, and possible options for finalizing the considered projects were expressed. The article examines the concept of maritime safety, features of ensuring maritime safety in the ports of Ukraine, the subjects responsible for it. An analysis of the customs of the largest functioning ports of Ukraine was carried out, the circumstances under which, in accordance with the law, ports are not responsible for damages caused to water vessels were highlighted. Based on the results of the analysis, the position was expressed about the direct dependence of proper guarantees of maritime security for foreign ships and the functioning of customs formalities. The article crystallizes the need for simultaneous consideration of changes to customs legislation together with changes to maritime legislation. The article highlights the relevance of parallel consideration of customs and maritime law in the aspect of ensuring maritime safety.

Key words: customs formalities, import, transit, martial law, legislative changes, reforms, maritime security, humanitarian aid, military equipment, customs duties, taxes.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна ставить перед Україною безліч випробувань, які потребують швидких та зважених рішень. Кожного дня ми боремося та виборюємо можливість продовжувати наш бій наступного дня. Разом з тим, величезну роль у нашому спротиві відіграють вантажі, що надходять з-за кордону. До них належить військова техніка, гуманітарна допомога, транспортні засоби та незліченні кількості інших об'єктів, поставлених нашими союзниками чи придбаних волонтерами, які проходять митний кордон України. В цьому аспекті, вважаємо особливо актуальним дослідити зміни, що їх зазнали митні формальності в умовах воєнного стану.

Зважаючи на фактичну відсутність в Україні вантажного авіаперевезення, в нашому дослідженні, ми приділили особливу увагу змінам у законодавстві, що стосуються саме морських перевезень. А оскільки першочерговою підставою існування морського сполучення між Україною та іншими країнами є забезпечення безпечного (наскільки це можливо) стану мореплавства, доцільним, вважаємо, дослідити зміни, що їх зазнало митне законодавство у сукупності зі змінами портового законодавства в аспекті забезпечення безпеки мореплавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем та перспектив змін у здійсненні митних формальностей в умовах воєнного стану та їх взаємозв'язок із належним забезпеченням безпеки мореплавства ще не має достатньо широкого висвітлення у наукових джерелах через новизну теми. Серед науковців, які досліджували митне законодавство в умовах воєнного стану можна виділити напрацювання таких правознавців, як

А. В. Дзюбинський, О. В. Дзюбинська, О. В. Шегинський [3].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Головним завданням статті є дослідження актуального законодавства з питань проходження митних формальностей морським транспортом; обґрунтування необхідності розгляду митного законодавства у його сукупності із морським у сфері забезпечення безпеки мореплавства; аналіз змін, які вже були внесені, або ще не набрали законної сили; надання характеристики існуючим законопроектам у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Перетин митного кордону неминуче пов'язаний із виконанням митних формальностей — сукупності дій, що підлягають виконанню відповідними особами і митними органами, а також автоматизованою системою митного оформлення з метою дотримання вимог законодавства України з питань митної справи [1].

Зараз, коли авіаційне сполучення між Україною та іншими країнами перекрито, фактично, весь тягар митного контролю покладений на пункти водного та автомобільного сполучення. Так, за прогнозами Європейської організації з безпеки аеронавігації, обмеження на польоти в повітряному просторі України триватимуть до 2029 року [2, с. 19].

В останніх наукових дослідженнях відзначається особлива важливість, в умовах війни, за рахунок, в тому числі, і здійснення ефективної митної політики, забезпечити внутрішні потреби та оптимальний баланс між імпортом та експортом [3, с. 99]. Враховуючи вищезазначене, особливо актуальним є дослідження змін у законодавстві, які впливають як на митну, так і на портову га-

лузі права. Разом з тим, в нашому дослідженні, вважаємо доцільним зробити акцент на забезпеченні безпеки мореплавства. На нашу думку, забезпечення такого стану мореплавства, при якому іноземні судна можуть заходити в українські порти є мінімальною передумовою для обговорення митного законодавства взагалі, оскільки за відсутності суб'єктів перетину митного кордону, фактично, відпадає необхідність у дотриманні митних формальностей.

Відповідно до Постанови Кабінету міністрів України (далі — КМУ) від 30.12.2022 р. № 1499 безпека мореплавства — стан мореплавства, за якого мінімальними є пов'язані з ним ризики загибелі людей або завдання шкоди їх здоров'ю; загибелі, аварії або пошкодження суден, пошкодження або втрати вантажів, будь-якого іншого майна; забруднення навколишнього природного середовища [4]. Особи, транспортні засоби і товари пропускаються через державний кордон після здійснення відповідно до вимог нормативно-правових актів прикордонного, митного контролю ... у разі морського, річкового та поромного сполучення — контролю суден з метою забезпечення безпеки плавання [5].

На взаємозв'язок морської та митної галузей права у досліджуваній сфері наглядно вказує адаптація митних формальностей до викликів воєнного часу. Так, 30.08.2023 р. Президентом України були підписані закони № 3324-IX та 3325-IX від 10.08.2023 р., відповідно до яких тимчасово, до 01.01.2024 р. звільняються від оподаткування ввізним митом при ввезенні на митну територію України та поміщенні в митний режим імпорту морські судна для використання виключно як пошуково-рятувальні одиниці ... оплата вартості яких здійснюється за рахунок коштів державного бюджету [6; 7].

Вважаємо прийняття цих змін позитивним зрушенням в процесі розвитку законодавчої бази забезпечення безпеки мореплавства. Разом з тим, поза увагою залишається той колосальний вплив, який здійснюють волонтерські організації, в тому числі і при закупівлі човнів [8]. На нашу думку, з вказаної статті слід виключити положення, яке визначає державний бюджет як виключне джерело коштів для закупівлі морських суден, що значною мірою посприяє волонтерській діяльності.

Схожими за спрямованістю є Закони України від 13.12.2022 р. № 2837-IX і 10.04.2023 р. № 3020-IX, Так, відповідно до їх положень, ряд товарів (безпілотні апарати, енергетичне обладнання, військове спорядження, тощо) на період дії воєнного стану, що ввозяться на митну територію України ... звільняються від оподаткування ввізним митом. Пропуск через митний кордон, митний контроль та митне оформлення зазначених у цьому пункті товарів здійснюються у першочер-

говому порядку. Плата за виконання митних формальностей щодо таких товарів поза місцем розташування митних органів або поза робочим часом, установленим для них, не справляється [9; 10].

Також важливо зазначити, що вже з 01.12.2023 р. набирає чинності Постанова КМУ від 05.09.2023 р. № 953 [11]. Відповідно до її положень, пропуск гуманітарної допомоги через митний кордон України та її митне оформлення здійснюються у пунктах пропуску через державний кордон України без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності шляхом подання декларації.

Позитивно оцінюємо зміни порядку проходження митних формальностей для товарів переважно військового призначення, у відповідності до європейських та північноатлантичних стандартів процедур декларування військової техніки та інших товарів що були внесені до Митного кодексу Законом України від 23.08.2023 р. № 3345-IX [12]. Так, згідно зі змінами, незалежно від виду транспорту для декларування у митний режим транзиту військової техніки та інших товарів підрозділів збройних сил держав — членів ЄС, держав НАТО та інших держав, допущених на територію України, замість митної декларації може використовуватися Форма 302 за формою держави направлення таких підрозділів. Також широкий перелік товарів, транспортних засобів, видів військової техніки та інших товарів підрозділів збройних сил поміщені у митний режим тимчасового ввезення з умовним повним звільненням від оподаткування митними платежами.

В ході аналізу вищенаведених нормативних актів можна побачити, що українське законодавство демонструє свою динамічність та здатність відповідати вимогам часу. Разом з тим вважаємо, що не дивлячись на однозначно позитивний характер послаблення митних формальностей для ввезення вказаних товарів, описані зміни до законодавства приймаються недостатньо оперативно.

Фактом, який вказує на необхідність здійснення рішучих законодавчих дій є те, що станом на початок 2023 року загальні прямі збитки портової інфраструктури оцінювались у \$496 млн. До даної оцінки входить як інфраструктура морських портів, так і об'єкти внутрішньо-водного транспорту, які зазнали руйнувань внаслідок війни. Загалом від початку війни зруйновано або пошкоджено майно в щонайменше чотирьох портах. Наприклад, було зруйновано зерновий термінал в Миколаївському порту «Ніка-Тера» [13, с. 20].

Низький рівень безпеки мореплавства драматично впливає на експортний потенціал українських портів. Враховуючи зрив російською федерацією зернової угоди, підвищені ризики знищення торгових суден, міжнародні страхові компанії відмовляють у страхуванні тих, що прямують до українських портів. Так, наприклад, Генеральний

директор найбільшого у світі страховика Lloyd's Джон Ніл сказав, що його компанія буде готова страхувати перевезення зерна з українських портів тільки у разі, якщо вдасться встановити міжнародні коридори за аналогією з розірваною Росією зерновою угодою [14].

Для порівняння — минулого року Минулого року Euroins Insurance Group (EIG), що входить до складу компанії Eurohold Bulgaria AD і є однією з провідних незалежних страхових груп у Східній Європі застрахувала близько 1 800 партій зерна на суму 5 млрд. доларів США, що становить 65% від загальної вартості експорту зерна з України. За даними Statista, 2022 року Україна експортувала зерно на суму USD7,624 млрд. [15].

На рівні національного законодавства, страхування саме від ризиків воєнного характеру також не знаходить свого забезпечення. Так, стаття 239 Кодексу торговельного мореплавства (далі — КТМ) передбачає, що за договором морського страхування страховик зобов'язується за обумовлену плату у разі настання передбачених у договорі небезпечностей або випадковостей, яких зазнає об'єкт страхування, відшкодувати страхувальнику або іншій особі, на користь якої укладено договір, понесені збитки. Проте відповідно до ст. 261 КТМ, страховик не відповідає за збитки, що виникли внаслідок різного роду воєнних дій або військових заходів та їх наслідків [16].

Дослідивши Зводи звичаїв найбільших портів України, також можна помітити спільний елемент у вигляді зняття з себе відповідальності за обставини воєнного характеру. Так, наприклад, відповідно до п. 11.5 Зводу звичаїв порту «Одеса» у разі настання форс-мажорних обставин (війна, стихійне лихо, обмерзання, страйк, тощо) адміністрація порту на період дії форс-мажорних обставин звільняється від відповідальності за невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань перед контрагентами [17].

Ідентичні положення містяться у зводах звичаїв Морського порту Миколаїв, Усть-Дунайськ та Ізмаїл [18; 19; 20].

За загальним правилом, передбаченим ст. 74 КТМ України організація та забезпечення безпеки мореплавства у морському порту покладаються на адміністрацію морських портів України [16]. Аналогічні положення містяться у вищезгаданому законі про морські порти, відповідно до ст. 14 якого нагляд за мореплавством у морському порту здійснюється капітаном морського порту, який очолює службу капітана морського порту. Безпека мореплавства в акваторії морського порту забезпечується адміністрацією морських портів України, власниками морських терміналів і гідротехнічних споруд, судовласниками, іншими суб'єктами господарювання, що провадять свою діяльність у морському порту [21].

Проаналізувавши Правила контролю суден з метою забезпечення безпеки мореплавства, що затверджені наказом Міністерства транспорту України від 17.07.2003 р. № 545, можна зробити висновок, що забезпечення безпеки мореплавства полягає у сумлінній перевірці відповідності судна усім вимогам закону. При цьому перевіряються, зокрема:

- суднові документи і свідоцтва та інші документи;
- відповідність технічного стану суден вимогам міжнародних договорів України та національних актів законодавства з безпеки судноплавства;
- підготовленість екіпажу у відповідності до методів особистого виживання, протипожежної безпеки та боротьби з пожежею, а також компетентність у питаннях особистої безпеки та громадських обов'язків [22].

На нашу думку, враховуючи безпрецедентний характер загроз, з якими нині стикається портова інфраструктура України та кожне судно, що користується нашими портами, можна стверджувати, що забезпечення безпеки мореплавства вже є обов'язком не стільки Адміністрації морських портів України, як усієї української держави в цілому.

З метою забезпечення безпеки мореплавства, постановою КМУ від 26 травня 2023 р. № 548 було затверджено Порядок надання гарантій компенсації шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, фрахтувальникам, операторам та/або власникам морських суден та суден внутрішнього плавання, що ходять під прапором України та під прапорами іноземних держав [23].

Відповідно до вказаного порядку, компенсація шкоди здійснюється судовласнику, якому страховиком письмово відмовлено у наданні страхового відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії російської федерації проти України та воєнних дій на території України, що сталися під час воєнного стану в Україні, за договором страхування та/або страховим полісом чи Р&І полісом, та/або за правилами відповідного Р&І клубу. Оцінка завданої шкоди здійснюється суб'єктом оціночної діяльності шляхом проведення оцінки майна відповідно до вимог Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [24].

Старша наукова співробітниця Інституту економічних досліджень та політичних консультацій Ірина Коссе зазначила, що: «Цей документ спрямований на стимулювання міжнародних страхових компаній до страхування суден, що прямують до українських портів, і відновлення повноцінного функціонування українських портів на Чорному морі» [25].

Разом з тим, на нашу думку, нерегульованим залишається питання відшкодування витрат тим

суднам, що взагалі не мали страховки. Зважаючи на тенденцію до відмови у страхуванні суден, що прямують до українських портів вже поза межами зернової угоди, вважаємо доцільним гарантувати їм потенційні збитки, завдані державою-агресором. Це, на нашу думку, дозволить Україні в більшому обсязі виконати взяті на себе зобов'язання, щодо гарантування безпеки мореплавства.

У 2022 р., через блокаду морського узбережжя ворогом, переробка вантажів морськими портами України скоротилась на 61,5%, зокрема експортних — на 54,4%, а імпорتنих — на 70,3%. Лише порти Дунайського регіону в умовах російської агресії продовжують повноцінно працювати. У 2022 р. вони змогли наростити переробку вантажів утричі — з 5,5 млн. т до 16,5 млн. т, переважно направляючи їх річкою Дунай до румунського порту Констанца [26].

Базовим документом для визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації є постанова КМУ від 20.03.2022 р. № 326 [27].

Зважаючи на особливу важливість Дунайських портів, Міністерство інфраструктури наказом від 09.07.2022 р. № 503 затвердило порядок оцінки шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, у сферах безпеки судноплавства в акваторії українських портів у Дунайському регіоні та перевезень залізничним транспортом [28]. Також методику оцінки збитків портової інфраструктури було регламентовано, зокрема, наказом Міністерства інфраструктури від 24.03.2023 р. № 182 [29].

Розглядаючи забезпечення можливості власникам суден виконання зобов'язань за контрактом як елемент безпеки мореплавства, можна, також, вказати на законопроект про внесення змін до статті 13 Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності» № 9146 від 27.03.2023 р. [30].

Так, автори пропонують дозволити страхувати ряд від випадків простою, затримки, несвоєчасного виконання договору та полягає у компенсації витрат на оплату пені, штрафів за договором (контрактом) або додаткових логістичних витрат з причин воєнних дій. Ми вважаємо запропонований законопроект доцільним та таким, що сприятиме діяльності українських портів.

В контексті дослідження забезпечення безпеки мореплавства викликає інтерес також законопроект № 9283–1 від 23.05.2023 р. Зокрема, у вказаному проекті автори пропонують передачу функцій навігаційно-гідрографічного забезпечення Збройним Силам України [31]. На нашу думку, покладення на морські ЗСУ додаткових

обов'язків, що не входять до переліку, встановлено ст. 17 Конституції України (захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки) [32], особливо в умовах повномасштабної війни, негативно вплине на обороноздатність країни загалом та на безпеку мореплавства зокрема.

Оскільки одними з ключових джерел морського права є міжнародні договори, вважаємо доцільним, також, розірвання Україною тих угод, що продемонстрували свою неспроможність забезпечити безпеку мореплавства. Так, відповідно до Закону України від 24.02.2023 р. № 2948-IX, було припинено дію Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, від 24.12.2003 р. [33]. Також 1 жовтня 2023 року Україна вийшла з Угоди про створення Чорноморської Групи Військово-Морського Співробітництва, що було постановлено Законом від 24.02.2023 р. № 2949-IX [34].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що українська держава, в небачених раніше умовах проводить адаптацію митного та морського законодавства до вимог, що ставить перед нею сучасність. В першу чергу це виражається у спрощенні митних формальностей для товарів військового та гуманітарного призначення, уніфікації та приведенні актуального законодавства до європейський стандартів та стандартів НАТО. Також істотну роль у забезпеченні діяльності митних органів відіграють зміни, які встановлюють підвищені гарантії безпеки мореплавства для суден, що заходять в українські порти. Очевидним видається той факт, що за відсутності вищезазначених гарантій, морське вантажоперевезення спіткає участь повітряного — тому вважаємо недоцільним розглядати виключно зміни митної галузі права у відриві від морської.

Серед негативних чинників, виявлених в результаті дослідження хочемо відмітити недостатню рішучість законодавця у впровадженні змін до законодавства. Так, спрощення митних формальностей, на нашу думку, відбувається із відчутним запізненням. Також, з аналізу деяких законопроектів вбачається тенденція покладання на Збройні сили України тих обов'язків, що не передбачені Конституцією та матимуть негативний вплив на обороноздатність.

У цілому, на нашу думку, досліджені зміни у здійсненні митних формальностей в умовах воєнного стану можна охарактеризувати з позитивного боку. Разом з тим, українське законодавство потребує подальших змін, в тому числі в контексті адаптації до світових стандартів.

Література

1. Митний кодекс України : Кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI: станом на 1 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
2. Supporting European Aviation EUROCONTROL. 31 May 2023. URL: <https://www.eurocontrol.int/sites/default/files/2023-03/eurocontrol-seven-year-forecast-2023-2029-spring-2023.pdf> (дата звернення: 09.10.2023).
3. Дзюбинський А. В., Дзюбинська О. В., Шегинський О. В. Митна політика в умовах воєнного стану. *Товарознавчий вісник*. 2023. Вип. 16. С. 98–104. URL: <http://tovvisnik.lutsk-ntu.com.ua/index.php/tovvisnik/article/view/246/216> (дата звернення: 11.10.2023).
4. Деякі питання присвоєння звань особам командного складу морських суден : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1499: станом на 9 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1499-2022-п#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
5. Питання пропуску через державний кордон осіб, автомобільних, водних, залізничних та повітряних транспортних засобів перевізників і товарів, що переміщуються ними : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2012 р. № 451: станом на 24 січ. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451-2012-п#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
6. Про внесення змін до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо підтримки діяльності з охорони людського життя на морі відповідно до міжнародних договорів України: Закон України від 10.08.2023 р. № 3324-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3324-20#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки діяльності з охорони людського життя на морі відповідно до міжнародних договорів України : Закон України від 10.08.2023 р. № 3325-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-20#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
8. Одеські волонтери передали Херсонщині цілу флотилію човнів. *UCI Online: вебсайт*. URL: <https://usionline.com/odeski-volontery-peredaly-khersonshchyni-tsilu-flotyliuu-chovniv/> (дата звернення: 08.10.2023).
9. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей ввезення на митну територію України товарів для потреб безпеки і оборони у період воєнного стану: Закон України від 10.04.2023 р. № 3020-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3020-20#Text> (дата звернення: 11.10.2023).
10. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо сприяння відновленню енергетичної інфраструктури України : Закон України від 13.12.2022 р. № 2837-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2837-20#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
11. Деякі питання присвоєння звань особам командного складу морських суден : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1499: станом на 9 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1499-2022-п#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
12. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів : Закон України від 23.08.2023 р. № 3345-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3345-20#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
13. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. *KSE Institute: вебсайт*. 2023. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf (дата звернення: 11.10.2023).
14. Saul J., Cohn C. Exclusive: Lloyd's in talks with UN over new Black Sea grain insurance cover. *Reuters: вебсайт*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/lloyds-talks-with-un-over-new-black-sea-grain-insurance-cover-seo-2023-09-07/> (дата звернення: 08.10.2023).
15. Eurohold застрахував 65% експорту зерна України у 2022 році через EIG. *Euroins: вебсайт*. URL: <https://euroins.com.ua/news/eurohold-zastrahuvav-65-eksportu-zerna-ukrayini-u-2022-roci-cherez-eig> (дата звернення: 11.10.2023).
16. Кодекс торговельного мореплавства України : Кодекс України від 23.05.1995 р. № 176/95-ВР: станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр#Text> (дата звернення: 07.10.2023).
17. Звід звичаїв морського порту Одеса. Одеса, 2015. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/odesa-zvit-zvichai.pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
18. Звід звичаїв морського порту Ізмаїл. Ізмаїл, 2023. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/izmail-zvit-zvichai.pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
19. Звід звичаїв морського порту Усть-Дунайськ. Вилкове 2015. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/ust-dunaisk-zvit-zvichai.pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
20. Звід звичаїв морського порту Миколаїв. Миколаїв, 2015. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/mikolaiv-zvit-zvichai.pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
21. Про морські порти України : Закон України від 17.05.2012 р. № 4709-VI: станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text> (дата звернення: 11.10.2023).

22. Про затвердження Правил контролю суден з метою забезпечення безпеки мореплавства: Наказ М-ва трансп. України від 17.07.2003 р. № 545: станом на 10 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0353-04#Text> (дата звернення: 09.10.2023).

23. Про затвердження Порядку надання гарантій компенсації шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, фрахтувальникам, операторам та/або власникам морських суден та суден внутрішнього плавання, що ходять під прапором України та під прапорами іноземних держав: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2023 р. № 548. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2023-п#Text> (дата звернення: 08.10.2023).

24. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III: станом на 22 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення: 08.10.2023).

25. Індекс реформ 213: компенсації судовласникам втрат, пов'язаних з військовими ризиками, та закон про якість вищої освіти. *Вокс Україна: вебсайт*. URL: <https://voxukraine.org/indeks-reform-206-kompensatsiyi-sudovlasnykam-vtrat-pov-yazanyh-z-vijskovomu-ryzykamy-ta-zakon-pro-yakist-vyshhoji-osvity> (дата звернення: 07.10.2023).

26. Напрями підвищення ефективності роботи портів Дунайського регіону. *Національний інститут стратегічних досліджень: вебсайт*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/napryamy-pidvyshchennya-efektyvnosti-roboty-portiv-dunayskoho-rehionu> (дата звернення: 07.10.2023).

27. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326: станом на 3 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

28. Про затвердження Порядку оцінки шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, у сферах безпеки судноплавства в акваторії українських портів у Дунайському регіоні та перевезень залізничним транспортом: Наказ М-ва інфраструктури України від 09.07.2022 р. № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1279-22#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

29. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, завданих інфраструктурі транспорту, інфраструктурі електронних комунікаційних мереж та об'єктів поштового зв'язку внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Наказ Всі міжнар. док. від 24.03.2023 р. № 182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0733-23#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

30. Проект Закону про внесення змін до статті 13 Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності» щодо страхування експорту продовольчої продукції під час воєнного стану. *Офіційний вебпортал парламенту України Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41602> (дата звернення: 09.10.2023).

31. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів зміцнення морської безпеки держави та регулювання діяльності у сфері охорони життя та пошуку і рятування людей на морі». *Офіційний вебпортал парламенту України Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1793476> (дата звернення: 09.10.2023).

32. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.10.2023).

33. Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки : Закон України від 24.02.2023 р. № 2948-IX. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2948-20#Text> (дата звернення: 11.10.2023).

34. Про вихід з Угоди про створення Чорноморської Групи Військово-Морського Співробітництва : Закон України від 24.02.2023 р. № 2949-IX. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2949-20#Text> (дата звернення: 11.10.2023).

References

1. Мутні кодекс України : Кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI: станом на 01.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (date of access: 10.10.2023).

2. Supporting European Aviation EUROCONTROL. 31.05.2023. URL: <https://www.eurocontrol.int/sites/default/files/2023-03/eurocontrol-seven-year-forecast-2023-2029-spring-2023.pdf> (date of access: 09.10.2023).

3. Dziubynskyi A.V., Dziubynska O.V., Shehynskyi O.V. Митна політика в умовах воєнного стану. *Товарознавчий вісник*. 2023. Вип. 16. С. 98–104. URL: <http://tovvisnik.lutsk-ntu.com.ua/index.php/tovvisnik/article/view/246/216> (date of access: 11.10.2023).

4. Деякі питання прysвоєння зван особам командного складу морських суден: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1499: станом на 9 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1499-2022-п#Text> (date of access: 10.10.2023).

5. Питання пропуску через державні кордон осіб, автомобільних, водних, залізничних та повітряних транспортних засобів перевізників і товарів, шчо перемішчуйтсья нымь : Постанова Кабінету Міністрів України

vid 21.05.2012 r. № 451: stanom na 24.01.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451-2012-p#Text> (date of access: 10.10.2023).

6. Pro vnesennia zmin do rozdiluu XXI "Prykintsevi ta perekhidni polozhennia" Mytnoho kodeksu Ukrainy shchodo pidtrymky diialnosti z okhorony liudskoho zhyttia na mori vidpovidno do mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.08.2023 r. № 3324-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3324-20#Text> (date of access: 09.10.2023).

7. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo pidtrymky diialnosti z okhorony liudskoho zhyttia na mori vidpovidno do mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 10.08.2023 r. № 3325-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-20#Text> (date of access: 10.10.2023).

8. Odeski volontery peredaly Khersonshchyni tsilu flotyliiu chovniv. USI Online: vebсайт. URL: <https://usionline.com/odeski-volontery-peredaly-khersonshchyni-tsilu-flotyliiu-chovniv/> (date of access: 08.10.2023).

9. Pro vnesennia zmin do Mytnoho kodeksu Ukrainy shchodo osoblyvosti vvezennia na mytnu terytorii Ukrainy tovariv dlia potreb bezpeky i oborony u period voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 10.04.2023 r. № 3020-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3020-20#Text> (date of access: 11.10.2023).

10. Pro vnesennia zminy do rozdiluu XXI "Prykintsevi ta perekhidni polozhennia" Mytnoho kodeksu Ukrainy shchodo sprianiia vidnovlenniu enerhetychnoi infrastruktury Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.12.2022 r. № 2837-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2837-20#Text> (date of access: 10.10.2023).

11. Deiaki pytannia prysvoiennia zvan osobam komandnoho skladu morskyykh suden: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.12.2022 r. № 1499: stanom na 09.06.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1499-2022-p#Text> (date of access: 09.10.2023).

12. Pro vnesennia zmin do Mytnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakoniv Ukrainy shchodo unifikatsii z yevropeiskymy ta pivnichnoatlantychnymy standartamy protsedur deklaruvannia viiskovoi tekhniki ta inshykh tovariv : Zakon Ukrainy vid 23.08.2023 r. № 3345-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3345-20#Text> (date of access: 10.10.2023).

13. Zvit pro priami zbytky infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii rosii proty Ukrainy za rik vid pochatku povnomasshtabnoho vtornhennia. KSE Institute: vebсайт. 2023. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf (date of access: 11.10.2023).

14. Saul J., Cohn C. Exclusive: Lloyds in talks with UN over new Black Sea grain insurance cover. Reuters: vebсайт. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/lloyds-talks-with-un-over-new-black-sea-grain-insurance-cover-ceo-2023-09-07/> (date of access: 08.10.2023).

15. Eurohold zastrakhuvav 65% eksportu zerna Ukrainy u 2022 rotsi cherez EIG. Euroins: vebсайт. URL: <https://euroins.com.ua/news/eurohold-zastrakhuvav-65-eksportu-zerna-ukrayini-u-2022-roci-cherez-eig> (date of access: 11.10.2023).

16. Kodeks torhovelnogo moreplavstva Ukrainy: Kodeks Ukrainy vid 23.05.1995 r. № 176/95-VR: stanom na 01.01.2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-vr#Text> (date of access: 07.10.2023).

17. Zvid zvychaiv morskoho portu Odesa. Odesa, 2015. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/odesa-zvit-zvichai.pdf> (date of access: 10.10.2023).

18. Zvid zvychaiv morskoho portu Izmail. Izmail, 2023. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/izmail-zvit-zvichai.pdf> (date of access: 10.10.2023).

19. Zvid zvychaiv morskoho portu Ust-Dunaisk. Vylkove 2015. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/ust-dunaisk-zvit-zvichai.pdf> (date of access: 10.10.2023).

20. Zvid zvychaiv morskoho portu Mykolaiv. Mykolaiv, 2015. URL: <https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/mikolaiv-zvit-zvichai.pdf> (date of access: 10.10.2023).

21. Pro morski porty Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 17.05.2012 r. № 4709-VI: stanom na 01.01.2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text> (date of access: 11.10.2023).

22. Pro zatverdzhennia Pravyl kontroliu suden z metoiu zabezpechennia bezpeky moreplavstva: Nakaz M-va transp. Ukrainy vid 17.07.2003 r. № 545: stanom na 10 berez. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0353-04#Text> (date of access: 09.10.2023).

23. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia harantii kompensatsii shkody, zapodiiani vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy ta voiennykh dii na terytorii Ukrainy, frakhtuvalnykam, operatoram ta/abo vlasnykam morskyykh suden ta suden vnutrishnoho plavannia, shcho khodiat pid praporom Ukrainy ta pid praporamy inozemnykh derzhav: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.05.2023 r. № 548. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2023-p#Text> (date of access: 08.10.2023).

24. Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 12.07.2001 r. № 2658-III: stanom na 22 trav. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (date of access: 08.10.2023).

25. Indeks reform 213: kompensatsii sudovlasnykam vtrat, poviazanykh z viiskovymy ryzykamy, ta zakon pro yakist vyshchoi osvity. Voks Ukraina: vebсайт. URL: <https://voxukraine.org/indeks-reform-206-kompensatsiyi-sudovlasnykam-vtrat-pov-yazanyh-z-vijskovymy-ryzykamy-ta-zakon-pro-yakist-vyshhoyi-osvity> (date of access: 07.10.2023).

26. Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti roboty portiv Dunaiskoho rehionu. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen: vebsait. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/napryamy-pidvyshchennya-efektyvnosti-roboty-portiv-dunayskoho-rehionu> (date of access: 07.10.2023).

27. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 r. № 326: stanom na 03.05.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-p#Text> (date of access: 10.10.2023).

28. Pro zatverdzhennia Poriadku otsinky shkody, zapodiianoi vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy ta voiennykh dii na terytorii Ukrainy, u sferakh bezpeky sudnoplavstva v akvatorii ukrainskykh portiv u Dunaiskomu rehioni ta perevezem zaliznychnym transportom: Nakaz M-va infrastruktury Ukrainy vid 09.07.2022 r. № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1279-22#Text> (date of access: 10.10.2023).

29. Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh infrastrukturi transportu, infrastrukturi elektronnykh komunikatsiinykh merezh ta ob'ektiv poshtovoho zviazku vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Nakaz Vsi mizhnar. dok. vid 24.03.2023 r. № 182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0733-23#Text> (date of access: 10.10.2023).

30. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do statti 13 Zakonu Ukrainy "Pro finansovi mekhanizmy stymuliuvannia eksportnoi diialnosti" shchodo strakhuvannia eksportu prodovolchoi produktsii pid chas voiennoho stanu. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy Zakonoproekty. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41602> (date of access: 09.10.2023).

31. Poiasniuvalna zapyska do proiektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy shchodo dodatkovykh zakhodiv zmitsnennia morskoi bezpeky derzhavy ta rehuliuвання diialnosti u sferi okhorony zhyttia ta poshuku i riatuvannia liudei na mori». Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy Zakonoproekty. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1793476> (date of access: 09.10.2023).

32. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR: stanom na 01.01.2020 r. Verkhovna Rada Ukrainy: vebsait. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (date of access: 09.10.2023).

33. Pro prypynennia dii Dohovoru mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro spivrobotnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoj protoky: Zakon Ukrainy vid 24.02.2023 r. № 2948-IX. Verkhovna Rada Ukrainy: vebsait. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2948-20#Text> (date of access: 11.10.2023).

34. Pro vykhid z Uhody pro stvorennia Chornomorskoj Hrupy Viiskovo-Morskoho Spivrobotnytstva: Zakon Ukrainy vid 24.02.2023 r. № 2949-IX. Verkhovna Rada Ukrainy: vebsait. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2949-20#Text> (date of access: 11.10.2023).

УДК 340.116:355/359

Коропатнік Ігор Михайлович

*доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри військового права
Військового факультету міжнародних відносин та права
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Koropatnik Ihor

*Doctor of Science in Law, Professor,
Head of the Department of Military Law of the
Military Faculty of International Relations and Law
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv*
ORCID: 0000-0002-0493-0710

Карелін Владислав Володимирович

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри військового права,
Військового факультету міжнародних відносин та права
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Karelin Vladyslav

*Doctor of Science in Law, Docent
Professor of the Department of Military Law of the
Military Faculty of International Relations and Law
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv*
ORCID: 0000-0002-6271-2447

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9394

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

FEATURES OF MILITARY AND LEGAL TRAINING: CONTEMPORARY CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Анотація. У статті розглядаються аспекти підготовки фахівців в галузі військового права, зокрема врахування сучасних тенденцій та завдань, які постають перед цими фахівцями. Особливості військово-правової підготовки вказують на унікальні аспекти навчання, пов'язані з військовими нормами, міжнародним гуманітарним правом та іншими аспектами військової діяльності. Необхідність адаптації цієї підготовки до сучасних умов та вирішення актуальних завдань виникає у зв'язку із змінами у військовій сфері та суспільстві в цілому. Агресія російської федерації суттєво вплинула на парадигму підготовки та застосування Збройних Сил України та функціонування сектору безпеки і оборони в цілому. Практика застосування частин та підрозділів, реакція світового суспільства на події в Україні змусила переглянути роль та місце військових юристів в процесі планування операцій та під час їх реалізації. На передній план висвітлення подій в Україні вийшов моральний облік збройних сил обох сторін конфлікту. Сучасні виклики свідчать про те, що система військово-правової підготовки у Збройних Силах України потребує комплексного підходу до реформування.

Ключові слова: військові юристи, Збройні Сили України, вища військова освіта, вищий військовий навчальний заклад, підготовка військових кадрів, цивільно-військове співробітництво, військова поліція, операційне право.

Summary. The article examines the aspects of training specialists in the field of military law, in particular, taking into account modern trends and tasks facing these specialists. Features of military legal training indicate unique aspects of training related to military norms, international humanitarian law and other aspects of military activity. The need to adapt this training to modern conditions and solve actual tasks arises in connection with changes in the military sphere and society as a whole.

The aggression of the Russian Federation significantly affected the paradigm of training and deployment of the Armed Forces of Ukraine and the functioning of the security and defense sector as a whole. The practice of using units and subdivisions, the reaction of the world society to the events in Ukraine forced to reconsider the role and place of military lawyers in the process of planning operations and during their implementation. The moral account of the armed forces of both sides of the conflict came to the forefront of coverage of events in Ukraine. Modern challenges indicate that the system of military-legal training in the Armed Forces of Ukraine needs a comprehensive approach to reform.

Key words: military lawyers, Armed Forces of Ukraine, higher military education, higher military educational institution, training of military personnel, civil-military cooperation, military police, operational law.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Агресія Російської Федерації в Україні суттєво вплинула на парадигму підготовки та застосування Збройних Сил України, а також на функціонування сектору безпеки і оборони в цілому. У зв'язку з цим виникла необхідність перегляду ролі та місця військових юристів у процесі планування та реалізації операцій. Практика використання частин та підрозділів, а також реакція світового суспільства на події в Україні, змусили переглянути моральний аспект збройних сил обох сторін конфлікту. На фоні цих змін, належна підготовка військ України в контексті дотримання норм міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту стала критично важливою. Це вимагає вдосконалення наукових концепцій та підходів до підготовки військових кадрів, зокрема військових юристів. На передній план висвітлення подій в Україні вийшов моральний облік збройних сил обох сторін конфлікту, який став об'єктом уваги. Партнерська діяльність заходів за кордоном та робота вітчизняних військових та вищих військових навчальних закладів набули ключового значення у вирішенні цих питань.

Проблема полягає в тому, що особливості військово-правової підготовки військових кадрів залишаються недостатньо розробленими, що може ускладнити адаптацію військових юристів до сучасних умов та вирішення актуальних завдань у військовій сфері та суспільстві загалом.

Мета статті полягає в аналізі та висвітленні особливостей військово-правової підготовки в контексті сучасних викликів, а також в розгляді перспектив розвитку цієї сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем військової освіти загалом та підготовки військових юристів здобули увагу від таких науковців, як В.С. Артамощенко [12], Д.О. Вітер [4], А.О. Вітченко [5], О.В. Мітягін [4], В.І. Осюдло [5], О.М. Сальнікова [1], А.М. Сиротенко [12] та інші. Однак масштабність висвітлення проблем розвитку військової освіти, зокрема у контексті підготовки військових юристів, не відповідає викликам сучасності. Більшість наукових праць у цій області виникла перед повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну, тому не враховує сучасні реалії та виклики, що виникли у зв'язку із цим подіями.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правове забезпечення щодо регулювання питання підготовки військових юристів в Україні; 2) праці вітчизняних авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження у сфері військової освіти в цілому та безпосередньо підготовки військових юристів в Україні. В процесі здійснення дослідження було використано наступні наукові методи: теоретичного узагальнення та групування (для характеристики процесу підготовки військових юристів в вищих військових навчальних закладах в Україні); аналізу та синтезу (виділення окремих елементів підготовки військових юристів в вищих військових навчальних закладах в Україні); логічного узагальнення результатів (формулювання висновків).

Виклад основного матеріалу. У 2014 році, при проведенні антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, практика ведення бойових дій показала необхідність роботи військових юристів не лише на рівні бригад (окремих батальйонів), в якості помічника командира з правової роботи (юрисконсульта), а і за іншими напрямками.

У той самий період розпочався пілотний проект створення груп цивільно-військового співробітництва, що виконували роль зв'язкового пункту між Збройними Силами України та місцевим населенням, а також органами державної влади на Сході країни. Цей етап став ключовим для розвитку військово-правової сфери, де військові юристи взяли на себе важливі функції і виклики, необхідні для ефективного функціонування в умовах складних воєнних обставин. Під час діяльності груп виявилось, що основні питання які підлягали вирішенню потребували правових знань від особового складу. Було прийнято рішення в 2018 році розпочати підготовку військових фахівців з цивільно-військового співробітництва за юридичною військово-обліковою спеціальністю (ВОС 850400). І вже офіцери першого дострокового випуску у березні 2022 впроваджували в життя норми політики захисту цивільного населення, брали участь в плануванні операцій за своїм напрямом та процедурами MDMP. На сьогодні вже створена вертикаль цивільно-військового співробітництва — від J9 в Генеральному штабі ЗСУ до окремого батальйону, переважна кількість посад в структурі потребує юридичної освіти.

Наступним наслідком ведення інтенсивних бойових дій стало збільшення кримінальних та адміністративних правопорушень скоєних військовослужбовцями, зниження рівня військової дисципліни в підрозділах, що негативно впливало на рівень боєздатності та спроможності виконувати службово-бойові завдання. З метою локалізації та припинення росту цих негативних явищ на рівні законодавця були здійснені певні кроки — а саме внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі — КУпАП), введено нові статті — 172.10/172.2 [2], а в 2022 році було здійснені кроки по підвищенню кримінальної відповідальності військовослужбовців [3].

Враховуючі ці факти у 2016 році було прийнято рішення започаткувати підготовку військових фахівців для Військової служби правопорядку в Збройних Силах України (далі — ВСП ЗСУ), з метою комплектування Служби професійними кадрами, спроможними протидіяти військовим правопорушенням. Рішення щодо започаткування підготовки за юридичним напрямом, на нашу думку, було дуже вдалим. Військова служба правопорядку почала отримувати вмотивованих офіцерів з юридичною освітою, спроможних ефективно виконувати свої посадові обов'язки, не нехтуючи нормами права.

Слід вказати, що враховуючі наміри все ж таки завершити в цьому році процес реформатування ВСП ЗСУ у Військову поліцію та надання їм функцій досудового слідства та оперативно-розшукової діяльності, а також права розслідувати злочини скоєні військовослужбовцями російської федерації наступним етапом розвитку в системі підготовки військових юристів буде запровадження підготовки Слідчих військової поліції та оперуповноважених Військової поліції.

Згідно проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань зміцнення військової дисципліни та правопорядку у системі Міністерства оборони України» (ст. 7 Керівництво Військовою поліцією Розділу II Загальна структура, чисельність та організація діяльності Військової поліції) обов'язковою кваліфікаційною вимогою до претендентів на заміщення посад начальника Військової поліції, його заступників, керівників територіальних органів управління та оперативних підрозділів Військової поліції є наявність у таких осіб вищої юридичної освіти.

Щодо термінів та порядку підготовки цих фахівців рішення буде прийматись у Головному управлінні ВСП ЗСУ та Генеральному штабі ЗСУ.

Підготовку фахівців у галузі права для потреб Збройних Сил України здійснює Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. В освітньо-професійних

програмах закладена концепція підготовки професіоналів з поглибленим вивченням не тільки права, а й військової науки [6].

Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі — ВІКНУ) є сучасним міжвідомчим, багатопрофільним, інтегрованим військовим навчальним підрозділом провідного вищого навчального закладу України, що здійснює підготовку професіоналів з повною вищою освітою для Збройних Сил України та інших силових структур сектору безпеки і оборони України (Служби безпеки України, Державної служби України з питань надзвичайних ситуацій, Державної прикордонної служби України, Служби зовнішньої розвідки України, Національної гвардії України, Державної спеціальної служби транспорту та ін.). ВІКНУ здійснює підготовку фахівців за освітніми рівнями «бакалавр» та «магістр» за багатьма спеціальностями: правознавство, геоінформаційні системи і технології [7].

Військовий інститут має все необхідне для забезпечення підготовки військових фахівців відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників. Високотехнологічне обладнання аудиторій та лабораторій факультетів, комп'ютеризація навчального процесу та управління повсякденною діяльністю стимулює перехід на новітні педагогічні технології та ефективну систему управління Військового інституту, зниження непродуктивних витрат, виділення необхідних ресурсів на розвиток наукових досліджень, підготовку і випуск навчальних посібників та іншої навчально-методичної літератури. Військовий інститут має окремий навчальний корпус, обладнаний необхідними для проведення навчально-виховного процесу та наукових досліджень, спортивно-оздоровчої та культурно-освітньої роботи приміщеннями, технікою та озброєнням, а також навчальним устаткуванням згідно з науково-обґрунтованими нормами. Кафедри інституту забезпечені основними зразками озброєння та військової техніки, в тому числі перспективними, електронно-обчислювальною технікою, тренажерами, лабораторним обладнанням [7].

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого — є військовим навчальним підрозділом закладу вищої освіти України, в якому починаючи з 1996 року здійснюється підготовка військових юристів для потреб Збройних Сил України та інших структур сектору безпеки і оборони України.

Підготовка здобувачів вищої освіти в Інституті проводиться за ступенями «бакалавр» та «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 262 «Правоохорона діяльність» за денною формою здобуття освіти [8].

Особливостями організації освітнього процесу майбутніх офіцерів-юристів є: поєднання правничої освіти та військових навчальних компонен-

тів — здобуття вищої освіти за ступенем бакалавр, з одночасним отриманням кваліфікації «офіцер тактичного рівня»; інноваційний підхід в організації освітньої діяльності — впровадження новітніх стандартів та навчальних технологій передового євроатлантичного досвіду підготовки військовослужбовців, призначеного вирішувати сучасний комплекс завдань забезпечення безпеки і оборони держави, військового обов'язку та військової служби, в тому числі, у бойовій обстановці; міжнародне військове співробітництво у сфері військової освіти — урахування європейської ідентичності українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу розвитку України, участі курсантів у постійно діючих навчальних програмах НАТО «Peer-to-peer» (проти дія дезінформації) та DEEP (удосконалення військової освіти); поєднання безпосередньої та дистанційної форм взаємодії курсантів і викладачів у вигляді перенесення частини комунікацій у віртуальний простір; комплексний підхід до всебічного розвитку курсантів — об'єднання розвитку hard-skills та soft-skills, включаючи лідерські здібності для моральної, психологічної, професійної підготовки себе і підлеглого особового складу до виконання завдань за призначенням, згуртування і ведення до визначеної мети, праці як самостійно, так і в команді в мирний час та під час збройних конфліктів; викладання навчальних дисциплін професорами-візитерами закордонних університетів, представниками та експертами Міжнародного Комітету Червоного Хреста, фахівцями НАТО, співробітниками військових підрозділів Збройних Сил України [8].

Здобуваючи вищу освіту у Військово-юридичному інституті Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого курсанти оволодівають загальними і спеціальними компетентностями, а також службово-бойовими функціями, відповідно до освітніх програм, що в подальшому дозволяє їм успішно виконувати свої обов'язки на посадах за призначенням [8].

Слід констатувати що за думкою Шопіної І. М., наміри міжнародної спільноти створити спеціальний Міжнародний трибунал для притягнення до відповідальності за вчинення на території України воєнних злочинів та злочинів проти людяності, з урахуванням більших масштабів спричинення шкоди населенню України внаслідок бойових дій, міжнародна практика піде шляхом рівності та пропорційності, тобто буде здійснено притягнення до відповідальності всіх осіб, у діях яких вбачаються ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, у тому числі й українських військовослужбовців [14].

Отже, нині постає з усією гостротою питання щодо правового захисту військовослужбовців, у першу чергу — командирів, керівників органів військового управління, які видають накази про застосування сили. Як свідчить досвід Сполуче-

них Штатів Америки, здійснення цього складного завдання цілком можливо у межах нового для нашої правової реальності напряму — операційного права [10].

Як зазначає Гуштин О. О., на даний час організаційно та функціонально існуюча структура підрозділів правового забезпечення органів військового управління відповідає завданням повсякденної діяльності військ (сил). В них не передбачено функціонування спеціалізованих підрозділів із правового забезпечення діяльності, яка розпочинається під час дії правового режиму воєнного стану (з настанням збройного конфлікту) [9].

Військові юристи в межах процесу прийняття рішень повинні проводити правовий аналіз наявної інформації, щодо вибору цілей на предмет відповідності обмежень, обрання виду (типу) зброї, порядку її застосування під час ураження обраних цілей та забезпечення при цьому дотримання зокрема принципу пропорційності, правомірності поведіння із захопленими особами тощо.

Звісно, якщо командир покладається на юридичну консультацію, яка згодом виявиться неправильною або неповною, командир може нести відповідальність за будь-які протиправні дії, вчинені під час операції. Це пояснюється тим, що командири несуть остаточну відповідальність за поведінку своїх підлеглих і загальний успіх операції.

Але, з огляду на те, якщо командир діяв добросовісно та розумно покладався на юридичну консультацію юриста, це може бути враховано при оцінці відповідальності. Однак це залежатиме від конкретних фактів і обставин справи, а також від застосованих правових стандартів [9].

Таким чином наступним етапом розвитку в системі підготовки військових юристів стане розробка напряму операційного права в межах 85 Групи ВОС.

Операційне право — це галузь військового права, яка розглядає правові питання, пов'язані з військовими операціями. Він охоплює широкий спектр юридичних тем, включаючи застосування сили, правила ведення бою, націлювання, операції із затриманням і право збройних конфліктів.

Операційне право займається забезпеченням проведення військових операцій відповідно до чинних внутрішніх і міжнародних законів, правил і політики. Це допомагає захистити права як військовослужбовців, так і цивільних осіб, а також запобігти непотрібній шкоді чи збитку.

Операційне право є важливою сферою знань для військових юристів, які консультують командирів та інший військовий персонал з юридичних питань, пов'язаних з їх діяльністю. Вони також навчають військовослужбовців правовим аспектам військових дій та забезпечують підготовку військових частин до дій відповідно до вимог законодавства.

Операційне право відіграє важливу роль у захисті прав військовослужбовців під час військових дій кількома способами.

По-перше, операційний закон передбачає правила та процедури для забезпечення справедливого та гуманного поводження з військовим персоналом під час виконання ним своїх обов'язків. Це включає вказівки щодо того, як слід поводитися із затриманими, як можна застосовувати силу та що є законною військовою ціллю. Дотримуючись цих правил, військове командування може гарантувати, що їхній персонал не піддається непотрібним ризикам або шкоді.

По-друге, операційний закон забезпечує основу для підзвітності та нагляду під час військових операцій. Військові командири та особовий склад несуть відповідальність за свої дії та можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення ними законів і правил, що регулюють військові дії. Це допомагає гарантувати, що військовий персонал не піддається свавільному чи жорсткому поводженню.

По-третє, операційне закон забезпечує механізм розгляду порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини під час військових операцій. Військовослужбовці, які вчиняють військові злочини, злочини проти людяності або інші порушення закону, можуть бути притягнуті до відповідальності через національні або міжнародні судові процеси. Це допомагає стримувати та запобігати зловживанням, а також гарантувати, що військовий персонал дотримується тих самих стандартів поведінки, що й цивільні особи.

Загалом операційне право допомагає забезпечити, щоб військовий персонал міг виконувати свої обов'язки законним і відповідальним чином, одночасно захищаючи свої власні права та права цивільних осіб, які постраждали від військових операцій.

Виходячи з викладеного цілком обґрунтованим є висновок про необхідність диференціації спеціалізації військових юристів в межах ВОС 850 на, умовно, правове забезпечення повсякденної та операційної діяльності (*OP LAW*). Подібний розподіл вже давно існує в юридичній службі (*JAGCORPS*) ЗС США. Так, наприклад, юридична служба основної структури, відповідальної за певний напрям діяльності — командування — організаційно складається із таких підрозділів: адміністративне/цивільне право; участь у судових процесах; правові консультації, правова допомога; воєнна юстиція (*особливість, що наразі не притаманна українській правовій моделі*); міжнародне/операційне право.

Як бачимо така структура відповідає основним функціям юридичної служби: правовому забезпеченню як повсякденної, так й операційної діяльності.

Операційне право (право операцій) є лише одним з багатьох сфер діяльності юридичної служби збройних сил, проте наведений нижче її зміст на-

явно свідчить про її комплексність, складність та необхідність виокремлення в окремий sub-institute (суб-підрозділ).

Роль командира на полі бою полягає в аналізі отриманої інформації, розумінні результатів своїх дій і за необхідності — ураженні цілей.

Військові юристи (а саме операційні юристи) відіграють невід'ємну частину процесу вибору належних цілей (та процесу «MDMP» загалом) та взаємодії під час міжнародних військових операцій. Вони також тісно співпрацюють з командиром та штабом під час: вибору цілей та оцінки розвідувальної інформації; оцінки обраних цілей на предмет їх відповідності обмеженням, встановленими міжнародним гуманітарним правом (далі — МГП)/правом збройних конфліктів (далі — ПЗК); вибору зброї/порядку застосування сили під час ураження обраних цілей.

Процес вибору цілей вимагає від командирів діяти відповідно до норм і принципів, що регулюють збройні конфлікти (встановлені Гаазькими та Женевською конвенціями). В цьому аспекті вони покладаються на спеціалізованого військового юриста, який відповідає за застосування МГП/ПЗК та надає поради щодо правильної поведінки під час воєнних дій.

Діяльність військових юристів під час MDMP спрямовано на виконання норм і принципів МГП/ПЗК з метою: обмеження завдання побічної шкоди під час вогневого ураження; захисту як комбатантів, так і некомбатантів від надмірних страждань; дотримання основних права і свобод тих, хто потрапляє в руки сторони конфлікту (наприклад, військовополонених, поранених, хворих та цивільних осіб); сприяння відновленню миру.

Слід вказати, що остання редакція Довідника з операційного права (2020 рік, видання Центру (Школи) вивчення права Воєнно-юридичної служби Збройних Сил, штат Вірджинія) дає загальне уявлення про зміст правовідносин, що мають місце під час ведення воєнних/безпекових операцій, та кількість відповідних галузей права, що у них застосовуються. Це: правова основа застосування сили (*ius ad bellum*); джерела ПЗК; зміст основних норм і принципів МГП/ПЗК; міжнародне право прав людини; правила застосування сили (*Rules of Engagement, ROE*); структура національної безпеки та об'єднані операції; правові аспекти здійснення затримань і допитів; право, що застосовується у розвідувальній діяльності; операції у кіберпросторі; інформаційні операції; операції на суходолі, в повітрі та у морі; операції на власній території; право, що регулює міжнародні угоди; правові аспекти відшкодування шкоди; фінансове право; міжнародна гуманітарна підтримка; операції з евакуації некомбатантів; укладання угод/контрактів/договорів; правовий режим працівників цивільних контрагентів; правові аспекти операцій

з цивільного захисту; застосування сил резерву; захист навколишнього природного середовища; адміністративні аспекти під час ведення операцій; правові аспекти планування операцій та правове забезпечення їх ведення; військове правосуддя.

Крім цього, з метою дотримання норм і принципів МГП/ПЗК збройними силами, розуміння та виконання особовим складом правил застосування сили, військові юристи беруть участь у розробці та виконанні навчальних та тренувальних заходів.

Цілком аналогічний підхід до змісту правових аспектів здійснення операцій передбачено й у Альянсі. Так, Юридичний довідник НАТО (друге видання, 2010) узагальнено, але максимально точно відображає правові, політичні та практичні позиції Альянсу, та містить, зокрема, такі правові аспекти коаліційних операцій, як процес прийняття рішень, право міжнародних організацій, правове забезпечення діяльності Альянсу, ресурсні, фінансові та логістичні аспекти, правові рамки та правові основи воєнних операцій, загальні питання права збройних конфліктів, правові аспекти спеціальних операцій, дотримання прав людини під час операцій, захист навколишнього природного середовища тощо.

Крім цього, довідник містить детальний зміст правових аспектів MDMP, включаючи (додаток IV) опис спеціалізованого (правового) додатку до операційного плану/операційного наказу — основного організаційно-розпорядчого акту планування та здійснення операцій (MDMP)

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Розглянувши вищезазначене ми дійшли до таких висновків, що:

- по-перше на базі Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка запроваджено з метою підготовки особового складу для потреб Центрального управління Цивільно-військового співробітництва Генерального штабу Збройних Сил України, а також для вивчення цивільно-військового співробітництва як найбільш ефективного та результативного сегменту відносин між збройними силами та суспільством і органами державної влади;
- по-друге у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Військово-юридичному інституті Національ-

ного юридичного університету імені Ярослава Мудрого працюють на перспективу створення військової поліції, тому планово готують юристів, а саме офіцерські кадри за спеціальністю 081 «Право», спеціалізацією «Правоохоронна діяльність у Збройних Силах України». Перших 20 курсантів за цією спеціалізацією набрали до ВІКНУ влітку 2016-го і 2020 року вони вже лейтенантами поповнили ряди територіальних підрозділів Служби правопорядку.

- по-третє сучасний процес MDMP, який застосовується в Альянсі, являє собою складний багатогранний процес, що включає й операційне право. Цілком очевидним є те, що обсяг суто спеціалізованих галузей права в обсязі, необхідному для якісного правового забезпечення MDMP, є абсолютно «непідйомним» для юриста, який забезпечує повсякденну діяльність тих же військ (сил).

Відповідно, цілком природним є висновок про необхідність диференціації професійної підготовки військових юристів. Юрист — спеціаліст у повсякденній діяльності не може бути одночасно спеціалістом належної кваліфікації у правових аспектах воєнних операцій (*jus ad bellum* & *jus in bello*). Це різні галузі права з різними фундаментальними правовими принципами

Якісне та повноцінне правове забезпечення сучасних операцій за стандартами НАТО вбачається неможливим без виділення в окремий вид забезпечення, відповідних спеціальної підготовки та спеціалізованого навчання.

Світова практика природним шляхом винайшла єдиний можливий ефективний спосіб якісного правового забезпечення різних сфер правового регулювання — фахова спеціалізація військових юристів в межах юридичної служби.

Необхідність фахової спеціалізації військових юристів в сучасних умовах (навчання) визначає необхідність диференційованого підходу в межах ВОС 850 та, відповідно, до такого ж підходу у навчального процесі. Пропонується окрім існуючої ВОС 850300 (Юрисконсультська робота) ввести ВОС 850700 (правове забезпечення підготовки та ведення операцій військ (сил) з обов'язковим врахуванням під час освітнього процесу).

Література

1. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 25.09.2023).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.09.2023).

4. Вітер Д., Мітягін О. Професіоналізація військової освіти в Україні: головні напрямки, зміст та перспективи. *Військова освіта: збірник наукових праць НУОУ*. 2020. № 1(41). С. 81–90.
5. Вітченко А. О., Осьодло В. І. Розвиток системи вищої військової освіти України в контексті сучасних трансформаційних змін. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 44–50.
6. Дудко О. Військові юристи — на вістрі законодавчих змін. *Армія інформ*. 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/08/vijskovi-yurysty-na-vistri-zakonodavchih-zmin/> (дата звернення: 25.09.2023).
7. *Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ВІКНУ): вебсайт*. URL: <https://education.profitworks.com.ua/uk/oblast-2/kievskaya/voennyj-institut-kievskogo-natsionalnogo-universitetaimeni-tarasa-shevchenko-vi-knu> (дата звернення: 25.09.2023).
8. *Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету України імені Ярослава Мудрого: вебсайт*. URL: <https://nlu.edu.ua/instituty-fakultety/vijskovo-yurydychnyj-institut/> (дата звернення: 25.09.2023).
9. Гушчин О. О. Правове забезпечення військового процесу прийняття рішень: актуальні виклики та напрями вдосконалення. *Розвиток законодавства України у сфері оборони: проблеми адаптації до стандартів НАТО та шляхи їх вирішення*: матер. наук.-практ. конф. 23 квіт. 2021. Київ, 2021. С. 105–109.
10. Радник — уповноважений Президента України з питань забезпечення прав захисників Альона Вербицька: «Моя місія — захищати права людей». *Україна до НАТО*. URL: <https://ukrainetonato.com.ua/interviu/moia-misiia-zakhyshchaty-prava-liudey/> (дата звернення: 25.09.2023).
11. Сальнікова О., Артамощенко В. Теоретичні аспекти державного управління системою військової освіти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 7. С. 67–71.
12. Сиротенко А. М., Артамощенко В. С. Набуття сумісності військової освіти і підготовки кадрів сил оборони на засадах якості. Національні вимоги і стандарти НАТО. *Наука і оборона*. 2021. № 1. С. 48–53.
13. Сиротенко А. М., Богунов С. О., Приходько Ю. І. Інновації в системі підготовки військових фахівців з вищою освітою: поняття, сутність, спрямованість. *Наука і оборона*. 2018. № 3. С. 38–46.
14. Шопіна І. М. Поняття та принципи кадрового забезпечення управління в органах Національної поліції України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 8. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-8-9108>.

References

1. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 roku № 1556-VII [On Higher Education: Law of Ukraine dated 1 July 2014 No. 1556-VII]. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukrainian].
2. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 № 8073-X [Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine dated 07.12.1984 No. 8073-X]. (1984). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].
3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 04/05/2001. No. 2341-III]. (2001). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
4. Viter, D., & Mitiahin, O. (2020). Profesionalizatsiia viiskovoi osvity v Ukraini: holovni napriamky, zmist ta perspektyvy [Professionalization of military education in Ukraine: main directions, content and prospects]. *Viiskova osvita: zbirnyk naukovykh prats NUOU — Military education: collection of scientific works of the NUOU*, 1(41), 81–90 [in Ukrainian].
5. Vitchenko, A.O., & Osodlo, V.I. (2019). Rozvytok systemy vyshchoi viiskovoi osvity Ukrainy v konteksti suchasnykh transformatsiinykh zmin [Development of the higher military education system of Ukraine in the context of modern transformational changes]. *Nauka i oborona — Science and Defence*, 2, 44–50 [in Ukrainian].
6. Dudko, O. (2020). Viiskovi yurysty — na vistri zakonodavchykh zmin [Military lawyers are at the forefront of legislative changes]. *Armiia inform*. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2020/10/08/vijskovi-yurysty-na-vistri-zakonodavchih-zmin/> [in Ukrainian].
7. *Viiskovyi instytut Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka (VIKNU): vebсайт — Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv: website*. Retrieved from <https://education.profitworks.com.ua/uk/oblast-2/kievskaya/voennyj-institut-kievskogo-natsionalnogo-universiteta-imenitarasa-shevchenko-vi-knu> [in Ukrainian].
8. *Viiskovo-yurydychny iinstytut Natsionalnogo yurydychnogo universytetu Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho: vebсайт — Institute of Military Law of Yaroslav Mudryi National Law University: website*. Retrieved from <https://nlu.edu.ua/instituty-fakultety/vijskovo-yurydychnyj-institut/> [in Ukrainian].
9. Hushchyn, O.O. (2021). Pravove zabezpechennia viiskovoho protsesu pryiniattia rishen: aktualni vyklyky ta napriamy vdoskonalennia [Legal support of the military decision-making process: current challenges and directions

for improvement]. *Rozvytok zakonodavstva Ukrainy u sferi oborony: problem adaptatsii do standartiv NATO ta shliakhyy ikh vyrishennia — Development of Ukrainian defense legislation: problems of adaptation to NATO standards and ways to solve them: materials of the scientific and practical conference* (pp. 105–109). Kyiv [in Ukrainian].

10. Radnyk — upovnovazhenyi Prezydenta Ukrainy z pytan zabezpechennia prav zakhysnykiv Alona Verbytska: «Moia misiia — zakhyschaty prava liudei» [Alyona Verbytska, an adviser to the President of Ukraine's representative on issues of ensuring the rights of defenders: «My mission is to protect people's rights»]. *Ukraina do NATO*. Retrieved from <https://ukrainetonato.com.ua/interviu/moia-misiia-zakhyschaty-prava-liudey/> [in Ukrainian].

11. Salnikova, O., & Artamoshchenko, V. (2021). Teoretychni aspekty derzhavnoho upravlinnia systemoiu viiskovoi osvity [Theoretical aspects of state management of the military education system]. *Investytsii: praktyka ta dosvid — Investments: practice and experience*, 7, 67–71 [in Ukrainian].

12. Syrotenko, A.M., & Artamoshchenko, V.S. (2021). Nabuttia sumisnosti viiskovoi osvity i pidhotovky kadriiv syl oborony na zasadakh yakosti. Natsionalni vymohy i standarty NATO [Acquiring compatibility of military education and training of personnel of the defense forces on the basis of quality. NATO national requirements and standards]. *Nauka i oborona — Science and Defence*, 1, 48–53 [in Ukrainian].

13. Syrotenko, A.M., Bogunov, S.O., & Prykhodko, Yu.I. (2018). Innovatsii v systemi pidhotovky viiskovykh fakhivtsiv z vyshchoiu osvitoiu: poniattia, sutnist, spriamovanist [Innovations in the system of training military specialists with higher education: concept, essence, direction]. *Nauka i oborona — Science and Defence*, 3, 38–46 [in Ukrainian].

14. Shopina, I.M. (2023). Poniattia ta pryntsypy kadrovoho zabezpechennia upravlinnia v orhanakh Natsionalnoi politsii Ukrainy [Concepts and principles of human resource management in the bodies of the National Police of Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovi zhurnal «Internauka». Serii: «Iurydychni nauky» — International Scientific Journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences», 8*. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-8-9108> [in Ukrainian].

УДК 342.553

Курило Володимир Іванович

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НААН України, заслужений юрист України,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Kurylo Volodymyr

*Doctor of Science of Law, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Department of Administrative and Financial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0003-1268-801X*

Ладиченко Віктор Валерійович

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Ladychenko Viktor

*Doctor of Science of Law, Professor,
Head of the Department of International Law and Comparative Jurisprudence
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-7823-7572*

Піддубний Олексій Юрійович

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного та господарського права
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Piddubnyi Oleksii

*Doctor of Science of Law, Professor,
Head of the Department of Civil and Commercial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0003-4867-4613*

Гулак Олена Василівна

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Gulac Olena

*Doctor of Science of Law, Professor,
Professor of the Department of Administrative and Financial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0001-9004-0185*

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9309

**УСТРІЙ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ГРОМАД ПОСТВОЄННОГО ПЕРІОДУ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

**ORGANIZATION OF UNITED TERRITORIAL
COMMUNITIES IN THE POST-WAR PERIOD:
THEORETICAL AND LEGAL ASPECT**

Анотація. У статті здійснено дослідження теоретико-правового аспекту устрою об'єднаних територіальних громад на основі запропонованих профільним парламентським комітетом концепцій та питань для напрацювання положень законопроекту щодо змін до Конституції України в частині децентралізації. Проаналізовано запропоновані ключові зміни, зокрема, щодо закріплення за громадами права ухвалювати рішення з будь-яких питань місцевого значення, які не передано державою до відання інших органів, запровадження принципу делегування повноважень центральними органами виконавчої влади зі стовідсотковим забезпеченням виконавчих органів об'єднаних територіальних громад відповідними фінансами для їх реалізації, запровадження подвійної природи територіальної громади одночасно як територіальної одиниці та сукупності мешканців, які проживають на її території, а також закріплення права громад на співробітництво між собою. Акцентовано увагу на запропонованій для затвердження в Конституції України моделі «сильного відповідального голови громади». Досліджено доцільність цієї концепції, проаналізовано реалізацію запропонованої моделі на практиці, змодельовано потенційний порядок можливої ситуації застосування запропонованих конституційних прерогатив голови на практиці та здійснено порівняння концепції із аналогічними нормами муніципального устрою в конституціях демократичних європейських країн таких як Польща, Франція, Болгарія, Чехія, Литва. Запропоновано реалізувати організацію діяльності інститутів самоврядування на основі їх збалансованості, наприклад, із зустрічними важелями впливу на голову громади, які б з одного боку стримували його від резонансних рішень, а з іншого – залишали підконтрольним відповідно до інтересів громади, яка його обрала. А також актуалізовано дискусію з даного приводу в науковому співтоваристві та громадському суспільстві з метою вивчення та дослідження даної проблематики задля напрацювання найефективнішого законопроекту щодо змін до Конституції України в частині децентралізації у поствоєнний період для закріплення вже досягнутих здобутків.

Ключові слова: адміністративні правовідносини, територіальна громада, місцеве самоврядування, голова громади, муніципальна модель.

Summary. The article examines the theoretical and legal aspect of the organization of united territorial communities based on the concepts and issues proposed by the specialized parliamentary committee for the development of the provisions of the draft law on changes to the Constitution of Ukraine in terms of decentralization. The proposed key changes were analyzed, in particular, regarding securing the right of communities to make decisions on any issues of local importance that have not been transferred by the state to other bodies, the introduction of the principle of delegation of powers by central bodies of executive power with one hundred percent provision of executive bodies of united territorial communities with appropriate finances for their implementation, introduction of the dual nature of the territorial community at the same time as a territorial unit and a set of residents living on its territory, as well as establishing the right of communities to cooperate with each other. Attention was focused on the model of a «strong responsible head of the community» proposed for approval in the Constitution of Ukraine. The expediency of this concept was investigated, the implementation of the proposed model in practice was analyzed, the potential order of the possible situation of applying the proposed constitutional prerogatives of the head in practice was simulated, and the concept was compared with similar norms of the municipal system in the constitutions of democratic European countries such as Poland, France, Bulgaria, the Czech Republic, and Lithuania. It is proposed to implement the organization of the activities of self-government institutions on the basis of their balance, for example, with counter levers of influence on the head of the community, which would on the one hand restrain him from high-profile decisions, and on the other hand, leave him under control in accordance with the interests of the community that elected him. And also the discussion on this topic in the scientific community and public society was updated with the aim of studying and researching this issue in order to develop the most effective draft law on changes to the Constitution of Ukraine in the part of decentralization in the post-war period in order to consolidate the gains already achieved.

Key words: administrative legal relations, local community, local self-government, head of the community, municipal model.

Постановка проблеми. Реформа децентралізації в Україні до війни загалом пов'язана зі змінами адміністративно-територіального устрою країни та наділенням об'єднаних територіальних громад (ОТГ) значним обсягом повноважень у сфері адміністративної діяльності, зокрема, надання адміністративних послуг, містобудування, земельних відносин та податкових надходжень до місцевих бюджетів, зрівняння у статусі з містами обласного значення.

Проте законодавцю варто розглянути не досягнутий законодавством у попередні періоди реформи конструктивно більш фундаментальний аспект муніципального устрою України шляхом підняття додаткової тематики внутрішньої системно-структурної організації місцевого само-

врядування, що полягає у співвідношенні статусу і повноважень виконавчих (голова, виконавчий комітет, управління, відділи та ін.) та представницького (рада, її постійні та тимчасові комісії) органів місцевого самоврядування. В цьому контексті науковому співтовариству та громадянському суспільству необхідно дослідити запропоновані законодавцем наприкінці 2021 року зміни до Конституції України у частині децентралізації та проаналізувати їх потенційну результативність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями дослідження аспектів реформи децентралізації та змін до Конституції в цій частині займалися ряд вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: М. Баймуратов, О. Батанов, О. Гулак,

П. Гураль, Ю. Данилюк, К. Ємельяненко, Я. Журавель, Н. Камінська, Ю. Крегул, В. Курило, В. Ладиченко, П. Любченко, М. Пухтинський, С. Серьогіна, А. Ткачук, Ю. Шемшученко та ін. Авторами статті у певних роботах розглядалися питання правового статусу органів ОТГ та їх повноважень в окремих сферах, зокрема, поведженні з відходами [1, с. 14–20; 2, с. 32–39; 3, с. 8–18; 4, с. 38–45; 5, с. 37–48; 6, с. 67–77; 7, с. 31–39; 8, с. 329–338; 9, с. 167–178]. Проте визначений обсяг питань завершення реформи децентралізації залишається до кінця не вирішеним та потребує подальших наукових досліджень.

Постановка завдання. Мета даного дослідження полягає в дослідженні загального теоретико-правового змісту муніципального устрою України в контексті порівняння з намірами законодавця щодо змін до Конституції України в частині децентралізації, а також актуалізація дискусії з даного приводу в науковому співтоваристві та громадянському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Після завершення війни перед українцями постане не тільки необхідність відбудови своєї країни, а й завершення тих завдань, які були призупинені цією війною. До таких завдань, зокрема, відноситься завершення реформи децентралізації, початок якої було покладено ще Революцією Гідності у 2014 році, а її вінцем має бути затвердження досягнутих змін в загальнообов'язкових нормах Конституції України. Визначальним у цьому напрямі стало те, що державою спочатку було прийняте рішення про проведення реформи, а не прийняття в першу чергу змін до Конституції і вже потім реалізація схвалених рішень.

Так, ще в далекий довоєнний період у 2004, 2005 роках на розгляд парламенту було винесено ряд проектів конституційних змін щодо місцевого самоврядування, які так і залишилися проектами [10; 11]. До останніх таких спроб відносяться проекти від 2015 та 2019 років [12; 13].

Наприкінці 2021 року за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус» на офіційному веб-сайті парламентського Комітету організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування було опубліковано спільне ком'юніке — Фінальний звіт «Про зміни до Конституції України в частині децентралізації влади» від 29.11.2021 року (надалі — Фінальний звіт) [14]. Цей документ не є законопроектом, його положення не є остаточними, але в ньому зафіксовано численні пропозиції, які мають важливе значення для повоєнної будови взаємовідносин як в середині ОТГ так і їх взаємовідносини з центральною владою і, на наше переконання, варто дослідити деякі з них для ро-

зуміння масштабу конституційних змін у статусі ОТГ України після війни.

Ключовою зміною в Фінальному звіті пропонується затвердити право на рівні громади ухвалювати рішення з будь-яких питань місцевого значення, які не передано державою до відання інших органів [14, с. 10]. На наше переконання, реалізація такого підходу буде наданням переваги громадянській теорії місцевого самоврядування над державницькою, адже дозволить громадам проявляти ініціативу без оглядки на дозвіл з боку органів державної влади у вирішенні питань місцевого значення, що є позитивною тенденцією [15, с. 82–132].

Схвальним доповненням до цієї концепції є запровадження принципу делегування повноважень центральними органами виконавчої влади зі стовідсотковим забезпеченням виконавчих органів ОТГ відповідними фінансами для їх реалізації, а в законі про місцеве самоврядування залишити лише самоврядні повноваження. В діючому законодавстві повноваження виконавчих органів ОТГ поділяються на самоврядні та делеговані державою, але фактично без фінансового забезпечення та ще й з підпорядкуванням ОТГ виконавчій вертикалі державної влади, що не відповідає вимогам Європейської хартії місцевого самоврядування [16]. ОТГ мають бути більш автономним у своїй діяльності, що також відповідатиме реалізації ідеї децентралізації.

Також, позитивним, на наше переконання, є запровадження подвійної природи територіальної громади одночасно як територіальної одиниці та сукупності мешканців, які проживають на її території, а також закріплення права громад на співробітництво між собою. Ці концепції є наслідком затвердження результатів об'єднання територіальних громад 2015–2019 років та адміністративно-територіальної реформи 2020 року, а також вже прийнятого Закону України «Про співробітництво територіальних громад» [17]. По суті саме поняття «сільські, селищні, міські ради» після формування ОТГ та затвердження територій територіальних громад Кабінетом Міністрів України у 2020 році втратило попереднє значення, адже уніфіковане законодавство зрівняло всі інститути органів місцевого самоврядування громад у статусі між собою. Різниця полягає лише у рівні фінансової та майнової спроможності тієї чи іншої громади вирішувати поточні та стратегічні завдання свого розвитку. Важливе значення реформи децентралізації мають питання можливості переходу села із однієї територіальної громади в іншу, ліквідація фінансово неспроможних територіальних громад шляхом їх роз'єднання і переходу сіл в інші, спроможні громади. Однак відтепер всі громади є і залишатимуться об'єднаними. Таким чином, поняття «об'єднана територіальна громада» після затвердження змін до конституції в цій частині остаточно стане надбанням реформи децентралі-

зації, а Україна перетвориться на країну громад, що є констатацією факту.

Наступною, згідно тексту Фінального звіту, є пропозиція на конституційному рівні затвердити концепцію «голови громади як органу». Така концепція матиме наслідком замкнуту всю виконавчу вертикаль місцевого самоврядування єдиноначально на посаді голови і обґрунтовується авторами реалізацією моделі «сильного відповідального голови громади», яка «може виглядати незвичною, проте вона є класичною для конституційного права європейських держав і працювала в Україні до 1917 року», — зазначається у Фінальному звіті.

Пропонуємо зупинитись на дослідженні теоретико-правового аспекту цієї задекларованої концепції та розглянути її з наукової точки зору. Якщо проаналізувати ідею «сильного голови громади», то цій пропозиції слугує намір авторів Фінального звіту зробити голову на конституційному рівні одноособовим виконавчим органом громади, який самостійно формує та очолює виконавчий орган (адміністрацію) громади, самостійно вирішує, кому і в яких обсягах делегувати право підпису, та розподіляє обов'язки підлеглих, контролює діяльність громади та головує на сесіях ради громади [14, с. 10–11]. Проте у звіті нічого не вказано яким саме чином буде реалізовано концепцію «відповідального голови» згідно запропонованої моделі. Тому дане питання є насправді дискусійним, з точки зору як доцільності його затвердження на рівні Конституції, так і підходу авторів Фінального звіту до обґрунтування основних його положень.

Візуально, враховуючи фактор укрупнення територій громад після 2020 року, реалізація запропонованої моделі на практиці означатиме концентрацію виконавчих повноважень, а також функцій головуючого представницького органу місцевого самоврядування в одній особі та виглядає уособленням цієї посадової особи, за аналогією, статусу голови райдержадміністрації та одночасно голови районної ради. Найбільш близьким до такої моделі є статус Київського міського голови, який поєднує статус голови Київської міської державної адміністрації і головуючого Київської міської ради.

«Голова громади як орган», згідно пропозицій Фінального звіту, остаточно перетвориться з «першого серед рівних» на «головного господаря громади», адже фактично від його одноособових рішень залежатиме доля всієї місцевої спільноти. Він видаватиме загальнообов'язкові розпорядження (замість рішень виконавчого комітету), він же і формуватиме порядок денний та підписуватиме рішення ради громади. А якщо депутатами буде прийнято небажане рішення, у голови буде право «вето».

І справа не тільки у збільшенні ризиків потенційних зловживань. Мова йде про загрозу безконтрольності та свавілля цієї посадової особи. Обрання громадою свідчить про представницьку

природу посади голови громади. Це можна було б частково виправити більш швидкоплинними виборами, наприклад, кожні 2 роки, що змушувало б голів до боротьби за голоси своїх виборців. Проте строк каденції у Фінальному звіті пропонується залишити на рівні п'ять років, що свідчить про відсутність цього механізму підпорядкування голови інтересам власної громади. А безпосередній доступ до муніципальних ресурсів (землі, бюджету, майна, підприємств і установ) призведе до того, що голова матиме суттєво більші важелі впливу, зокрема, на лояльність депутатів своєї ради, ніж навпаки. Таким чином, головам громад для досягнення поставленої мети достатньо буде застосувати адміністративні правовідносини. Наприклад, у питанні відчуження від громади землі заповідної зони під будівництво голові громади нічого не завадить «купити голоси» депутатів за допомогою посад своїх заступників у виконавчій вертикалі, куди він буде призначати одноособово, або ж укладенням прямих договорів з потрібними контрагентами, чи за допомогою реалізації інших муніципальних ресурсів, і бажане рішення з великою впевненістю буде прийнято.

Як слушно зауважує Ю. Кругул: «Складні завдання можуть вирішувати лише структури, де немає монопольної авторитарності, де є поліцентричний розподіл повноважень.» [18, с. 19].

На нашу думку, заявка законодавців щодо запровадження на конституційному рівні моделі «сильного відповідального голови громади» є передчасною і такою, що потребує виваженого рішення. Цьому є обґрунтування на прикладі конституцій демократичних європейських країн.

Так, в Конституції Польщі прописано, що одиниці територіального самоврядування (*gmina*) виконують свої завдання через представницькі органи (*organy stanowiące*) і виконавчі органи. При цьому принципи і порядок виборів, а також припинення повноважень виконавчих органів одиниць територіального самоврядування, визначаються законом, а внутрішня організація одиниць територіального самоврядування визначається відповідно до законів їх представницькими органами [9, с. 59]. В Конституції Франції прописано, що відповідно до передбачених законом умов територіальні колективи вільно управляються виборними радами (*conseils élus*), наділеними повноваженнями регламентарного характеру [10, с. 47]. В Конституції Болгарії зазначено, що органом місцевого самоврядування в муніципалітеті є муніципальна рада, яка обирається населенням відповідного муніципалітету строком на чотири роки в порядку, встановленому законом. Органом виконавчої влади в муніципалітеті є мер (*кмет*). Він обирається населенням або муніципальною радою строком на чотири роки в установленому законом порядку. У своїй діяльності мер керується

законом, актами муніципальної ради та рішеннями населення [11]. В Конституції Чехії прописано, що рада муніципалітету здійснює управління муніципалітетом самостійно. Повноваження ради встановлюються лише законом. Рада в межах своєї компетенції може видавати загальнообов'язкові постанови [12]. В Конституції Литви зазначено, що право на самоврядування гарантується державним територіально-адміністративним одиницям, передбаченим законом. Воно здійснюється через відповідні Ради самоврядувань. Порядок організації та діяльності інститутів самоврядування встановлюється законом [13].

Таким чином, в конституціях європейських демократичних країн питання організації інститутів місцевого самоврядування залишено для врегулювання в законах. Вважаємо що, така концепція дозволяє муніципальному законодавству бути більш конструктивним та спроможним до реформування, ніж якби питання муніципальної моделі передбачало складну процедуру конституційних змін, наприклад, у випадку, якщо запровадження певної моделі не виправдає справедливих очікувань і потребуватиме оперативного коригування.

Для України закріплення в Конституції розподілу, де представницьким органом буде рада громади, а виконавчим органом місцевого самоврядування — голова громади, є прийнятним та зрозумілим. Проте чи варто на конституційному рівні надавати перевагу одному інституту самоврядування над іншим є досить сумнівною перспективою. Натомість запропонована у Фінальному звіті альтернатива визначення в Конституції тільки представницького (рада) та виконавчого органу з деталізацією конструкції виконавчого органу (голова громади або колегіальний орган замість нього) на рівні закону, вважаємо, є більш далекоглядною концепцією для врегулювання будь-яких «криз» та прогалин в муніципальному устрої за допомогою парламентських процедур шляхом коригування запровадженої моделі законами, наприклад, анонсованого Муніципального кодексу [14, с. 11; 24].

До пропозицій для удосконалення статусу територіальних громад варто зазначити, що організація діяльності інститутів самоврядування має бути збалансованою, наприклад, із зустрічними важелями впливу на голову громади, які б з одного боку стримували його від резонансних рішень, а з іншого — залишали підконтрольним відповідно до інте-

ресів громади, яка його обрала. Такими важелями можна було б наділити, наприклад, представницький орган — раду, надавши їй більшу кількість виключних повноважень, що змушувало б голів, як мінімум, погоджувати свої дії з представниками громади і запобігти прийняттю кулуарних таємних рішень. Крім того, варто збільшити перелік питань, для прийняття яких має бути дотримана обов'язкова процедура консультацій з громадськістю, що як мінімум тримало б ці питання «на слуху» у відкритому публічному просторі. А щодо стратегічних об'єктів, до яких якраз можна віднести питання використання земель заповідних зон, можна закріпити прийняття таких рішень лише за результатами місцевого референдуму.

Всього цього обсягу питань і пропозицій вмістити в норми Конституції не є можливим, адже такий обсяг є дійсно значним і громіздким. На наше переконання, законодавцю варто долучити до публічної дискусії щодо формування законопроекту про внесення змін до Конституції в частині децентралізації не тільки політичну складову в особі як муніципальних представників та різноманітних асоціацій місцевого самоврядування, але і громадянське суспільство в особі науковців та фахівців муніципального права. А запропоновані профільним комітетом парламенту у Фінальному звіті пропозиції потребують ґрунтовних наукових теоретико-правових досліджень порушених питань.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Питання внесення змін до Конституції України в частині децентралізації потребує першочергового прийняття у поствоєнний період України для закріплення вже досягнутих здобутків.

Статус «сильного відповідального голови громади» має бути урівноважений з переліком дієвих запобіжників, які забезпечать заявлену відповідальність головних посадових осіб громади. В проекті Конституції на забезпечення цього варто і цілком достатньо зазначити з яких саме інститутів самоврядування складатиметься організація територіальної громади, де представницьким органом виступатиме муніципальна рада, а виконавчим — голова громади. Проте співвідношення між цими інститутами законодавцю варто врегулювати більш детально шляхом прийняття відповідного закону, наприклад, анонсованого Муніципального кодексу, а в Конституції лише зазначити примітку про те, що порядок організації та діяльності інститутів місцевого самоврядування встановлюватиметься законом.

Література

1. Ладиченко В.В., Ємельяненко К.О. Формування виконавчих комітетів об'єднаних територіальних громад. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 14–20.
2. Ладиченко В.В., Ємельяненко К.О. Особливості правового регулювання місцевого самоврядування в умовах децентралізації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 32–39.

3. Ладиченко В. В., Максименко Ю. П. Старости як посадові особи системи органів місцевого самоврядування в Україні: історико-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 2. С. 8–18.

4. Ладиченко В. В., Головка Л. О., Капшова О. Муніципалітет як регулятор поведінки з побутовими відходами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 5. С. 38–45.

5. Ладиченко В. В., Максименко Ю. П. Статус і повноваження виконавчого комітету в системі місцевого самоврядування України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. С. 37–48.

6. Ладиченко В. В., Данилюк Ю. В., Ємельяненко К. О. Судовий захист прав об'єднаних територіальних громад: практичний аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 3. С. 67–77.

7. Ладиченко В. В., Гулак О. В., Данилюк Ю. В. Забезпечення безпеки та правопорядку органами місцевого самоврядування: сучасний стан та шляхи врегулювання. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 4. С. 31–39.

8. Ladychenko V., Melnychuk O., Golovko L., Burmak O. Waste Management at the Local Level in the EU and Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. Vol. 9, Is. 1. P. 329–338.

9. Ladychenko V., Gulac O., Yemelianenko K., Danyliuk Yu., Kurylo V. Ensuring Sustainable Development of Local Self-Government: Foreign Experience for Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10, Is. 4. P. 167–178.

10. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 8 грудня 2004 року № 2223-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2223-15#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

11. Про попереднє схвалення і направлення до Конституційного Суду України законопроекту про внесення змін до Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 23 грудня 2005 року № 3288-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3288-15#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

12. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади: Постанова Верховної Ради України від 31 серпня 2015 року № 656-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656-19#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

13. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2598 від 13.12.2019 року. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення: 27.10.2023).

14. Зміни до Конституції України в частині децентралізації влади. Фінальний звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус»: Проект тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади 29.11.2021. *Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування Верховної Ради України*. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42960.pdf> (дата звернення: 27.10.2023).

15. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ : Юридична думка, 2010. 656 с.

16. Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» від 15 липня 1997 року № 452/97-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

17. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 року № 1508-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

18. Кругул Ю., Батрименко В. Реформування місцевого самоврядування в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 1. С. 17–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2016_1_4 (дата звернення: 27.10.2023).

19. Шаповал В. М. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О. М., 2018. 82 с.

20. Шаповал В. М. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О. М., 2018. 56 с.

21. Конституция. Народно събрание на Република България. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const> (дата звернення: 27.10.2023).

22. Конституция Чешской Республики. *Офіційна сторінка Чеської палати адвокатів*. URL: <https://www.cak.cz/assets/ustava-cory.pdf> (дата звернення: 27.10.2023).

23. Конституция Литовской Республики. *Відділ інформаційних ресурсів та відкритих заходів Верховної Ради України*. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm (дата звернення: 27.10.2023).

24. Підготовка Муніципального кодексу України — перше завдання Конгресу. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13284> (дата звернення: 27.10.2023).

References

1. Ladychenko V. V., Yemelianenko K. O. Formuvannia vykonavchyykh komitetiv obiednanykh terytorialnykh hromad. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2018. № 5. S. 14–20.
2. Ladychenko V. V., Yemelianenko K. O. Osoblyvosti pravovoho rehuliuвання mistsevoho samovriaduvannia v umovakh detsentralizatsii. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. 2017. № 2. S. 32–39.
3. Ladychenko V. V., Maksymenko Yu. P. Starosty yak posadovi osoby systemy orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: istoryko-pravovyi aspekt. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2019. № 2. S. 8–18.
4. Ladychenko V. V., Holovko L. O., Kapplova O. Munitsypalitet yak rehuliator povodzhennia z pobutovymy vidk-hodamy. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2019. № 5. S. 38–45.
5. Ladychenko V. V., Maksymenko Iu. P. Status i povnovazhennia vykonavchoho komitetu v systemi mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2021. № 2. S. 37–48.
6. Ladychenko V. V., Danyliuk Yu. V., Yemelianenko K. O. Sudovyi zakhyt prav obiednanykh terytorialnykh hromad: praktychnyi aspekt. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2021. № 3. S. 67–77.
7. Ladychenko V. V., Hulak O. V., Danyliuk Iu. V. Zabezpechennia bezpeky ta pravoporiadku orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: suchasnyi stan ta shliakhy vrehuliuвання. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2021. № 4. S. 31–39.
8. Ladychenko V., Melnychuk O., Golovko L., Burmak O. Waste Management at the Local Level in the EU and Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. Vol. 9, Is. 1. P. 329–338.
9. Ladychenko V., Gulac O., Yemelianenko K., Danyliuk Yu., Kurylo V. Ensuring Sustainable Development of Local Self-Government: Foreign Experience for Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10, Is. 4. P. 167–178.
10. Pro poperednie skhvalennia zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 8 hrudnia 2004 roku № 2223-IV. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2223-15#Text>.
11. Pro poperednie skhvalennia i napravlennia do Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 23 hrudnia 2005 roku № 3288-IV. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3288-15#Text>.
12. Pro poperednie skhvalennia zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy shchodo detsentralizatsii vlady: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 31 serpnia 2015 roku № 656-VIII. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656-19#Text>.
13. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo detsentralizatsii vlady) № 2598 vid 13.12.2019 roku. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644.
14. Zminy do Konstytutsii Ukrainy v chastyni detsentralizatsii vlady. Finalnyi zvit za rezultatamy inkliuzyvykh pozaparlamentskykh publichnykh konsultatsii «Zminy do Konstytutsii Ukrainy u chastyni detsentralizatsii cherez konsensus»: Proiekt tekstu zmin do Konstytutsii Ukrainy v chastyni detsentralizatsii vlady 29.11.2021. *Komitet z pytan orhanizatsii derzhavnoi vlady, mistsevoho samovriaduvannia, rehionalnoho rozvytku ta mistobuduvannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42960>.
15. Batanov O. V. Munitsypalna vlada v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia / vidp. red. M. O. Baimur-atov. Kyiv : Yurydychna dumka, 2010. 656 s.
16. Ievropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia, ratyfikovana Zakonom Ukrainy “Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia” vid 15 lypnia 1997 roku № 452/97-VR. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
17. Pro spivrobotnytstvo terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 17 chervnia 2014 roku № 1508-VII. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>.
18. Krehul Yu., Batrymenko V. Reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. 2016. № 1. S. 17–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uzzt_2016_1_4.
19. Shapoval V. M. Konstytutsiia Polskoi Respubliky (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala). K. : Moskalenko O. M., 2018. 82 s.
20. Shapoval V. M. Konstytutsiia Frantsuzkoi Respubliky (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala). K. : Moskalenko O. M., 2018. 56 s.
21. Konstytutsiia. Narodno sŭbranye na Republyka Bŭlgariya. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const>.
22. Konstytutsiia Cheskoi Respubliky. *Ofitsiina storinka Cheskoi palaty advokativ*. URL: <https://www.cak.cz/assets/ustava-copy.pdf>.
23. Konstytutsiia Lytovskoi Respubliky. *Viddil informatsiinykh resursiv ta vidkrytykh zakhodiv Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm.
24. Pidhotovka Munitsypalnoho kodeksu Ukrainy — pershe zavdannia Konhresu. *Detsentralizatsiia*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13284>.

УДК 355.23;339.19

Павленко Олег Анатолійович

кандидат педагогічних наук,

начальник кафедри загальновійськових дисциплін

Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут

Pavlenko Oleg

PhD in Pedagogy,

Head of the Combined Military Disciplines Department

Military Institute of Telecommunication and Information Technologies

named after the Heroes of Kruty

ORCID: 0000-0001-8752-1949

Діхтієвський Петро Васильович

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри адміністративного права і процесу

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Dikhtievskiy Petro

Doctor of Juridical Sciences, Professor,

Head of the Department of Administrative Law and Proceedings

Educational and Scientific Institute of Law of

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0001-9452-5008

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9335

СПЕЦИФІКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ПІДРОЗДІЛІВ ЗВ'ЯЗКУ: УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

SPECIFICITY OF PROFESSIONAL ACTIVITY AND PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE COMMUNICATION UNITS OFFICERS: MANAGEMENT ASPECT

Анотація. У статті розкрито особливості професійної діяльності та професійної підготовки майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку Збройних сил України під час навчання у вищих військових навчальних закладах України. Визначено, що нині, у професійній підготовці майбутніх офіцерів об'єктивно необхідним є побудувати педагогічну систему формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку під час навчання у вищих військових навчальних закладах України. Аналіз нормативно-правових актів, статутів ЗСУ, професійних обов'язків і характеру діяльності офіцерів-зв'язківців свідчать про управлінську спрямованість їх роботи, необхідність керувати діяльністю особового складу, відповідати за їх професійну підготовку, а також відобразити систему службово-бойових функцій, типових завдань діяльності й умінь вирішувати завдання діяльності офіцерів ЗСУ. Результати аналізу програм вивчення навчальних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут бакалаврського рівня підготовки, надають можливість зробити висновок, що для виконання майбутніми офіцерами-зв'язківцями типових функцій від них вимагається сформованість високого рівня управлінської компетентності. Для ефективного вирішення завдань управління підрозділами зв'язку командир повинен у різних формах управлінської діяльності використовувати сучасні науково обґрунтовані методи управління та володіти відповідним характером і стилем мистецтва управління. Перспективами подальших наукових пошуків є обґрунтування концепції формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку Збройних сил України.

Ключові слова: адміністрування, військова професійна освіта, професійна підготовка, професійна діяльність, управлінські компетенції, офіцери підрозділів зв'язку, війська зв'язку та кібербезпеки, Збройні Сили України, Міністерство оборони України.

Summary. The article reveals the peculiarities of professional activity and professional training of future officers of the contact units of the Armed Forces of Ukraine during their studies at higher military educational institutions of Ukraine. It was determined that in the professional training of future officers it is objectively necessary to build a pedagogical system for the formation of managerial competence of future officers of contact units during their study at higher military educational institutions of Ukraine. Analysis of the field manuals of the Armed Forces, professional duties and the nature of the activities of contact officers testify to the managerial orientation of their work, the need to manage the activities of personnel, be responsible for their professional training, as well as reflect the system of service and combat functions, typical tasks of activity and the ability to solve tasks of the officers of the Armed Forces of Ukraine. The results of the analysis of the training programs of the Military Institute of Telecommunications and Information Technologies named after Heroes of Kruty at the Bachelor's level of training make it possible to conclude that a high level of managerial competence is required for the performance of typical functions by future contact officers. In order to effectively solve the tasks of managing contact units, the commander must use modern management methods and possess the appropriate character and style of the art of management in various areas of management activity. The prospects for further scientific research are the substantiation of the concept of the formation of managerial competence of future officers of the contact units of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: administration, management, military professional education, professional training, professional activity, managerial competencies, officers of contact subunits, contact and cyber security forces, Armed Forces of Ukraine, Department of Defense of Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Нині управління військовим колективом розглядається як дуже складний вид діяльності офіцера. Управлінські аспекти охоплюють увесь спектр службових обов'язків і насамперед пов'язані із організацією належної підготовки підлеглого особового складу, з метою виконання основного завдання — забезпечення бойової готовності [17; 20].

Для ефективного вирішення завдань управління підрозділами командир повинен у різних формах управлінської діяльності використовувати сучасні науково обґрунтовані методи управління та володіти відповідним характером і стилем мистецтва управління. Він повинен бути компетентним у всіх питаннях, досконало знати не тільки структуру, бойову техніку та озброєння свого підрозділу або частини, але й мати спеціальні знання та навички з управління ними. Особливо необхідними є вміння керівника працювати з людьми, здібним організувати та мобілізувати підлеглих на виконання завдань які стоять перед ними. Нині в усіх країнах світу ключова увага приділяється питанням управління військами, так як від стану управління військами залежить їх боєздатність [23].

Водночас в Україні не проводилися комплексні наукові дослідження, які стосувалися б розробки цілісної системи управлінської підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України (далі-ЗСУ), не висвітленими залишаються особливості формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку. Відповідно, об'єктивною є потреба у створенні цілісної правової та педагогічної системи формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку Збройних Сил України під час навчання у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) України.

Мета статті полягає в розкритті управлінських особливостей професійної діяльності та професійної

підготовки майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку у ВВНЗ України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми організації управлінської діяльності та особливості її змісту вивчали як вітчизняні так і зарубіжні науковці: Ващенко А. М. [8], Бойко О. В., Копаниця О. В., Ткачук П. П., Спейд Н. [7]. Питання військової педагогіки та психології досліджували М. Нецадим [15], В. Ягупов [23]. Правове забезпечення вищої військової освіти розглядали у своїх роботах А. Зельницький [11], Л. Петрова [17], С. Поляков [18]. Проте, враховуючи триваючу російсько-українську війну, швидкоплинні зміни у вимогах до підготовки офіцерів-зв'язківців у сучасних вимогах, особливості професійної діяльності офіцерів підрозділів зв'язку в управлінському аспекті досліджено у неповній мірі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні поняття «управління» досліджують в межах різних галузей знань. Проте його сутність визначається специфікою досліджуваного об'єкта. Так, В. Телелим розуміє управління, як елементарну функцію організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує збереження певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності [21]. Досліджуючи управління як суспільно-соціальний феномен, М. Кабачинський трактував його як «явище, властиве організованим спільнотам, найважливішим способом інтеграції групової, колективної та масової діяльності» [12]. На думку В. Ягупова, управління — «це систематично здійснюваний свідомий, цілеспрямований вплив керівника (командира) на загальну систему в цілому, або на окремі її складові, на основі пізнання та використання об'єктивних закономірностей і тенденцій в інтересах забезпечення її оптимального функціонування, розвитку й досягнення поставлених цілей» [23]. На думку П. Друкера, управління тлумачиться як:

- особливий вид діяльності, який перетворює організований натовп в ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу;
- вміння досягати поставленої мети, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей;
- функція, вид діяльності з керівництва людьми в найрізноманітніших організаціях;
- процес планування, організації, мотивації й контролю, необхідний для того, щоб сформулювати та досягти цілей організації [9].

Військове управління, на думку вітчизняних дослідників, є процесом цілеспрямованого впливу командувачів (командирів), штабів на війська, що здійснюється для підтримки готовності військ до виконання завдань за призначенням, їх підготовки та успішного виконання ними завдань у ході ведення операції (бойових дій). Водночас метою управління військами є забезпечення максимальної ефективності використання можливостей підлеглих, підрозділів у ході вирішенні поставлених завдань, мобілізаційної готовності та ведення військових операцій.

Зміст військового управління складають: підтримка високих морально-психологічних якостей, мобілізації та бойової готовності військ; безперервне здобуття, збір, вивчення, відображення інформації та аналіз обстановки; прийняття рішення; доведення завдань до підлеглих; організація та підтримання безперервної взаємодії; організація і проведення заходів зі всебічного забезпечення бойових дій військ; підготовка військ і штабів до бойових дій і безпосереднє керівництво ними; постійний контроль за виконанням поставлених задач і надання підлеглим необхідної допомоги [22].

В порівнянні з діяльністю менеджерів цивільних організацій, управлінській діяльності офіцерів ЗСУ властиві характерні тільки для неї, специфічні умови:

- необхідність здійснювати управління озброєними людьми;
- необхідність управляти безпосередньо в умовах небезпеки;
- необхідність здійснювати управління за будь-яких умов;
- відсутність достатнього часу на підготовку (ведення) бойових дій;
- недостатність інформації для прийняття обґрунтованого рішення;
- виконання завдань в умовах морально-психологічних та фізичних ускладнень;
- відповідальність за виконання поставлених завдань та життя підлеглих [6].

Водночас О. Сафін вважає поєднання як об'єктивних складових частин управлінської діяльності, так і індивідуально-особистісних якостей у структурі особистості керівника важливою передумовою ефективності управлінської діяльності командира [20].

Загалом, професійну діяльність офіцерів ЗСУ, в залежності від їх службових обов'язків, дослідники поділяють на командну (більшість обов'язків пов'язані з прийняттям рішень та керівництвом діяльністю підлеглих); штабну (більшість обов'язків пов'язані з роботою, щодо виконання завдань визначених старшими командирами, планування, контролю, та документальним оформленням); а також — наукову та викладацьку [8; 2]. Так, у «Бойовому статуті сухопутних військ», частина II (батальйон, рота), вказано, що основою управління є рішення командира. Зазначимо, що функція управління є окремим видом управлінської роботи органу управління, який приводить до досягнення окремої мети на шляху до мети [20]. У функціях, їх сукупності проявляється зміст і динаміка процесу управління. Управління військами під час ведення бойових дій являє собою засновану на законах збройної боротьби цілеспрямовану діяльність командира, штабу по підтримці високої бойової готовності підрозділів, підготовки їх бойових дій та направлення зусиль на виконання бойового завдання [8]. Класифікуючи функції управління за їх спільними значенням, вчені загалом виокремлюють цільові та організаційні. Цільові функції є визначальним елементом управлінської діяльності, і стосуються виконання завдань, досягненні цілей організації. Організаційні функції охоплюють: загально-організаційні (делегування повноважень, дотримання дисципліни, формування груп та підрозділів для виконання завдань); матеріально-технічного забезпечення (забезпечення потреб у матеріальних ресурсах, засобах, контроль їх використання); фінансово-економічного розвитку (визначення реальної вартості завдання); обліку і контролю (збір, передача, збереження й оброблення даних); політико-правові (орієнтування в політико-правовому просторі суспільства); соціальні (вирішення суперечностей, соціальний захист персоналу); мотиваційні (забезпечення виконання підлеглими їх обов'язків) [5].

Науковці виділяють різні цінності, якості і вміння майбутніх офіцерів, які їм необхідні для виконання управлінських функцій: патріотизм, повага, надійність, відповідальність, цілеспрямованість, наполегливість, сміливість, рішучість, чесність, порядність, особистісна вмотивованість, компетентність, корпоративність (відданість професії офіцера), комунікабельність, гнучкість, інтелект, духовність, високий рівень культури та етикету, фаховість (охоплює критичне, творче, етичне мислення на основі військово-спеціальних знань, навичок і вмінь, психолого-педагогічна компетентність, гуманістична спрямованість, психолого-педагогічні здібності, технічна компетентність — володіння знаннями і вміннями щодо використання зброї і бойової техніки, тактична компетентність — знання і вміння керувати боєм [7].

Нам імпонує думка О.Євсюкова, що офіцер-керівник повинен швидко орієнтуватися в складній обстановці, вміти логічно мислити, чітко приймати рішення, володіти розвинутим тактичним мисленням з метою ефективного використання персоналу підрозділу [10]. Водночас, високий рівень управлінських навичок, на думку В.Балахар, є показником сильних лідерських якостей майбутнього фахівця, наявності таких характерних рис, як сильна воля, самокритика, надійність, незалежність, ініціативність, самовідданість, легка адаптація до будь-яких умов [3]. Дослідники О.Бандурка і О.Землянська підкреслюють, що управлінська майстерність формується під час всієї діяльності керівника: «...професія пов'язана з управлінням є складною і різноманітною, і це потребує відповідної підготовки і професійних знань та якостей. Діяльність керівника підрозділу пов'язана з рівнем його професіоналізму, управлінськими здібностями та необхідними діловими якостями» [5].

Нам імпонує думка К.Лазаренко, який окреслив основні вимоги до управлінців: «уміння аналізувати дані відповідно до обставин, систематизувати їх за певними ознаками, оцінювати їх вплив на можливості підрозділів до виконання поставлених завдань; уміння прогнозувати зміни обстановки і своєчасно враховувати зміни; уміння виділяти фактори, які впливають на виконання професійних завдань; уміння оцінити реальний стан підрозділів; уміння ставити завдання персоналу, доводити способи їх виконання, відпрацьовувати службові документи; уміння спілкуватися з особовим складом; уміння переконувати, заохочувати та спонукати підлеглих; витримка, терпіння, твердість, лідерські якості» [14].

Якщо говорити про специфіку професійної підготовки офіцерів-зв'язківців, необхідно зазначити, що війська зв'язку та кібербезпеки ЗСУ є спеціальними військами ЗСУ і призначені для забезпечення функціонування системи зв'язку та інформаційних систем, систем бойового управління та оповіщення, їх нарощування в мирний час, особливий період, в умовах надзвичайного та воєнного стану з метою вирішення завдань забезпечення управління підрозділами ЗСУ, а також здійснення заходів функціонування національної системи кібербезпеки України [6]. Війська зв'язку охоплюють вузлові і лінійні з'єднання, частини технічного забезпечення зв'язку та автоматизованих систем управління, служби фельд'єгерсько-поштового зв'язку. У 2020 році, у зв'язку із реформуванням підрозділів ЗСУ відповідно до стандартів НАТО, Головне управління зв'язку та інформаційних систем ГШ ЗСУ було реформовано у Командування Військ зв'язку та кібернетичної безпеки ЗСУ.

Водночас сьогодні в існуючу систему управління військами активно впроваджують сучасні

автоматизовані системи управління військами, засновані на застосуванні передових інформаційних технологій, необхідність упровадження яких у процес підготовки кадрів ЗСУ обумовлено появою нових форм і способів ведення збройної боротьби і потребою підвищення ефективності вирішення складних завдань автоматизації процесів управління ЗСУ, таких як: розробка графічних документів, моделювання бойових дій, обмін вхідною інформацією і результатами вирішення завдань у межах автоматизованих систем управління [13].

Аналіз статутів ЗСУ, обов'язків і характеру діяльності офіцерів-зв'язківців свідчать про управлінську спрямованість їх роботи, необхідність керувати діяльністю особового складу, відповідати за їх професійну підготовку, а також відображати систему службово-бойових функцій, типових завдань діяльності й умінь вирішувати завдання діяльності офіцерів ЗСУ. Так, офіцер виконує наступні службово-бойові функції:

- забезпечення планування, організацію та виконання заходів з підтримання особового складу в постійній бойовій готовності;
- здійснення бойового управління (під час бойових дій);
- забезпечення службового управління (заходів повсякденної діяльності);
- виконання навчально-виховної (педагогічної) функції;
- забезпечення виконання експлуатаційно-технічних заходів;
- виконання адміністративної та інформаційно-аналітичної функції [8].

Водночас, процес професійної підготовки майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку до управлінської діяльності має відображати досвід, накопичений наукою у взаємозв'язку його основних складових: управлінські знання (виконання професійних управлінських дій); уміння і навички управління; досвід управлінської діяльності у надзвичайних ситуацій. Таким чином, зміст управлінської компетентності офіцерів ЗСУ охоплює знання цілей, специфіки, принципів, методів, організаційних форм, прийомів і засобів управління [23].

У сучасних умовах російської агресії потребує значного оновлення і система підготовки офіцерів-зв'язківців у вищих військових навчальних закладах, основним з яких є Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут (ВІТІ), у м. Київ. Зазначимо, що процес цифровізації стаціонарної складової системи зв'язку та автоматизації ЗСУ розпочався ще у 2014 році. Мобільна складова на той час була представлена аналоговими системами переважно радянської доби. Коли було налагоджено забезпечення військ цифровими радіозасобами для створення тактич-

них систем зв'язку, викладачі ВІТІ почали вивчати нові технічні засоби й вносити зміни в освітньо-професійні програми.

Так, результати аналізу програми вивчення навчальної дисципліни «Основи військового управління (в тому числі штабні процедури НАТО)» переліку дисциплін військово-професійної підготовки обов'язкової компоненти циклу професійної підготовки, складеної відповідно до освітньо-професійної програми «Кібербезпека в інформаційно-телекомунікаційних системах» бакалаврського рівня підготовки, надають можливість зробити висновок, що для виконання майбутніми офіцерами-зв'язківцями типових функцій від офіцера вимагається набути наступних спроможностей [19]:

- опанувати сучасний понятійний апарат теорії управління й управлінської діяльності офіцера підрозділів зв'язку ЗСУ;
- приймати обґрунтовані управлінські рішення, проводити їх оцінку; застосовувати основні функції управління підлеглим підрозділом: планування, організацію діяльності, мотивацію і контроль;
- використовувати сучасні ефективні методи управління, формувати власний стиль керівництва підлеглими;
- здійснювати управління різними видами діяльності підрозділу зв'язку;
- організувати та безпосередньо проводити заходи бойової та індивідуальної підготовки, здійснювати контроль за її виконанням;
- планувати та здійснювати заходи з підтримання постійної бойової готовності;
- розробляти плануючі документи з бойової готовності та з мобілізаційної роботи;
- готувати різні види службових документів, використовуючи вміння обробки інформації на ПЕОМ;
- застосовувати комунікативні та інформаційні технології в процесі підготовки, прийняття і впровадження управлінських рішень;
- застосовувати теорію та методологію інновацій в управлінській діяльності;
- застосовувати сучасну методологію щодо обґрунтування управлінських рішень і вибору стратегії військової діяльності з урахуванням загальнолюдських цінностей особистісних, суспільних та державних інтересів;
- здійснювати управлінсько-правовий вплив на формування національної і правової свідомості, правової культури та патріотизму;
- забезпечувати ефективне управління персоналом підрозділу, опанувати і застосовувати основні принципи, методи, види та форми управління;

- застосовувати нормативно-правові акти і здійснювати процедури управлінської діяльності, використовувати відповідні знання при організації управління професійною діяльністю та у соціально-побутовій сфері підрозділу;
- управляти підлеглими, мати здатність і необхідні якості щодо керування особовим складом.

Правове забезпечення, як системоутворююча категорія, визначає правила, умови та стандарти підготовки кадрів в інтересах Збройних Сил України. Нормативно-правову базу підготовки кадрів для Збройних Сил України можна структурувати за наступними критеріями. Так, за змістом можна виділити законодавство, що стосується підготовки до військової служби та її проходження, та законодавство, що регулює порядок звільнення від військової служби на час проходження зборів, а також законодавство, що регулює порядок звільнення від військової служби на час проходження зборів. Залежно від правового статусу суб'єкта цей вид правової допомоги можна поділити на нормативно-правові акти, що стосуються регулювання підготовки військовослужбовців Збройних Сил України. Залежно від виду освіти можна виділити правову допомогу для здобуття середньої освіти, професійної (професійно-технічної) освіти, фахової перед вищою освітою або вищою освітою, і цей перелік можна продовжити.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, система професійної підготовки майбутніх офіцерів ЗСУ потребує розбудови правової та педагогічної системи формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку під час навчання у вищих військових навчальних закладах України. Аналіз нормативно-правових актів, статутів ЗСУ, професійних обов'язків і характеру діяльності офіцерів-зв'язківців свідчать про управлінську спрямованість їх роботи, необхідність керувати діяльністю особового складу, відповідати за їх професійну підготовку, а також відображати систему службово-бойових функцій, типових завдань діяльності й умінь вирішувати завдання діяльності офіцерів ЗСУ. Результати аналізу програм навчальних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут бакалаврського рівня підготовки, надають можливість зробити висновок, що для виконання майбутніми офіцерами-зв'язківцями типових функцій від них вимагається сформованість високого рівня управлінської компетентності.

Перспективами подальших наукових пошуків є обґрунтування концепції формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів підрозділів зв'язку Збройних сил України.

Література

1. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 20.09.2023).
2. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення: 18.09.2023).
3. Балахар В. Особливості формування лідерської позиції соціальних працівників. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. 1 (75). С. 11–23. doi: 10.24139/2312-5993/2018.01/011-023.
4. Балендр А. Система професійної підготовки фахівців з охорони кордону в країнах Європейського Союзу. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*. 2019. 18(3). С. 44–62.
5. Бандурка О. М., Землянська О. М. Психологія керівника : монографія. Харків : ХНУВС, 2013. 635 с.
6. Біла книга 2019–2020. Збройні сили України, Держспецтрансслужба. Міністерство оборони України. Київ, 2021. 196 с.
7. Бойко О. В., Копаниця О. В., Ткачук П. П., Спеїд Н. Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект): Навчальний посібник. Львів : ЛІСВ, 2008. 184 с.
8. Ващенко А. М. Формування професійної мобільності майбутніх офіцерів у процесі навчання у вищих військових навчальних закладах: кілька чинників з багатьох. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2005. № 1–2. С. 58–63.
9. Друкер П. Ф. Задачі менеджменту на ХХІ вік. В-во: «HarperBusiness», 2001. 224 р.
10. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах». Харків, 2007. 21 с.
11. Зельницький А. М. Вища військова освіта — проблеми гарантування якості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 1. С. 23–25.
12. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України : Монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ імені Б. Хмельницького, 2005. 355 с.
13. Кравченко О. І. Формування інформаційно-комунікаційної культури майбутніх офіцерів збройних сил України у процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика проф. освіти», Національна академія Державної прикордонної служби України. Хмельницький, 2021. 20 с.
14. Лазаренко К. Д. Стан розвитку комунікативного потенціалу управлінців органів внутрішніх справ. *Вісник національної академії оборони України. Збірник наукових праць*. К. : НУОУ, 2010. № 3 (16). С. 131–138.
15. Нецадим М. І. Сучасні педагогічні технології і формування військового фахівця як творчої особистості. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Збірник наукових праць*. 2000. С. 16–20.
16. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах: підручник. Суми : Сумський державний університет, 2016. 475 с.
17. Петрова Л. О. Формування особистості сучасного військового керівника в системі вищої військової освіти України: дис. канд. філос. наук: 09.00.10. Харків, 2014. 200 с.
18. Поляков С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006.
19. Програма навчальної дисципліни «Основи військового управління (в тому числі штабні процедури НАТО)». *Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут*. Київ, 2020. 12 с.
20. Сафін О. Д. Психологія управлінської діяльності командира : Навчальний посібник. Хмельницький : ПВУ, 1997. 149 с.
21. Телелим В. М., Тимошенко Р. І., Загорка О. М. Обґрунтування раціональної структури органів військового управління: методичний аспект. *Наука і оборона*. 2013. № 1. С. 45–50.
22. Павленко О. А., Сотніченко В. М., Бірюков П. В., Зіборєва О. Б. Основи військового управління : навчальний посібник. Київ : ВІТІ, 2021. 271 с.
23. Ягунов В. В., Свистун В. І., Кришталь М. Я., Король В. М. Управлінська культура і компетентність керівників як системна психолого-педагогічна проблема. *Педагогічні науки: зб. наук. праць НАДПС України. Серія: Педагогічні та психологічні науки*. 2013. 4 (69). С. 291–301.
24. Balendr A. V., Korolov V. O., Adamchuk O. V., Iakymchuk A. V., Sinkevych S. V., Bloschchynskyi I. H. Border guards' distance learning development in the European Union countries. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. 71, № 3. Р. 305–319.
25. Soroka O., Kalaur S., Balendr A. Monitoring of Corporate Culture Formation of Specialists of Social Institutions. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11 No. 1Sup1. P. 218–233. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/131>.

References

1. Pro vyshechu osvitu : Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 roku № 1556-VII [On Higher Education: Law of Ukraine of 1 July 2014 No. 1556-VII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. № 37–38. St. 2004. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukrainian].
2. Pro Statut vnutrishnoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 24.03.1999 № 548-XIV [On the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine of 24.03.1999 No. 548-XIV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1999. № 22–23. St. 194. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> [in Ukrainian].
3. Balakhar, V. (2018). Osoblyvosti formuvannia liderskoi pozytsii sotsialnykh pratsivnykiv [Features of the formation of the leadership position of social workers]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii — Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, 1* (75), 11–23. doi: 10.24139/2312-5993/2018.01/011-023 [in Ukrainian].
4. Balendr, A. (2019). Systema profesiinoi pidhotovky fakhivtsiv z okhorony kordonu v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [The system of professional training of border guard specialists in the European Union]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: pedahohichni nauky — Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Pedagogical Sciences, 18* (3), 44–62 [in Ukrainian].
5. Bandurka, O. M., & Zemlyanska, O. M. (2013). Psykholohiia kerivnyka : monohrafiia [Psychology of the leader: a monograph]. Kharkiv : KHNUUA [in Ukrainian].
6. Bila knyha 2019–2020. Zbroini syly Ukrainy, Derzhspetstranssluzhba [Bila Knyha 2019–2020. The Armed Forces of Ukraine, State Service of Ukraine for Specialised Transport Services]. (2021). *Ministerstvo oborony Ukrainy — Ministry of Defence of Ukraine* [in Ukrainian].
7. Boyko, O. V., Kopanitsa, O. V., Tkachuk, P. P., & Speid, N. (2008). Liderstvo serzhanta ta ofitsera (psykholohopedahohichni aspekt): Navchalnyi posibnyk [Leadership of the sergeant and officer (psychological and pedagogical aspect): Study guide]. Lviv : LISV [in Ukrainian].
8. Vashchenko, A. M. (2005). Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh ofitseriv u protsesi navchannia u vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladakh: kilka chynnykiv z bahatokh [Formation of professional mobility of future officers in the process of studying in higher military educational institutions: several factors out of many]. *Nauka i osvita: nauk.-prakt. zhurnal. — Science and education: a scientific and practical journal, 1–2*, 58–63 [in Ukrainian].
9. Drucker, P. F. (2001). The management challenge for the 21st century. HarperBusiness. 224 p.
10. Yevsiukov, O. P. (2007). Psykholohichne prohnozuvannia profesiinoi nadiinosti fakhivtsiv avariino-riatuvalnykh pidrozdiliv MNS Ukrainy [Psychological Forecasting of Professional Reliability of Specialists of Emergency and Rescue Units of the Ministry of Emergencies of Ukraine]: PhD thesis for the degree of Candidate of Psychological Sciences. Kharkiv [in Ukrainian].
11. Zelnytskyi, A. M. (2012). Vyshcha viiskova osvita — problemy harantuvannia yakosti [Higher military education — problems of quality assurance]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy — Bulletin of the National Defence University of Ukraine, 1*, 23–25 [in Ukrainian].
12. Kabachynskyi, M. I. (2005). Istoriia okhorony kordoniv Ukrainy : Monohrafiia [History of the Border Protection of Ukraine: Monograph]. Khmelnytskyi : B. Khmelnytskyi National Border Guard Service of Ukraine [in Ukrainian].
13. Kravchenko, O. I. (2021). Formuvannia informatsiino-komunikatsiinoi kultury maibutnikh ofitseriv zbroinykh syl Ukrainy u protsesi profesiinoi pidhotovky [Formation of Information and Communication Culture of Future Officers of the Armed Forces of Ukraine in the Process of Professional Training]: PhD in Pedagogical Sciences. Khmelnytskyi: National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine [in Ukrainian].
14. Lazarenko, K. D. (2010). Stan rozvytku komunikatyvnoho potentsialu upravlintsiv orhaniv vnutrishnykh sprav [The state of development of the communicative potential of managers of internal affairs bodies]. *Visnyk natsionalnoi akademii oborony Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats — Bulletin of the National Defence Academy of Ukraine. Collection of scientific papers, K. : NAUU, 3* (16), 131–138 [in Ukrainian].
15. Neshchadym, M. I. (2000). Suchasni pedahohichni tekhnologii i formuvannia viiskovoho fakhivtsia yak tvorchoi osobystosti [Modern pedagogical technologies and formation of a military specialist as a creative personality]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy: Zbirnyk naukovykh prats — Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems: Collection of scientific works, 16–20* [in Ukrainian].
16. Petrenko, V. M. (2016). Metodyka vykhovnoi roboty u viiskovykh pidrozdilakh: pidruchnyk [Methods of educational work in military units: a textbook]. Sumy : Sumy State University [in Ukrainian].
17. Petrova, L. O. (2014). Formuvannia osobystosti suchasnoho viiskovoho kerivnyka v systemi vyshchoi viiskovoi osvity Ukrainy [Formation of the Personality of a Modern Military Leader in the System of Higher Military Education of Ukraine]: Cand. of Philos. sciences. Kharkiv [in Ukrainian].

18. Poliakov, S.Y. (2006). Orhanizatsiino-pravovi zasady viiskovoi osvity v Ukraini (administratyvno-pravovyi aspekt) [Organisational and legal principles of military education in Ukraine (administrative and legal aspect)]: Candidate of Laws (PhD). Kharkiv [in Ukrainian].
19. Prohrama navchalnoi dystsypliny «Osnovy viiskovoho upravlinnia (v tomu chysli shtabni protsedury NATO)» [Curriculum of the discipline «Fundamentals of Military Management (including NATO Staff Procedures)»]. (2020). *Viiskovyi instytut telekomunikatsii ta informatyzatsii imeni Heroiv Krut — Heroes of Kruty Military Institute of Telecommunications and Informatics*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Safin, O.D. (1997). Psykholohiia upravlinskoi diialnosti komandyra: Navchalnyi posibnyk [Psychology of managerial activity of the commander: Study guide]. Khmelnytsky, PVU [in Ukrainian].
21. Telelym, V.M., Tymoshenko, R.I., & Zahorka, O.M. (2013). Obgruntuvannia ratsionalnoi struktury orhaniv viiskovoho upravlinnia: metodychnyi aspekt [Substantiation of the rational structure of military command and control bodies: methodological aspect]. *Nauka i oborona — Science and Defence*, 1, 45–50 [in Ukrainian].
22. Pavlenko, O.A., Sotnichenko, V.M., Biriukov, P.V., & Ziborieva, O.B. (2021). Osnovy viiskovoho upravlinnia: navchalnyi posibnyk [Fundamentals of military management: a textbook]. Kyiv : VITI [in Ukrainian].
23. Yahupov, V.V, Svistun, V.I, Kryshchal, M.J, & Korol, V.M. (2013). Upravlinska kultura i kompetentnist kerivnykiv yak systemna psykholoho-pedahohichna problema [Managerial culture and competence of managers as a systemic psychological and pedagogical problem]. *Pedahohichni nauky: zb. nauk. prats NADPS Ukrainy. Serii: Pedahohichni ta psykholohichni nauky — Pedagogical sciences: a collection of scientific works of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Series: Pedagogical and psychological sciences*, 4 (69), 291–301 [in Ukrainian].
24. Balendr, A.V., Korolov, V.O., Adamchuk, O.V., Iakymchuk, A.V., Sinkevych, S.V., & Bloshchynskyi, I.H. (2019). Border guards' distance learning development in the European Union countries. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia — Information Technologies and Learning Tools*, 71, 3, 305–319.
25. Soroka, O., Kalaur, S., & Balendr, A. (2020). Monitoring of Corporate Culture Formation of Specialists of Social Institutions. *Postmodern Openings*, 11, 1Sup1, 218–233.

УДК 340.116:355/359

Павленко Олег Анатолійович

кандидат педагогічних наук,

начальник кафедри загальновійськових дисциплін

Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут

Pavlenko Oleg

PhD in Pedagogy,

Head of the Combined Military Disciplines Department

Military Institute of Telecommunication and Information Technologies

named after the Heroes of Kruty

ORCID: 0000-0001-8752-1949

Пашинський Володимир Йосипович

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Pashynskiy Volodymyr

Doctor of Science in Law, Docent,

Professor of the Department of Administrative Law and Process

Educational and Scientific Institute of Law of

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0001-7349-2227

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9383

ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В ІНТЕРЕСАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF MILITARY SPECIALISTS IN THE INTERESTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Анотація. У статті розглядаються актуальні аспекти професійної підготовки військових фахівців для потреб Збройних Сил України. Професійні принципи та прозорість у публічному адмініструванні військової освіти розглядаються як ключові елементи для досягнення стратегічних цілей та відповіді на виклики сучасного безпекового середовища.

Реформування системи військової освіти, що активно реалізується останні роки, вимагає чітких методологічних та ідеологічних орієнтирів для визначення подальших напрямків розвитку підготовки кадрів для Збройних Сил України. Зміни в суспільній та професійній свідомості, які визначають напрямок до європейської та північноатлантичної інтеграції, знаходять своє відображення у системі принципів. Принципи, як керівні установки в сфері безпеки та оборони, мають великий вплив на ефективність виконання службових та бойових завдань рядового, сержантського та офіцерського складу. Теоретико-методологічний аспект сутності та видів принципів публічного адміністрування у підготовці кадрів з вищою військовою освітою в інтересах Збройних Сил України ще не достатньо розроблений науковцями. Це вимагає проведення нових досліджень у цьому напрямку для вдосконалення та зміни наукових концепцій.

Ключові слова: військова освіта, підготовка кадрів, публічне адміністрування, вища освіта, принципи, Збройні Сили України.

Summary. The article examines actual aspects of professional training of military specialists in the context of the needs and tasks of the Armed Forces of Ukraine. Professional principles and transparency in the public administration of higher military education are considered as key elements for achieving strategic goals and responding to the challenges of the modern security environment.

The reform of the military education system, which has been actively implemented in recent years, requires clear methodological and ideological guidelines for determining the further directions of development of personnel training for the Armed Forces of Ukraine. Changes in public and professional consciousness, which determine the direction of European and North Atlantic integration, are reflected in the system of principles. North Atlantic integration, are reflected in the system of principles. The principles, as guiding principles in the field of security and defense, have a great influence on the effectiveness of the performance of service and combat tasks by private, non-commissioned officers and officers. The theoretical and methodological aspect of the essence and types of principles of public administration in the training of personnel with higher military education in the interests of the Armed Forces of Ukraine has not yet been sufficiently developed by scientists. This requires conducting new research in this direction to improve and change scientific concepts.

Key words: military education, personnel training, public administration, higher education, principles, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Збройні Сили України стають перед викликами швидкозмінюваного світового контексту та внутрішніх потреб в безпеці та обороні. Професійна підготовка військових фахівців із вищою військовою освітою вимагає вдосконалення та оптимізації, адаптації до сучасних вимог та застосування принципів публічного адміністрування. Питання ефективності, гнучкості, системності та використання сучасних методів та технологій у підготовці військових фахівців є ключовими аспектами, які потребують дослідження та оптимізації. Принципи прозорості, психологічної готовності та відкритості також важливі для забезпечення високого рівня підготовки та етичних стандартів серед військового персоналу. На сьогоднішній день, проблема полягає в ефективності управління кадровим забезпеченням, взаємодії з персоналом, удосконаленні рівня службової дисципліни та професіоналізму особового складу Збройних Сил України, а також в системі професійної підготовки військових фахівців у відповідності до потреб та інтересів Збройних Сил України, враховуючи сучасне геополітичне та технологічне середовище.

Отже, вирішення цих проблемних питань стане ключовим фактором забезпечення відповідності Збройних Сил України сучасним викликам та завданням у галузі оборони та безпеки.

Мета статті полягає у розкритті принципів публічного адміністрування професійної підготовки військових фахівців в інтересах Збройних Сил України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості та зміст принципів публічного адміністрування розглядали у своїх роботах такі вчені, як П. Баранчик [3], О. Замрій [5], О. Муза [9], В. Оксін [13]. Проблематику військової освіти досліджено у працях таких науковців, як І. Корж [7], В. Марценківський [8], М. Нецадим [10], Л. Петрова [12], С. Поляков [13], а також інші вчені. Проте, враховуючи триваючу російсько-українську війну, вимоги до підготовки військових фахівців у сучасних умовах, принципи публічного адміністрування, особливості професійної підготовки військових фахівців в інтересах Збройних Сил України досліджено у неповній мірі.

Виклад основного матеріалу. У руслі геополітичних нестабільностей та швидко змінюючихся викликів сучасного світу, роль військових фахівців стає ключовою для забезпечення національної безпеки та суверенітету. Професійна підготовка військових є важливим етапом, де формується не лише їхні навички та знання, але й культура військової служби, відданість обов'язку та здатність ефективно реагувати на різноманітні виклики сучасного безпечного середовища. Підготовка військових кадрів в дусі солідарності, лідерства та етичних стандартів є важливими складовими успішного функціонування Збройних Сил України. Така підготовка стає фундаментом, на якому будується військова готовність та здатність відстоювати національні інтереси в будь-яких умовах. Визначення та розробка теоретичних основ та методологічних підходів до аналізу принципів публічного адміністрування у сфері військової освіти в Україні є невід'ємною частиною створення наукового фундаменту для досліджень. Професійна підготовка військових фахівців є ключовою складовою для забезпечення ефективності та безпеки військових операцій. Актуальні аспекти цієї підготовки зазвичай є:

- 1) зростання загроз кібербезпеці та інформаційної війни робить необхідною включення відповідних модулів у навчальні програми для забезпечення захисту військової інформації та інфраструктури;
- 2) освіта в сфері гібридної війни, яка включає в себе різні аспекти, такі як інформаційна, політична, економічна і військова стратегія, дозволяє військовим адаптуватися до різноманітних викликів;
- 3) зосередження на етиці та правах людини в контексті військових операцій є важливим аспектом для підтримання високого стандарту професійної поведінки;
- 4) зростання глобальних викликів вимагає від військових фахівців розуміння і спроможності співпрацювати з колегами та партнерами з інших країн;
- 5) використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект, розумні системи, дрони та інші інновації, стає невід'ємною частиною навчання військових;

- 6) врахування специфіки та навичок, необхідних для участі в миротворчих місіях, зокрема взаємодія з цивільним населенням та гуманітарні аспекти;
- 7) забезпечення військових засобами для підтримання фізичної та психологічної готовності в умовах стресу та високого навантаження;
- 8) розвиток соціальних навичок та здатностей до взаємодії з різними групами, що може бути корисним у мирний час.

Розглянуті нами аспекти професійної підготовки військових фахівців для потреб Збройних Сил України забезпечують широкий спектр знань і навичок, допомагають військовим фахівцям ефективно впоратися з сучасними викликами та завданнями.

Щодо принципів публічного адміністрування, то вони є ключовими пріоритетами в системі професійної підготовки військових фахівців в інтересах Збройних Сил України, які визначають принципові підходи та цінності управління цією сферою та базуються на прозорості, ефективності та відповідальності. На нашу думку, до основних принципів публічного адміністрування в системі професійної підготовки військових фахівців належать:

- принцип прозорості, який передбачає публічність інформації щодо процесів підготовки військових фахівців;
- принцип відкритості сприяє підвищенню довіри громадськості та забезпечує ефективність системи;
- принципи ефективності та професіоналізму визначають високий стандарт управління та підготовки військових кадрів, він включає в себе оптимізацію процесів, використання новітніх методів навчання та постійне вдосконалення;
- принцип справедливості та рівних умов, який передбачає рівний доступ до ресурсів, навчальних можливостей та рівний статус у процесі навчання;
- принцип адаптованості передбачає готовність системи підготовки реагувати на зміни у геополітичному, технологічному та соціокультурному середовищі;
- принцип впровадження демократичних засад у прийнятті рішень та управлінні сприяє взаємодії між студентами, викладачами та адміністрацією, сприяючи розвитку громадянської свідомості;
- принцип співпраці та партнерства визначає необхідність взаємодії з іншими освітніми та військовими інституціями, підприємствами та громадськістю для досягнення спільних цілей;
- принцип інновацій визначає необхідність постійного впровадження новітніх технологій та методів навчання для підготовки військових фахівців, що відповідає вимогам сучасного військового середовища;

- принцип індивідуалізації передбачає врахування потреб та особливостей кожного курсанта, щоб забезпечити оптимальні умови для розвитку його професійних навичок та знань;
- принцип системності та комплексності визначає необхідність розгляду процесу підготовки військових фахівців як цілісної системи, що включає в себе не лише навчальні аспекти, але й соціальні та психологічні;
- принцип соціальної відповідальності передбачає активну участь у вирішенні соціальних проблем та підтримку громадських ініціатив, спрямованих на благо суспільства та Збройних Сил;
- принцип сталості передбачає стабільність та надійність системи підготовки військових фахівців, а також збалансований та відповідний залишок кадрового контингенту;
- принцип глобальної інтеграції визначає потребу в активній участі в міжнародних освітніх та військових програмах для обміну досвідом та підняття стандартів навчання.

Також важливий принцип публічного адміністрування у системі професійної підготовки військових фахівців у інтересах Збройних Сил України — це ефективність та гнучкість навчальних програм. Освіта для військових повинна відповідати сучасним вимогам безпеки та стратегічних завдань країни. Перш за все, важливо визначити конкретні потреби Збройних Сил та розвивати програми навчання, спрямовані на вдосконалення військових навичок. Другим важливим аспектом є підвищення рівня професійної кваліфікації викладачів та інструкторів. Лише компетентні та досвідчені фахівці можуть забезпечити якісну підготовку військових фахівців. Важливо впроваджувати сучасні методи навчання та забезпечувати доступ до передових технологій. Третій аспект — це відкритість до співпраці та обміну досвідом з іншими країнами та військовими організаціями. Міжнародна співпраця може забезпечити обмін кращими практиками, а також розширити горизонти військових фахівців. Важливо також забезпечити прозорість та відкритий діалог між управлінцями, викладачами та курсантами (студентами). Такий підхід сприяє створенню позитивної та мотиваційної навчальної атмосфери.

Отже, запропоновані нами принципи є не лише основою ефективного управління військовою освітою, але й визначають важливі цінності та стандарти, що керують професійною системою підготовки військових фахівців у межах національних інтересів та вимог сьогодення. Вони є фундаментальними для створення ефективної та якісної системи підготовки військових фахівців, яка відповідає викликам сучасності та потребам Збройних Сил України.

Висновки та перспективи подальших досліджень.
Професійна підготовка військових фахівців для

потреб Збройних Сил України виявляється необхідною складовою для формування сучасної та ефективної оборонної сили. Важливість цього етапу полягає не лише в передачі технічних навичок, але й у вихованні військовослужбовців, готових проходити службу на вірність Українському народові та реагувати на виклики сучасних загроз. Цінності солідарності, лідерства та військової етики, встановлені в процесі підготовки, є орієнтиром, що направляє військових на шлях відданості та відповідальності.

На нашу думку, подальше вивчення принципів публічного адміністрування дозволить визначити

гнучкість системи та її здатність адаптуватися до нових викликів. Це важливо, оскільки сучасний воєнний конфлікт постійно змінюється, і система підготовки повинна бути готова до інновацій. Дослідження можуть бути спрямовані на аналіз ефективності впроваджених інновацій у навчальний процес, вдосконалення стратегій адаптації до гібридних загроз та вивчення впливу міжнародної співпраці на підготовку військових фахівців. Визначення оптимальних моделей адміністрування може допомогти удосконалити процеси прийняття рішень, взаємодії та внутрішньої координації.

Література

1. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 15.07.2023).
2. Про створення єдиної системи військової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 року № 1410 (із змінами). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF/conv#Text> (дата звернення: 15.07.2023).
3. Баранчик П. О. Принципи діяльності органів виконавчої влади, їх посадових осіб: питання визначення дефініцій та місця окремих принципів у системі принципів. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2012. № 1, Ч. 2. С. 100–108.
4. Біла книга 2019–2020. *Збройні сили України, Держспецтрансслужба, Міністерство оборони України*. 2021. 196 с.
5. Замрій О. М. Застосування принципів публічного адміністрування в роботі органів місцевої влади. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2017. Вип. 27, № 2. С. 58–61.
6. Зельницький А. М. Вища військова освіта — проблеми гарантування якості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 1. С. 23–25.
7. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 222 с.
8. Марценківський В. Т. Основні тенденції розвитку військової освіти. *Вісник Національного університету оборони України*. 2010. № 4. С. 76–83.
9. Муза О. Особливості реалізації принципу належного урядування у публічному адмініструванні. *Юридичний вісник*. 2020. № 6. С. 83–89.
10. Нецадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Київ, 2004. 400 с.
11. Оксін В. Спеціальні принципи публічного адміністрування місцевого розвитку в Україні. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Вип. 6. Спецвипуск. Т. 2. С. 24–27.
12. Петрова Л. О. Формування особистості сучасного військового керівника в системі вищої військової освіти України: дис. канд. філос. наук: 09.00.10. Харків, 2014. 200 с.
13. Поляков С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006.
14. Шопіна І. М., Гуцин О. О. Актуальні проблеми сучасного стану розвитку воєнного (військового) права як науки і навчальної дисципліни. *Форум права*. 2017. № 2. С. 144–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_2_24 (дата звернення: 10.10.2023).

References

1. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 roku № 1556-VII [On Higher Education: Law of Ukraine of 1 July 2014 No. 1556-VII]. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukrainian].
2. Pro stvorennia yedynoi systemy viiskovoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 hrudnia 1997 roku № 1410 (iz zminamy) [On the Creation of a Unified System of Military Education: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 15 December 1997 No. 1410 (as amended)]. *Verkhovna Rada Ukrainy — Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF/conv#Text> [in Ukrainian].
3. Baranchyk, P. O. (2012). Pryntsypy diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady, yikh posadovykh osib: pytannia vyznachennia definitsii ta mistsia okremykh pryntsypiv u systemi pryntsypiv [Principles of activity of executive au-

thorities and their officials: the issue of defining definitions and the place of individual principles in the system of principles]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni nauky — Bulletin of Zaporizhzhia National University: Collection of scientific works. Legal Sciences, 1, 2, 100–108* [in Ukrainian].

4. Bila Knyha 2019–2020 [White Paper 2019–2020]. (2021). *Zbroini syly Ukrainy, Derzhspetsstranssluzhba, Ministerstvo oborony Ukrainy — The Armed Forces of Ukraine, State Service of Ukraine for Transport and Communications, Ministry of Defence of Ukraine*, [in Ukrainian].

5. Zamrii, O.M. (2017). Zastosuvannya pryntsyypiv publichnoho administruvannya v roboti orhaniv mistsevoi vlady [Application of the principles of public administration in the work of local authorities]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy — Scientific Bulletin of the National Technical University of Ukraine, 27, 2, 58–61* [in Ukrainian].

6. Zelnytskyi, A.M. (2012). Vyshcha viiskova osvita — problemy harantuvannya yakosti [Higher military education — problems of quality assurance]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy — Bulletin of the National Defence University of Ukraine, 1, 23–25* [in Ukrainian].

7. Korzh, I.F. (2005). Viiskova sluzhba v Ukraini: vstup, prosuvannya, prypynennia [Military service in Ukraine: admission, promotion, termination]. *PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

8. Martsenkivskiy, V.T. (2010). Osnovni tendentsii rozvytku viiskovoi osvity [Main trends in the development of military education]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy — Bulletin of the National Defence University of Ukraine, 4, 76–83* [in Ukrainian].

9. Muza, O. (2020). Osoblyvosti realizatsii pryntsyypu nalezhnoho uriaduvannya u publichnomu administruvanni [Features of the implementation of the principle of good governance in public administration]. *Yurydychnyi visnyk — Legal Bulletin, 6, 83–89* [in Ukrainian].

10. Neshchadym, M.I. (2004). Viiskova osvita Ukrainy: istoriia, teoriia, metodolohiia, praktyka [Military Education of Ukraine: History, Theory, Methodology, Practice]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

11. Oksin, V. (2019). Spetsialni pryntsyypy publichnoho administruvannya mistsevoho rozvytku v Ukraini [Special principles of public administration of local development in Ukraine]. *Naukovi zapysky. Serii: Pravo — Scientific notes. Series: Law, 6 (2), Special issue, 24–27* [in Ukrainian].

12. Petrova, L.O. (2014). Formuvannya osobystosti suchasnoho viiskovoho kerivnyka v systemi vyshchoi viiskovoi osvity Ukrainy [Formation of the personality of a modern military leader in the system of higher military education of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

13. Poliakov, S.Y. (2006). Orhanizatsiino-pravovi zasady viiskovoi osvity v Ukraini (administratyvno-pravovyi aspekt) [Organisational and legal principles of military education in Ukraine (administrative and legal aspect)]. *PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

14. Shopina, I.M., & Hushchyn, O.O. (2017). Aktualni problemy suchasnoho stanu rozvytku voiennoho (viiskovoho) prava yak nauky i navchalnoi dystsypliny [Actual problems of the current state of development of military (military) law as a science and academic discipline]. *Forum prava — Forum of Law, 2, 144–148*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_2_24 [in Ukrainian].

Ігнатенко Ірина Володимирівна

*кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Ignatenko Iryna

*PhD, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Land and Agrarian Law
Yaroslav Mydryi National Law University*

Кречик Анатолій Сергійович

*студент факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Krechyk Anatolii

*Student of the Faculty of Prosecution
Yaroslav Mydryi National Law University*

Перепелиця Карина Олегівна

*студентка факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Perepelytsia Karyna

*Student of the Faculty of Prosecution
Yaroslav Mydryi National Law University*

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9303

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ З КРАЇНАМИ ЄС

LEGAL REGULATION OF AGRICULTURAL LAND TURNOVER IN UKRAINE: COMPARATIVE ANALYSIS WITH COUNTRIES EU

Анотація. Наукова стаття присвячена питанню ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні на основі порівняльного аналізу з країнами ЄС. Задля реалізації поставленої мети наведено основні проблеми, які виникли після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». Обґрунтовано, що Україна використовує жорстку модель державного регулювання і таке регулювання повинно бути направлено на ефективне використання земель сільськогосподарського призначення. Розглянуто важливість розширення доступу до земель сільськогосподарського призначення для селян, які зайняті у сфері особистого селянського господарства та фермерського господарства шляхом зміни існуючої моделі державного регулювання: встановлення кваліфікаційних умов для юридичних осіб – покупців, а також розглянуто можливість зменшення максимальної площі сільськогосподарських земельних ділянок, якою може володіти громадянин України. Доведено, що держава повинна здійснювати фінансову підтримку фермерських господарств, малих та середніх сільськогосподарських підприємств для придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення, з метою можливості конкурувати на відкритих земельних торгах з іншими учасниками ринку, в яких наявний достатній запас власних грошових ресурсів.

Особлива увага звертається на недосконале регулювання переважного права, що ймовірно, призведе до значної кількості судових спорів у майбутньому. Тому пропонується внести зміни до ЗК України та скасувати норми про передачу переважного права іншим особам, у зв'язку з їх правовою природою, а саме невідчужуваністю таких прав.

Ключові слова: використання земель, охорона земель, земельні правовідносини, правовий режим земель, землекористування, право власності, обмеження прав, земельні спори, землі сільськогосподарського призначення, обіг земель.

Summary. The scientific article is devoted to the issue of market circulation of agricultural land in Ukraine based on a comparative analysis with EU countries. In order to realize the set goal, the main problems that arose after the adoption of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Conditions of Transfer of Agricultural Lands» are given. It is substantiated that Ukraine uses a strict model of state regulation and such regulation should be aimed at effective use of agricultural land. Considered the importance of expanding access to agricultural land for peasants who are engaged in personal farming and farmers by changing the existing model of state regulation: establishing qualification conditions for legal entities – buyers, and also considered the possibility of reducing the maximum area of agricultural land that can be owned a citizen of Ukraine. It has been proven that the state should provide financial support to farms, small and medium-sized agricultural enterprises for the purchase of agricultural land plots, in order to be able to compete at open land auctions with other market participants who have a sufficient supply of their own monetary resources.

Particular attention is paid to the imperfect regulation of the preemptive right, which is likely to lead to a significant amount of litigation in the future. Therefore, the authors propose to make changes to the Civil Code of Ukraine and to cancel the norms on the transfer of preferential rights to other persons, in connection with their legal nature, namely the inalienability of such rights.

Key words: land use, land protection, land legal relations, legal regime of lands, land use, ownership, limitation of rights, land disputes, agricultural land, land turnover.

Постановка проблеми. Хоча ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні відкритий вже третій рік та врегульований нормативними актами, проте ставлення до нього у суспільстві не викликає довіри у зв'язку з недосконалим механізмом державного регулювання, яке проявилось у непослідовному проведенні державної політики у сфері обігу земель. А тому наразі перед Україною стоїть питання про удосконалення такого механізму, з метою ефективного та раціонального використання земельного ресурсу та підтримки громадян, зайнятих у сфері сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення піднімалася у працях таких науковців, як: Літошенко О.С. [1], Коробська А.О. [4], Касич А.О., Підкуйко О.О., Терещенко А.В., Тимошенко В.О. [5], Юрченко І.В. [6], Чурилова Т.М. [10], Ігнатенко І.В. [12], Федчишин Д.В. [13]. Більшість авторів при розгляді різних аспектів регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення, як правило, аналізують чи посиляються на відповідний зарубіжний досвід. Завдяки значному внеску вчених набули розвитку теоретичні основи побудови української моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, проте на практиці вона потребує свого удосконалення.

Мета статті — аналіз правового регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні на основі порівняння з країнами ЄС, з метою виявлення основних проблем та шляхів удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 90-х років, в Україні розпочалася земельна реформа, ініційована розподілом державної землі. Проте вже у 2001 році з прийняттям Закону України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» було встановлено мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення з метою захисту власників земельних часток (паїв) та обмеження концентрації земель в руках магнатів.

Мораторій мав діяти до врегулювання порядку реалізації прав громадян земельних часток (паїв) Земельним кодексом України. Але з набранням чинності ЗК України від 25.10.2001 р.п. 15 Розділ Х «Перехідні положення» продовжено заборону на відчуження земельних часток (паїв), а також встановлено заборону на відчуження земельних ділянок для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, тобто мораторій був відтворений і розширений. З цього моменту суспільство розділилось на прибічників та противників мораторію.

Прибічники мораторію зазначають, що його скасування може призвести до негативних наслідків таких як: «концентрація великих площ земель сільськогосподарського призначення в руках агрохолдингових компаній; відчуження селянами земельних ділянок сільськогосподарського призначення за ціною, що є істотно нижчою за економічно обґрунтовану; неконтрольована зміна цільового призначення та урбанізація сільськогосподарських земель та інше» [1, с. 285].

У свою чергу противники в основному апелюють тим, що мораторій суттєво обмежує реалізацію власників земель сільськогосподарського призначення на їх право вільно розпоряджатися своєю власністю, а також вказують на стримування економічного зростання держави. При цьому на міжнародному рівні Україна теж зазнавала певного осуду від міжнародних організацій та судових установ. Так в правовому плані важливе значення для трансформації сфери земельних відносин в Україні мало рішення Європейського суду з прав людини у справі «Зеленчук і Цицюра проти України», оприлюднене 22 травня 2018 року в якому ЄСПЛ встановив порушення статті 1 Протоколу № 1 (захист власності) Європейської конвенції з прав людини, зазначивши таке: «Україна має вжити належні законодавчі та/або інші заходи загального характеру з метою забезпечення

справедливого балансу між інтересами власників земель сільськогосподарського призначення з одного боку та загальними інтересами суспільства з іншого боку відповідно до принципу захисту майнових прав за Конвенцією. Рішення Суду не слід розуміти як таке, що зобов'язує невідкладно запровадити необмежений ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні» [2].

В економічному плані відкриття ринку землі було умовою співпраці з Міжнародним валютним фондом та Світовим банком, які у 2020 році вчергове рекомендували Україні зняти заборону на відчуження земель сільськогосподарського призначення, у зв'язку з тим, що за оцінками Світового банку скасування мораторію сприятиме економічному зростанню на 1–2 відсотки на рік.

Саме тому під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин, Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» (далі — Закон України № 552-IX) [3].

Поняття «обіг» у вітчизняному законодавстві розуміється не однаково, а його зміст залежить від сфери застосування. А тому обіг землі потрібно визначати як «здійснюваного відповідно до цивільного законодавства та особливостей, передбачених земельним законодавством, переходу права власності, інших прав на земельні ділянки на підставі цивільних правочинів, а також цивільних засобів, що допускаються земельним законодавством» [4, с. 108–109]. Проте суть обігу земель сільськогосподарського призначення визначається на основі державного регулювання, яке розглядається як «сукупність цілей, стратегії, форм та методів реалізації зваженої та збалансованої державної політики щодо забезпечення ефективного використання земель сільськогосподарського призначення» [5].

Але чи було реалізовано зважену та збалансовану державну політику при прийнятті Закону України № 552-IX? Погоджуючись з думкою І. В. Юрченко, зазначимо, що дійсно цей Закон перш за все спрямований на запуск ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, проте створив ще більше питань, ніж унормував [6, с. 90].

Сьогодні у світі майже всі країни регулюють ринок земель, використовуючи свої власні моделі, які базуються на національних інтересах та комплексній державній політиці. Це регулювання здійснюється за допомогою спеціальних регуляторних механізмів та інструментів, які забезпечують функціонування обігу земель сільськогосподарського призначення відповідно до його мети. Найбільш поширеними інструментами регулювання ринкового обігу земель є: обмеження, що стосуються того, хто може бути покупцем земель; становлення кваліфікаційних вимог для потенційних

покупців земель; регулювання цін на земельні трансакції; введення екологічних обмежень на використання земель; становлення перехідного періоду, під час якого діють тимчасові обмеження на купівлю та продаж земель для іноземців, юридичних осіб тощо; встановлення граничних розмірів земельних ділянок, які можуть бути у власності або в користуванні фізичних та юридичних осіб, як максимальних, так і мінімальних; переважного права на придбання земель сільськогосподарського призначення.

Саме за допомогою таких механізмів можна визначити модель регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, за яким чим більше держава використовує регуляторних інструментів, тим жорсткішою є модель такого управління, і навпаки. Аналіз Закону № 552-IX дає можливість дійти до висновку, що Україна застосовує жорстку модель правового регулювання з огляду на таке: по-перше, встановлено обмеження суб'єктного складу набувачів; по-друге, встановлено заборону продажу земель сільськогосподарського іноземним громадянам та іноземним юридичним особам до вирішення цього питання на всеукраїнському референдумі; по-третє, встановлено граничний розмір земельних ділянок, які можуть перебувати у власності; по-четверте, заборона продажу земель державної та комунальної власності; по-п'яте, ціна продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), не може бути меншою за їх нормативну грошову оцінку; по-шосте, заборона обігу земель в окупованих територіях.

Проте, державне регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення повинно бути направлено не стільки як на встановлення жорсткої моделі регулювання, а на ефективне використання земель сільськогосподарського призначення. У цьому і проявляється недолік Закону України № 552-IX — в Україні відсутня загальнонаціональна мета відкриття ринку обігу земель сільськогосподарського призначення, а обіг земель тепер розглядається як самоціль, що на жаль призвело до того, що такі землі є засобом капіталізації з метою спекуляції цін в майбутньому, а не спрямовується на їх ефективне використання.

На відміну від України, Франція Законом № 60–808 від 5 серпня 1960 року «Про аграрну політику» визначила основну мету регулювання ринкового обігу земель у сільському господарстві: надати можливість фермерам та працівникам сільського господарства ефективно забезпечувати свій соціальний захист; спрямовувати та заохочувати виробництво, яке найбільше відповідає можливостям кожного регіону; заохочувати і розвивати сімейну структуру ферми, здатну найкращим чином використовувати сучасні технічні методи ви-

робництва і забезпечувати повну зайнятість праці і оборотного капіталу [7]. А Конституція Польщі передбачає, що основою аграрного устрою держави є сімейне фермерське господарство, а тому наданий пріоритет для окремих фермерів (сімейних фермерських господарств) на придбання у власність земель сільськогосподарського призначення [8].

Наприклад, в Україні до 1 січня 2024 року забороняється купівля-продаж або відчуження в інший спосіб на користь юридичних осіб земельних ділянок сільськогосподарського призначення. У свою чергу, сімейні фермерські господарства є юридичною особою, а тому не зможуть купити земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Це може поставити їх у не вигідне положення, оскільки з 1 січня 2024 року, такі підприємства не зможуть повноцінно конкурувати з агрохолдинговими компаніями. Хоча Закон № 552-IX зобов'язує Кабінет Міністрів України розробити та затвердити порядок здійснення фінансової підтримки громадян і юридичних осіб (у тому числі фермерських господарств) для придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення, проте цього так і не було зроблено. А тому одноосібні, фермерські, сімейні фермерські господарства, малі та середні сільськогосподарські підприємства не матимуть фінансових інструментів для придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення і не зможуть конкурувати на відкритих земельних торгах із агрохолдингами та іншими учасниками ринку, в яких наявний або достатній запас власних грошових ресурсів із підтвердженням джерел їхнього походження, або доступ до фінансових механізмів.

Також в закордонній літературі підкреслюється важливість розширення доступу до земель сільськогосподарського призначення для різних груп селян та фермерів. Зазначається, що власність на сільськогосподарські землі не повинна бути обмеженою лише кількома великими корпораціями чи грошовими інвесторами. Розподіл земель повинен бути заснований на критеріях економічної та соціальної стабільності в Європі, а не лише на фінансових можливостях великих гравців на ринку. Це може включати в себе підтримку молодих фермерів і тих, хто бажає розпочати власне сільськогосподарське виробництво, що сприятиме розвитку аграрного сектору та підтримці селянського господарства. Такий підхід демонструє солідарність з європейськими фермерами і сприяє створенню більш різноманітного та стійкого сільськогосподарського сектору, де різні групи мають можливість вільного доступу до земельних ресурсів і можуть сприяти розвитку сільських територій [9].

Україна як держава, яка останньою в Європі відкрила ринок земель сільськогосподарського призначення могла би перейняти досвід європейських країн, але недосконала державна політи-

ка та правове регулювання може призвести до серйозних проблем і наслідків для сільськогосподарського сектору, що призведе до зменшення конкуренції. Як відзначає Т.М. Чурилова, Польща, пройшовши певний шлях формування ринку сільськогосподарських земель, переконалася, що державне регулювання має бути доволі значним у цій сфері, а продаж відбуватися за правилами, що надійно захищають власного фермера, який дійсно працює на землі [10, с. 308].

У додаток до вищезазначеного, слід відзначити негативний аспект Закону України № 552-IX, а саме дозвіл, який вступає в дію з 1 січня 2024 року, всім юридичним особам купувати сільськогосподарські землі. У цьому контексті є обґрунтованою потреба внести зміни до ЗК України, спрямовані на обмеження права на придбання сільськогосподарських земель для юридичних осіб. Тобто, пропонуємо встановити додаткові інструменти регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення для юридичних осіб у вигляді встановлення кваліфікаційних вимог: набувати у власність землі сільськогосподарського призначення можуть юридичні особи, діяльність яких пов'язана зі сферою сільського господарства не менше п'яти років та дохід від сільськогосподарської діяльності становить понад 50 відсотків від усіх доходів. Такий підхід допоможе зберегти земельний ресурс для тих, хто використовує його для сільськогосподарської діяльності і враховує інтереси сільських громад та фермерських господарств.

Аналізуючи досвід інших країн, можна прийти до висновку, що необґрунтованим є також закріплення положення, за яким громадяни України можуть набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення до десяти тисяч гектарів. Так у Польщі фермер має право набувати землі сільськогосподарського призначення загальною площею яких не перевищує 300 га, в Угорщині та Литві — до 300 га, у Латвії — до 2000 га, у Данії — до 150 га. Проте встановлення обмеження у вигляді розмірів площ земельної ділянки є не єдиним засобом регулювання обігу сільськогосподарських земель в країнах ЄС для громадян, ними також є:

- 1) встановлення кваліфікаційних вимог до фізичних осіб — покупців сільськогосподарських земель. Ценз осілості є одним з таких регуляторів, наприклад, у Словаччині власник може продавати сільськогосподарські землі покупцям, які протягом останніх десяти років проживають у країні. Цікавим видається мовний ценз у Латвії, де покупцями сільськогосподарських земель можуть бути фізичні особи з держав-членів ЄС, держав Європейської економічної зони або Швейцарської Конфедерації, які володіють латиською мовою щонайменше на рівні B2. І ще однією з вимогою є досвід заняття

фермерством чи зобов'язання самостійно займатися сільським господарством, де такі вимоги встановлені в Польщі;

- 2) надання певному колу осіб переважних прав на придбання сільськогосподарських земель. У переважній більшості країни ЄС надають перевагу фермерам та особам, зайнятим у сфері особистого селянського господарства;
- 3) створення спеціального регулятора обігу земель, який наділений правом видавати дозволи на купівлю. Одними з таких країн є Данія та Ізраїль, в яких створено спеціальні органи, які здійснюють контроль за обігом земель сільськогосподарського призначення та наділені видавати дозволи на купівлю.

Як бачимо, однією з ключових рис регулювання земель в країнах ЄС є встановлення жорстких кваліфікаційних вимог для громадян, які бажають здійснювати сільськогосподарську діяльність на цих територіях. Причини, які спонукають ЄС до встановлення таких методів, є боротьба з неефективним використанням земельних ресурсів та забезпеченням сталого розвитку в сільському господарстві. Тому слід розглянути можливість зменшення максимальної площі сільськогосподарських земельних ділянок, якою може володіти громадянин України.

Крім того, найпроблемнішим моментом у Законі України № 552-IX є реалізація переважного права на купівлю земель сільськогосподарського призначення, яка, ймовірно, призведе до значної кількості судових спорів у майбутньому. Особливо дивним видається закріплення можливості передачі переважного права іншим особам, на підставі цивільно-правових угод. У цивілістиці під переважним правом розуміють як «встановлене договором або законом суб'єктивне право учасника цивільних правовідносин на переважне перед іншими особами вчинення дій, спрямованих на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків» [11, с. 120]. Переважне право є винятковим особисто немайновим правом, у будь-яких правовідносинах. Його носії не можуть передавати своє переважне право на вчинення певної юридичної дії іншим особам, оскільки воно є невідчужуваним,

прикладом є ст. 362 ЦК України «передача співвласником свого переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності іншій особі не допускається». Але законодавець вирішив інакше, всупереч не тільки доктринальним положенням, а й самому собі.

На практиці, виникла ситуація, коли юридичні особи мають переважне право на купівлю земель сільськогосподарського призначення, але не можуть його реалізувати, тому вони вдаються до їх передачі фізичним особам, які, в свою чергу, мають право пред'явити до суду позов про переведення на неї прав та обов'язків покупця у разі порушення продавцем процедури відчуження земельної ділянки. Отже, потрібно внести зміни до ЗК України та скасувати норми про передачу переважного права іншим особам, у зв'язку з їх правовою природою.

Україні не потрібно створювати нових механізмів для удосконалення регулювання обігу сільськогосподарських земель, а лише, як слушно зазначає І. В. Юрченко, «має використати наявний досвід, який вже апробований іншими країнами, адже дозволяє обрати виключно правильний шлях розбудови ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, не експериментувати з аграрною економікою та земельним питанням, забезпечити масштабний розвиток сімейного фермерства, як еталона в країнах Європейського Союзу, та перехід аграрного сектору на новий етап розвитку» [6, с. 94].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Земельна реформа в Україні проведена не послідовно та не націлена на захист прав та інтересів малих фермерів, координацію відносин між людиною та землею для впровадження нових інструментів життєзабезпечення на сільських територіях. Це в основному прослідковується в тому, що Закон України № 552-IX не встановив у перехідному періоді ні кваліфікаційних вимог, ні переважного права для громадян, які зайняті у сфері особистого селянського господарства або малих фермерів. Тому питання ефективного регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення залишається відкритим та потребує подальшого вдосконалення.

Література

1. Літошенко О. С. Проблема мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 284–293.
2. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України»: рішення Європейського суду з прав людини Четверта секція. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (дата звернення: 19.10.2023).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. 20. Ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#n9> (дата звернення: 19.10.2023).

4. Коробська А. О. Проблеми становлення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 4. С. 106–115.
5. Касич А. О., Підкуйко О. О., Терещенко А. В., Тимошенко В. О. Сучасні проблеми державного регулювання ринку землі в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=1565> (дата звернення: 19.10.2023).
6. Юрченко І. В. Королівство Данія: досвід ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2021. № 3. С. 89–96.
7. The Law of France № 60–808 About agricultural orientation. 1960. URL: <https://goo.gl/dFwCfm> (дата звернення: 19.10.2023).
8. The Constitution of the Republic of Poland. Sejm of Polish Republic. 1997. URL: <https://goo.gl/9NxAVq> (дата звернення: 19.10.2023).
9. Noichl M. Report on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI)). *Committee on Agriculture and Rural Development. European Parliament*, 2017. 18 p.
10. Чурилова Т. М. Регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення: досвід Польщі. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 304–308.
11. Боднар В. В. Поняття та юридична природа переважних прав. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 119–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2011_4_18 (дата звернення: 19.10.2023).
12. Fedchyshyn D., Ignatenko I. Protection of land ownership of foreigners in Ukraine. *Juridical Tribune*. October 2018. Vol. 8, Special Issue. P. 27–38.
13. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shulga M., Danilik D. Legal problems of rational use and protection of agricultural land in Ukraine. *Justicia*. 2022. Vol. 27, № 41. P. 43–52.

References

1. Litoshenko O. S. Problema moratoriiu na prodazh zemel silskohospodarskoho pryznachennia. *Pravove rehulivannia ekonomiky*. 2014. № 14. S. 284–293.
2. Sprava «Zelenchuk i Tsytsiura proty Ukrainy»: rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny Chetverta sektsiia. *Verkhovna Rada Ukrainy: vebсайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (date of access: 19.10.2023).
3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo umov obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: Zakon Ukrainy vid 31.03.2020 r. № 552-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2020. 20. St. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#n9> (date of access: 19.10.2023).
4. Korobskaya A. O. Problemy stanovlennia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini. *Ekonomika APK*. 2019. № 4. S. 106–115.
5. Kasych A. O., Pidkuiko O. O., Tereshchenko A. V., Tymoshenko V. O. Suchasni problemy derzhavnogo rehulivannia rynku zemli v Ukraini. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. 2020. № 2. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=1565> (date of access: 19.10.2023).
6. Yurchenko I. V. Korolivstvo Daniia: dosvid rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia. *Ekonomika APK*. 2021. № 3. S. 89–96.
7. The Law of France № 60–808 About agricultural orientation. 1960. URL: <https://goo.gl/dFwCfm> (date of access: 19.10.2023).
8. The Constitution of the Republic of Poland. Sejm of Polish Republic. 1997. URL: <https://goo.gl/9NxAVq> (date of access: 19.10.2023).
9. Noichl M. Report on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI)). *Committee on Agriculture and Rural Development. European Parliament*, 2017. 18 p.
10. Churylova T. M. Rehulivannia rynku zemel silskohospodarskoho pryznachennia: dosvid Polshchi. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2016. № 3. S. 304–308.
11. Bodnar V. V. Poniattia ta yurydychna pryroda perevazhnykh prav. *Universytetski naukovy zapysky*. 2011. № 4. S. 119–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2011_4_18 (date of access: 19.10.2023).
12. Fedchyshyn D., Ignatenko I. Protection of land ownership of foreigners in Ukraine. *Juridical Tribune*. October 2018. Vol. 8, Special Issue. P. 27–38.
13. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shulga M., Danilik D. Legal problems of rational use and protection of agricultural land in Ukraine. *Justicia*. 2022. Vol. 27, № 41. P. 43–52.

УДК 349.6 (477)

Ільків Наталія Володимирівна
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Інституту права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Ilkiv Nataliia
PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economic and Legal Disciplines
Lviv State University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0002-3182-8391

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9314

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ДОВКІЛЛЕВОЇ БЕЗПЕКОВОЇ СКЛАДОВОЇ ЯК ПРІОРИТЕТУ У ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ

MAIN DIRECTIONS OF THE FORMATION OF AN ENVIRONMENTAL SECURITY WAREHOUSE AS A PROGRAM MEASURE FOR THE RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Анотація. У статті проведено аналіз програми «Відбудова чистого та захищеного середовища», що є складовою проєкту Плану відновлення України. Досліджено п'ять основних напрямів державної екологічної політики, для реалізації кожного з яких у програмі передбачено реалізацію ряду реформ, в межах яких мають бути здійснені відповідні проєкти.

Загалом аналізуючи стратегічні цілі, завдання, проєкти та заходи національної програми «Відбудова чистого та захищеного середовища» у контексті відновлення України відзначається, що їх впровадження повинно забезпечити реалізацію екологічної політики відповідно до євроінтеграційного напрямку розвитку України та Європейського зеленого курсу.

Зроблено висновок, що проголошені й закріплені на законодавчому рівні в довоєнний період основні засади і стратегічні цілі державної екологічної політики лишаються актуальними, особливо з урахуванням євроінтеграційних спрямувань нашої держави, а деякі з них в умовах війни набувають ще більшої гостроти. Однак, слід констатувати й актуалізацію інших цілей, які мають посісти важливе місце серед пріоритетних цілей державної екологічної політики й знайти відповідне нормативне закріплення, а саме: відшкодування шкоди, завданої довкіллю в умовах військової агресії; державної і грантової підтримки природоохоронних заходів в умовах війни і повоєнний період; подальшої цифровізації екологічних відносин; забезпечення сталого розвитку у повоєнний період. Доцільною є подальша розробка концептуальних правових засад щодо включення довкіллевої безпекової складової до Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України та відповідного Плану дій, а також секторальних програм щодо відновлення держави у спосіб формування відповідної кліматичної політики, узгодженої з подальшою європейською інтеграцією України з урахуванням Європейського зеленого курсу.

Ключові слова: державна екологічна політика, відновлення України, Європейський зелений курс.

Summary. The analysis of the program «Reconstruction of a clean and protected environment», which is a component of the project of the Recovery Plan of Ukraine, was carried out in the article. Five main directions of the state environmental policy, for the implementation of each of which the program provides for the implementation of a number of reforms, within the limits of which the relevant projects should be implemented, have been investigated.

Analysis of the strategic goals, objectives, projects and measures of the national program «Reconstruction of a clean and protected environment» in the context of the recovery of Ukraine indicates that their implementation should ensure the implementation of environmental policy in accordance with the European integration direction of Ukraine's development and the European Green Course.

It was concluded that the main principles and strategic goals of the state environmental policy, which were announced and fixed at the legislative level in the pre-war period, remain relevant, especially taking into account the European integration directions of our country, and some of them become even more acute in the conditions of the war. However, it is necessary

to ascertain the actualization of other goals, which should occupy an important place among the priority goals of the state environmental policy and find the corresponding regulatory consolidation, namely: compensation for damage caused to the environment in conditions of military aggression; state and grant support for environmental protection measures in the war and post-war period; further digitization of environmental relations; ensuring sustainable development in the post-war period. Further development of conceptual legal frameworks for the inclusion of an environmental security component in the Strategy of post-war recovery and development of Ukraine and the corresponding Action Plan, as well as sectoral programs for the recovery of the state in the way of formulating an appropriate climate policy, coordinated with the further European integration of Ukraine, taking into account the European Green Course, is necessary.

Key words: state environmental policy, restoration of Ukraine, European Green Course.

Постановка проблеми. Збройна воєнна російська агресія проти України призвела до погіршення екологічної ситуації, спричинивши підвищення екологічного ризику для життя і здоров'я людей, цілісності і сталості екосистем, та поставивши перед Україною нові виклики.

За офіційними даними ЗСУ, що розміщені на дашборді із даними про загрози довкіллю Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «Екозагроза», за період з 24 лютого 2022 року по жовтень 2023 року отримано 2563 звернень щодо збитків, завданих довкіллю внаслідок воєнних дій. За розрахунками, здійсненими Державною екологічною інспекцією України відповідно до затверджених методик станом на жовтень 2023 року, збитки завдані довкіллю орієнтовно оцінюються у 2108 млрд.грн. Відповідно до цієї інформації, найістотнішими є збитки завдані стану атмосферного повітря внаслідок горіння нафтопродуктів, лісових пожеж, загорання інших об'єктів і становлять практично половину від загального обсягу — 1078,7 млрд. грн, стану ґрунтів — 14,3 млрд. грн, земель — 970,1 млрд.грн, водам — 60,7 млрд.грн. Збитки довкіллю, завдані підривом дамби Каховської ГЕС, попередньо розраховані у сумі 146,4 млрд.грн, при цьому площа підтоплених лісів складає 63447 га [1].

Слід врахувати, що і повоєнна відбудова України буде супроводжуватися негативними впливами на довкілля — значними викидами парникових газів через необхідність використання значної кількості будматеріалів та техніки для проведення відновлювальних робіт, виснаженням та вичерпанням природних ресурсів через потребу їх понаднормового залучення, багато з яких характеризуються як вичерпні та невідновні.

Усі ці чинники вказують на стійку тенденцію до погіршення стану довкілля, що матиме тривалий негативний вплив на стан клімату, спричиняючи його негативні зміни й загострюючи проблему глобального потепління, та у підсумку зміна стану всіх елементів екосистеми.

На державницькому рівні це вимагає організаційно-правового забезпечення трансформації державної екологічної політики, яка в умовах повномасштабної війни в Україні формується з урахуванням нових воєнних реалій.

Ще одним важливим фактором, що впливає на визначення векторів національної екологічної політики є те, що у 2021 році Україна офіційно заявила про своє прагнення долучитися до Європейського зеленого курсу, метою якого є подолання викликів, що пов'язані зі зміною клімату та деградацією довкілля шляхом трансформації ЄС до сучасної ресурсно-ефективної та конкурентоспроможної економіки, та отримання у червні 2022 року Україною статусу кандидата на членство в ЄС.

Політики, науковці та громадськість є однаковими у розумінні основних візій національної екологічної політики — відновлення після завданої російським повномасштабним вторгненням шкоди та захист довкілля України з дотриманням Європейського зеленого курсу.

Стан опрацювання проблеми. Проблематика пов'язана з формуванням довкіллевої безпекової складової у процесі відновлення України привертає увагу науковців та практиків. Так, предметом особливої уваги стали питання здійснення еколого-безпекової захисної функції держави в умовах сучасних викликів і загроз (В.І. Андрейцев [2], А.П. Гетьман, Г.В. Анісімова [3]), організаційно-правового механізму відшкодування шкоди, заподіяної в результаті військової агресії (М.Я. Ващишиш [4], А.І. Ріпенко [5]), правові аспекти охорони окремих природних об'єктів, спричинені війною (Н.С. Гавриш [6], А.К. Соколова, М.К. Черкашина [7]), перспективи цифровізації екологічних відносин (П.Ф. Кулинич [8], Н.Р. Малишева, О.М. Вінник [9]), євроінтеграційні новації правового регулювання використання природних ресурсів (М.А. Дейнега [10]) та ін. Разом з тим питання заходів з відновлення України як ключового напрямку національної екологічної політики в умовах повномасштабної російської збройної агресії та повоєнного відновлення потребують постійного проведення наукових розвідок та формулювання ідей, пропозицій, спрямованих на розв'язання проблеми, пов'язаної з виникненням екологічних загроз, безпековості довкілля.

Мета статті полягає у визначенні тенденцій організаційно-правового забезпечення трансформації державної екологічної політики, яка в умовах повномасштабної війни в Україні формується

з урахуванням нових воєнних реалій, ретельного підходу до формулювання стратегічних векторів та актуальних пріоритетів національної екологічної політики, напрямів й ефективної системи заходів реалізації поставлених цілей з дотриманням Європейського зеленого курсу, розробку і втілення відповідних змін до законодавства.

Виклад основного матеріалу. Проект Плану відновлення України, представлений урядом України на Міжнародній конференції з питань відновлення України «Ukraine Recovery Conference» (Лугано (Швейцарія), 4–5 липня 2022 р.), вміщує програму «Відбудова чистого та захищеного середовища». У ній проголошена така стратегічна ціль повоєнного відновлення як чисте і безпечне довкілля, і її досягнення розглядається крізь призму інтеграції кліматичних цілей в усі сектори економіки та суспільного життя; мінімізацію ризиків для екологічної безпеки (хімічна та радіаційна безпека); зменшення та запобігання промислового забрудненню та запровадження принципу «забруднювач платить»; ефективне управління відходами; збалансоване використання природних ресурсів та забезпечення їх належної якості; відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорізноманіття, збільшення площ природних екосистем та збалансування ландшафтів; досягнення європейських стандартів державного управління у галузі охорони довкілля [11].

Досягнення стратегічної цілі програми планується за 5 основними напрямками, для реалізації кожного з яких у програмі передбачено реалізацію ряду реформ, в межах яких мають бути здійснені відповідні проекти (70 проектів і 6 заходів).

Перший напрямок державної політики, визначений у програмі — кліматична політика: запобігання та адаптація до зміни клімату, — є наскрізним, кроссекторальним напрямком, який відповідає зобов'язанням України у рамках Угоди про Асоціацію з ЄС, Рамкової конвенції ООН про зміну клімату й Паризької угоди, Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, Національної економічної стратегії до 2030 року.

Фінальним якісним показником досягнення за напрямком запобігання та адаптація до зміни клімату такої цілі як інтеграція кліматичних цілей в усі сектори економіки та суспільного життя має стати кількість викидів парникових газів; операційна національна система торгівлі квотами на викиди парникових газів; проекти із запобігання та адаптації до зміни клімату, що реалізуються; кількість скорочення викидів ОРР та ФПГ шляхом їх відновлення або знешкодження.

На нагальності питань з формування дієвої кліматично-правової політики, спрямованої на виконання зобов'язань нашої держави з європеїзації національного законодавства і політики, підтримки ЄЗК тощо, що враховувала б умови й

реалії російської збройної агресії, а також певні особливості введеного правового режиму воєнного стану, водночас попереджала б виникнення еколого-правового нігілізму як деформації правосвідомості в аспекті тимчасового призупинення на строк введення воєнного стану дії й вжиття деяких природоохоронних заходів наполегливо вказується в ході дискусій на науково-практичних заходах різних рівнів [12, с. 9].

Критичний стан екологічної безпеки в Україні, включаючи наслідки російської агресії, обумовив необхідність виокремлення другого напрямку програми з відновлення України — екологічна безпека та ефективне управління відходами.

Фінальним якісним показником досягнення цілі за цим напрямком повинні стати нові підприємства та інфраструктура управління відходами, які б відповідали нормам ЄС, зокрема Найкращим Доступним Технологіям та Методам Управління, а також приведення пошкоджених внаслідок російської агресії об'єктів у екологічно безпечний стан.

Прийнятий 22 червня 2022 року Закон України «Про управління відходами» має надати старт реформі управління відходами та забезпечити організаційне впровадження Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року та Національного плану управління відходами до 2030 року, а також імплементацію положень Директив ЄС № 2008/98/ЄС, 1999/31/ЄС та 2010/75/ЄС (в частині спалення відходів). Цим актом передбачено ряд істотних нововведень у цій сфері, зокрема: оновлена дозвільна система (подання електронної звітності через сервіси «Екосистеми»), децентралізація управління відходами (Порядок здійснення контролю за виконанням інвестиційних програм у сфері управління побутовими відходами, визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 7 липня 2023 р. № 695, встановлює що контроль за виконанням інвестиційних програм суб'єктів господарювання здійснюватиметься виконавчими органами сільських, селищних, міських рад»), багаторівневе планування (загальний — державний план управління відходами, конкретний — локальний на підприємстві. Частиною національного повинні стати регіональні), розвиток інфраструктури, втілення європейських принципів (ієрархія управління відходами, розширена відповідальність виробника, діяльність на засадах «забруднювач платить»).

Виснаження (вичерпання) і погіршення стану (якості) природних ресурсів внаслідок їхнього несталого використання та неефективного управління, що посилюється наслідками змін клімату та руйнівним впливом російської агресії спричинило необхідність виокремлення третього напрямку програми з відновлення України — збалансоване використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту і обмежених пропозицій.

Проектами на виконання завдань для досягнення цілей цього напрямку у Програмі запропоновані, зокрема: реалізація заходів з рекультивациі, консервації та охорони земель на пілотних територіях, в т.ч. тих, що постраждали внаслідок військової агресії РФ; відновлення лісів та збалансований розвиток лісового господарства; проведення лісовпорядкування у всіх лісах, які постраждали внаслідок війни, або зростають на територіях, які тимчасово були непідконтрольними Україні; розвиток лісової інфраструктури; національний благоустрій; охорона та відродження малих річок України, забезпечення дотримання режимів прибережних захисних смуг і водоохоронних зон; дерегуляція та спрощення доступу до надр (зі збереженням екологічних процедур та участі громадськості у прийнятті рішень); контроль заходів з рекультивациі для зменшення негативного впливу на навколишнє середовище після припинення видобутку корисних копалин. Відзначаючи важливість запропонованих проєктів, важливою є розробка механізмів їх реалізаціі.

Погоджуючись з Т.В. Єрмолаєвою за сучасної ситуаціі основою відновлення стану довкілля повинні послугувати не лише дії, що пов'язані з охороною й збереженням вже існуючих екосистем та збалансованим, обмеженим, контрольованим використанням природних ресурсів, але, насамперед, в інтенсифікаціі відтворення природних ресурсів; усуненні впливу негативних чинників на навколишнє природне середовище; приведення його, за можливості, у попередній стан [13, с. 199].

Скорочення та деградація природних екосистем, критичні втрати біорізноманіття, неефективне управління та недостатня частка природоохоронних територій для збалансування структури ландшафтів актуалізує четвертий напрямок програми — збереження природних екосистем і біологічного різноманіття, відновлення та розвитку природоохоронних територій та об'єктів.

Якісним показником досягнення стратегічної цілі за цим напрямом — відновлення та розвитку природоохоронних територій, збереження біорізноманіття, збільшення площ природних екосистем та збалансування ландшафтів (збалансування структури ландшафтів для збереження природних екосистем та біорізноманіття, створення ефективної системи управління природоохоронними територіями з метою їх відновлення та розвитку стануть затверджені регіональні ландшафтні плани, реалізовані проєкти з відновлення екосистем в межах територій та об'єктів ПЗФ за принципами ландшафтного планування.

Важливим п'ятим напрямом програми з відновлення України є ефективне державне управління у сфері охорони довкілля та природокористування. У проєкті Плану відновлення України серед списку проєктів, що покликані забезпечити досягнення

європейських стандартів державного управління у галузі охорони довкілля, визначені такі як оцінка шкоди і збитків довкіллю та потреб на відновлення довкілля внаслідок російської збройної агресії, реформування системи екологічного контролю, розробка Стратегії сталого просторового розвитку України, аудит та відновлення інфраструктури державної системи моніторингу довкілля, що постраждала внаслідок воєнних дій; її модернізація, розбудова та діджиталізація, впровадження Єдиної екологічної платформи «ЕкоСистема» загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації та її мережі, впровадження обліку та економічної оцінки екосистемних послуг у державне природоохоронне управління та галузевий розвиток та ін. [11].

Як слушно зауважує М.А. Дейнега, попри численні виклики, довготерміновий курс політики ЄС у сфері боротьби зі зміною клімату для України залишається незмінним. А посилена євроінтеграція України відкриває нові можливості для спільного подолання зазначених загроз, а також отримання додаткових джерел фінансування [10, с. 53].

Загалом аналізуючи стратегічні цілі, завдання, проєкти та заходи національної програми «Відбудова чистого та захищеного середовища» у контексті відновлення України слід відзначити, що їх впровадження повинно забезпечити реалізацію екологічної політики відповідно до євроінтеграційного напрямку розвитку України та ЄЗК.

Однак, як слушно відзначає Н.М. Покровська, міжнародна конференція з питань відновлення України у м. Лугань стала унікальною можливістю для України поділитися своїм планом відновлення, щоб налагодити взаємодію з міжнародними партнерами для найкращого вирішення завдань і викликів, що стоять перед Україною. Проте за її результатом не було ухвалено чіткого плану реконструкції України, тому у цьому напрямку нам доведеться ще працювати, як на арені бойових дій так і на економічному фронті [14, с. 44].

Державні цільові програми як окремий вид програмних документів, регламентований Законом України «Про державні цільові програми», мають набути форму конкретного документу, пройти всі етапи підготовки, розгляду та ухвалення і лише після цього можливе їх фінансування та реалізація. Тож для того, щоб усі розглянуті заходи, спрямовані на відновлення України, та включені до проєктів національних програм потребують своєї легітимізаціі.

Висновки. Нагальною потребою сьогодення вбачається наукове обґрунтування й організаційно-правове забезпечення трансформації державної екологічної політики в умовах воєнного стану, визначення її актуальних пріоритетів, напрямів й ефективної системи заходів реалізаціі поставлених цілей, розробка й впровадження необхідних змін

до чинного законодавства, зокрема й спрямованих на реалізацію цілей сталого розвитку.

Безумовно, проголошені й закріплені на законодавчому рівні в довоєнний період основні засади і стратегічні цілі державної екологічної політики лишаються актуальними, особливо з урахуванням євроінтеграційних спрямувань нашої держави, а деякі з них в умовах війни набувають ще більшої гостроти. Однак, слід констатувати й актуалізацію інших цілей, які мають посісти важливе місце серед пріоритетних цілей державної екологічної політики й знайти відповідне нормативне закріплення, а саме: відшкодування шкоди, завданої

довкіллю в умовах військової агресії; державної і грантової підтримки природоохоронних заходів в умовах війни і повоєнний період; подальшої цифровізації екологічних відносин; забезпечення сталого розвитку у повоєнний період. Доцільною є подальша розробка концептуальних правових заasad щодо включення довкілля до безпекової складової до Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України та відповідного Плану дій, а також секторальних програм щодо відновлення держави у спосіб формулювання відповідної кліматичної політики, узгодженої з подальшою європейською інтеграцією України з урахуванням ЄЗК.

Література

1. Дашборд із даними про загрози довкіллю. Офіційні дані ЗСУ 2023 р. *ЕкоЗагроза: офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/> (дата звернення: 29.10.2023).
2. Андрейцев В.І. Конституційно-правові засади здійснення еколого-безпекової захисної функції України в умовах сучасних викликів і загроз. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю.О. (Харків, 12 трав. 2023 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2023. С. 11–15.
3. Гетьман А.П., Анісімова Г.В. Формування еколого- й кліматично-правової політики в умовах російської військової агресії: нові доктринальні підходи. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р). Харків : Право, 2022. С. 5–13.
4. Ващишин М.Я. Організаційно-правові аспекти визначення екологічної шкоди, завданої Україні воєнними діями РФ. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 74–76.
5. Ріпенко А.І. Шкода довкіллю внаслідок збройної агресії РФ: питання фіксації. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 118–122.
6. Гавриш Н.С. Правові аспекти воєнної деградації ґрунтів в Україні. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 41–43.
7. Соколова А.К., Черкашина М.К. Актуальні питання державної політики України у галузі раціонального природокористування. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 123–128.
8. Кулинич П.Ф. Правове забезпечення цифровізації земельних відносин в Україні: проблеми періоду воєнного стану. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 91–94.
9. Малишева Н.Р., Вінник О.М. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29, № 2. С. 238–260.
10. Дейнега М.А. Правові засади боротьби зі зміною клімату: Зелений курс в ЄС та Україні. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 50–53.
11. Проект Плану відновлення України: Матеріали робочої групи «Екологічна безпека». *Національна рада з відновлення України від наслідків війни*. Липень 2022. 108 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf> (дата звернення: 27.10.2023).
12. Єрмолаєва Т.В. Поствоєнне відновлення довкілля: українські реалії та тенденції. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 197–200.
13. Покровська Н.М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення України, економічні аспекти. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 4 (274). С. 41–47.

References

1. Dashbord iz danymy pro zahrozy dovkilliu. Ofitsiini dani ZSU 2023 r. EkoZahroza: ofitsiinyi resurs *Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy*. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/>
2. Andreitsev V.I. Konstytutsiino-pravovi zasady zdiisnennia ekoloho-bezpekovoï zakhysnoi funktsii Ukrainy v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz*: materialy kruhloho stolu, prysviach. 100 richchii z dnia narodzhennia d-ra yuryd. nauk, prof. Vovka Yu. O. (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.) / za zah. red. A.P. Hetmana. Kharkiv : Pravo, 2023. S. 11–15.
3. Hetman A.P., Anisimova H.V. Formuvannia ekoloho- y klimatychno-pravovoï polityky v umovakh rosiiskoi viskovoï ahresii: novi doktrynalni pidkhody. *Ekoloho-pravova bezpeka suverennoi derzhavy v umovakh voiennoho stanu*: materialy nauk. prakt. onlain-konferentsii (Kharkiv, 8 hrud. 2022 r). Kharkiv : Pravo, 2022. S. 5–13.
4. Vashchysyn M.Ia. Orhanizatsiino-pravovi aspekty vyznachennia ekolohichnoi shkody, zavdanoi Ukraini voienyny diiamy rf. *Prodovolcha ta ekolohichna bezpeka u voiennyi i pisliavoiennyi chasy: pravovi vyklyky dlia Ukrainy ta svitu*: tezy dopovidei uchasnykiv Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi onlain/oflain konferentsii (m. Kyiv, 16 veresnia 2022 r.). Kyiv : FOP Yamchynskiy O.V., 2022. S. 74–76.
5. Ripenko A.I. Shkoda dovkilliu vnaslidok zbroinoï ahresii rf: pytannia fiksatsii. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz*: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv : Pravo, 2023. S. 118–122.
6. Havrysh N.S. Pravovi aspekty voiennoi dehradatsii gruntiv v Ukraini. *Prodovolcha ta ekolohichna bezpeka u voiennyi i pisliavoiennyi chasy: pravovi vyklyky dlia Ukrainy ta svitu*: tezy dopovidei uchasnykiv Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi onlain/oflain konferentsii (m. Kyiv, 16 veresnia 2022 r.). Kyiv : FOP Yamchynskiy O.V., 2022. S. 41–43.
7. Sokolova A.K., Cherkashyna M.K. Aktualni pytannia derzhavnoi polityky Ukrainy u haluzi ratsionalnoho pryrodokorystuvannia. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz*: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv : Pravo, 2023. S. 123–128.
8. Kulynych P.F. Pravove zabezpechennia tsyfrovizatsii zemelnykh vidnosyn v Ukraini: problemy periodu voiennoho stanu. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz*: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv : Pravo, 2023. S. 91–94.
9. Malysheva N.R., Vinnyk O.M. Ekolohiia, ekonomika, tsyfrovizatsiia: pravovi problemy vzaiemodii. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2022. T. 29, № 2. S. 238–260.
10. Deineha M.A. Pravovi zasady borotby zi zminoiu klimatu: Zelenyi kurs v YeS ta Ukraini. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz*: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv : Pravo, 2023. S. 50–53.
11. Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy: Materialy robochoï hrupy «Ekolohichna bezpeka». *Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny*. Lypen 2022. 108 s. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf>.
12. Iermolaieva T.V. Postvoienne vidnovlennia dovkillia: ukraïnski realii ta tendentsii. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz*: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv : Pravo, 2023. S. 197–200.
13. Pokrovska N..M. Kontseptualni zasady pisliavoiennoho vidnovlennia Ukrainy, ekonomichni aspekty. *Visnyk Shkhdnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. 2022. № 4 (274). S. 41–47.

Фіцик Софія Олександрівна

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного і господарського права та процесу

Львівський торговельно-економічний університет

Fitsyk Sofiia

PhD in Law, Associate Professor of the

Department of Civil and Business Law and Procedure

Lviv University of Trade and Economics

ORCID: 0000-0002-1236-0359

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9316

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК УКРАЇНИ

LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PURPOSE OF LAND PLOTS IN UKRAINE

Анотація. У статті розглядаються питання цільового призначення земельних ділянок та категорії земельних ділянок, які закріплені у Земельному кодексі України. Наголошується, що в залежності від того, до якої категорії належить конкретна земельна ділянка, таким способом суб'єкти земельних правовідносин зможуть її використовувати.

Розглянуто класифікацію, яка визначає поділ земель на окремі види цільового призначення, які характеризуються власним правовим режимом, екосистемними функціями, типами забудови та типами особливо цінних об'єктів.

Встановлено, що відомості про цільове призначення земельної ділянки вносяться до Державного земельного кадастру, також при зміні цільового призначення зазначена інформація вноситься до цього ж реєстру.

Акцентовано на тому, що існує окрема процедура зміни цільового призначення, залежно від того у якій формі власності перебуває та чи інша земельна ділянка. Якщо це приватна форма власності, то вона включає в себе три етапи, які стосуються розроблення документації із землеустрою, затвердження проекту місцевою радою та внесення відомостей до Державного земельного кадастру.

Визначено, що землі сільськогосподарського призначення є національним багатством кожної країни, що зумовлює не просто особливий правовий режим, а пріоритетний правовий режим земель цієї категорії.

Акцентовано на тому, що землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися, насамперед, для сільськогосподарського використання, оскільки у сфері сільського господарства використовуються унікальні властивості земель, зокрема, родючість. Такі категорії земель належать до основних засобів сільськогосподарського виробництва, без яких цей процес є неможливим.

Встановлено, що за допомогою відповідного правового регулювання необхідно забезпечити не лише використання земель сільськогосподарського призначення у сільському господарстві, а й збереження унікальних властивостей цієї категорії земель.

Визначено, що для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізниць і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

Ключові слова: категорія, цільове призначення, земельна ділянка, класифікація, сільськогосподарський, етапи, функції, забудова, процедура, кадастр, реєстрація.

Summary. The article examines the issue of the purpose of land plots and categories of land plots, which are fixed in the Land Code of Ukraine. It is emphasized that depending on the category to which a specific land plot belongs, subjects of land legal relations will be able to use it in this way.

The classification that determines the division of land into separate types of purpose, which are characterized by their own legal regime, ecosystem functions, types of buildings and types of particularly valuable objects, is considered.

It has been established that information on the purpose of the land plot is entered in the State Land Cadastre, and when the purpose is changed, the specified information is entered in the same register.

Emphasis is placed on the fact that there is a separate procedure for changing the purpose, depending on the form of ownership of this or that plot of land. If it is a private form of ownership, then it includes three stages that relate to the development of land management documentation, approval of the project by the local council, and entering information into the State Land Cadastre.

It was determined that agricultural lands are the national wealth of each country, which determines not just a special legal regime, but a priority legal regime for lands of this category.

It is emphasized that land suitable for agricultural needs should be provided, first of all, for agricultural use, since the unique properties of land, in particular, fertility, are used in the field of agriculture. Such categories of land belong to the main means of agricultural production, without which this process is impossible.

It was established that, with the help of appropriate legal regulation, it is necessary to ensure not only the use of agricultural land in agriculture, but also the preservation of the unique properties of this category of land.

It was determined that mainly non-agricultural land is provided for the construction of industrial enterprises, housing and communal facilities, railways and highways, power transmission and communication lines, main pipelines, as well as for other needs not related to agricultural production or agricultural land of inferior quality.

Key words: category, purpose, land plot, classification, agricultural, stages, functions, development, procedure, cadastre, registration.

Постановка проблеми. Питання земельних правовідносин та зміни чинного законодавства в період воєнного стану стали надзвичайно актуальними, адже, порушили інтереси багатьох власників земельних ділянок.

Зокрема, такі зміни стосувалися особливості діяльності при релокації підприємств; адаптації законодавства України, що визначає особливості земельних відносин для цілей релокації бізнесу та спрощення процедур при передачі земель у користування для розміщення виробничих потужностей; зміни цільового призначення земельних ділянок за спрощеною процедурою та алгоритму дій у випадку призупинення функціонування Державного земельного кадастру.

Так, під час дії воєнного стану зміна цільового призначення земельної ділянки допускається без дотримання правил співвідношення між видом цільового призначення земельної ділянки (у разі зміни цільового призначення земельної ділянки — новим видом її цільового призначення) та видом функціонального призначення території. Також цікавим є те, що відведення земельної ділянки або зміна її цільового призначення для будівництва нових житлових будинків або реконструкція будівель для тимчасового проживання ВПО можлива без розроблення детального плану території.

Процедура щодо зміни цільового призначення земельних ділянок стала дещо іншою, вона стала спрощеною та доступною. Такі зміни були прийняті з метою забезпечення прав власників земельних ділянок, щодо належного використання своєї землі та можливості безперешкодної зміни цільового призначення для подальшого використання цих же земель за іншими призначенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному земельному праві України була приділена значна увага поняттям визначення категорій

земельних ділянок та встановлення їх цільового призначення. Зокрема, відповідні питання розглядалися як науковцями так і практикуючими адвокатами у сфері земельного права: Висіцькою І. В. [10], Грубою Д. І. [11], Мартином А. Г. [12], Мірошниченком А. М. [13], Правдюком В. М. [14]. Однак, питання, які стосуються категорій земельних ділянок та зміни їх цільового призначення в період воєнного стану є достатньо динамічними, тому відповідні процедури зміни цільового призначення є фундаментальною базою для подальшого дослідження та аналізу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідити поняття категорій земельної ділянки та поняття цільового призначення земельної ділянки у чинному земельному законодавстві. Встановити процедуру зміни цільового призначення для окремих категорій земельних ділянок та наслідки порушення такого порядку. Дослідити поняття пріоритетності земель сільськогосподарського призначення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цільове призначення земельної ділянки є достатньо важливим питанням при реалізації свого права на землю. В залежності від того, до якої категорії належить конкретна земельна ділянка, таким способом суб'єкти земельних правовідносин зможуть її використовувати у майбутньому.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 Земельного кодексу України до земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії [2].

Конкретне визначення цільового призначення земельної ділянки міститься також і у ст. 1 Закону України «Про землеустрій», де зазначається використання земельної ділянки за призначенням,

визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку [5].

Можна стверджувати про те, що саме поняття «цільове призначення земельної ділянки» нерозривно пов'язане з поняттям «категорія земель». Тому, вже у ст. 19 Земельного кодексу України передбачено, що землі України за основним цільовим призначенням поділяються на категорії [2].

Отже, категорія — це основне цільове призначення кожної земельної ділянки, яка формує вже подальшу процедуру використання такої ділянки. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Земельного кодексу України існує лише дев'ять категорій земель: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісгосподарського призначення; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Земельного кодексу України земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі [2].

Так, обов'язково при встановленні цільового призначення земельних ділянок здійснюється автоматичне віднесення їх до певної категорії земель та виду цільового призначення. Однак, вже при зміні цільового призначення земельних ділянок також здійснюється і зміна категорії земель та/або виду цільового призначення.

Кожна із дев'яти категорій має також свою специфічну класифікацію, яка здійснюється згідно Постанови КМУ № 1051 «Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру» від 17.10.2012 р. (редакція від 04.07.2023 р., додаток 59) [8]. Саме така класифікація визначає поділ земель на окремі види цільового призначення, які характеризуються власним правовим режимом, екосистемними функціями, типами забудови та типами особливо цінних об'єктів. Так, кожна категорія, відповідно до цієї Постанови має свої спеціальні коди: землі сільськогосподарського призначення поділені на дев'ятнадцять видів (коди 01.01.-01.19); житлової забудови — на дванадцять (коди 02.01.-02.12); громадської забудови — на двадцять (коди 03.01.-03.20); природно-заповідного фонду — на одинадцять (коди 04.01.-04.11); землі іншого природоохоронного призначення — на два (коди 05.01.-05.02); землі оздоровчого призначення представлені кодами 06.01–06.05; рекреаційного призначення — кодами 07.01–07.09; історико-культурного призначення — 08.01–08.05; лісгосподарського призначення — 09.01–09.05; водного фонду —

10.01–10.16; землі промисловості — 11.01–11.08; транспорту — 12.01–12.13, електронні комунікації — 13.01–13.06, енергетики — 14.01–14.06, оборони — 15.01–15.11 [8].

Слід також наголосити на тому, що цільове призначення земельної ділянки може бути змінено. Віднесення до певної категорії так само і зміна виду цільового призначення земельних ділянок здійснюється щодо:

- земельних ділянок, якими розпоряджаються Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, — за рішенням відповідного органу;
- зміна цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних [2].

Відомості про цільове призначення земельної ділянки вносяться до Державного земельного кадастру, також при зміні цільового призначення зазначена інформація вноситься до цього ж реєстру [2].

Однак, зміна цільового призначення погоджується в тому випадку, якщо:

- земельна ділянка перебуває у користуванні на правах постійного користування, оренди, емфітевзису, суперфіцію, у заставі — погоджується із землекористувачем, заставодержателем;
- якщо земельна ділянка відноситься до земель оборони — з Міністерством оборони України або органом державної влади, що здійснює керівництво військовим формуванням, до сфери управління якого належить військова частина, установа, військово-навчальний заклад, підприємство та організація, яка використовує землі оборони на праві постійного користування;
- зміни цільового призначення земельних ділянок державної та комунальної власності природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного, лісгосподарського призначення, внаслідок якої земельні ділянки виводяться із складу таких категорій, — з Кабінетом Міністрів України [2].

Необхідно пам'ятати про те, що існує окрема процедура зміни цільового призначення, залежно від того у якій формі власності перебуває та чи інша земельна ділянка. Якщо говорити про приватну форму власності, то вона включає в себе три етапи, які стосуються розроблення документації із землеустрою, затвердження проекту місцевою радою та внесення відомостей до Державного земельного кадастру [15].

В першу чергу, будь-яка зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок, тому для цього етапу є необхідним по-

дання заяви, підписаної власником відповідної земельної ділянки.

Наступний крок включає в себе виготовлення проекту землеустрою щодо відведення земельних ділянок. Він розробляється на замовлення власника земельної ділянки без надання дозволу сільської, селищної, міської ради на його розроблення. Документацію із землеустрою мають право розробляти відповідні організації, де є не менше двох сертифікованих інженерів-землевпорядників або фізична особа підприємець — сертифікований інженер, з якими необхідно попередньо укласти цивільно-правовий договір. Для замовлення та розроблення документації із землеустрою не потрібно отримувати жодних дозволів місцевих рад чи місцевих державних адміністрацій. Документація із землеустрою розробляється у строк, встановлений договором, який зазвичай становить від 1 до 2 місяців. Максимальний строк складання документації із землеустрою не повинен перевищувати 6 місяців з моменту укладення договору. Також відповідний проект може передбачати зміну цільового призначення декількох земельних ділянок, за умови що власником земельної ділянки приватної власності є одна особа [15].

Наступним етапом полягає в тому, що власник земельної ділянки повинен подати розроблений проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки до відповідно сільської, селищної, міської ради [4].

При погодженні проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки забороняється вимагати:

- додаткові матеріали та документи, не включені до проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;
- надання погодження документації із землеустрою будь-якими іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами чи організаціями, погодження яких не передбачено законом;
- проведення будь-яких обстежень, експертиз та робіт [15].

Орган місцевого самоврядування протягом 1 місяця приймає рішення про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки та зміну її цільового призначення. Якщо положення проекту не будуть відповідати вимогам чинного земельного законодавства або іншим нормативно-правовим актам, документації із землеустрою або містобудівній документації, тоді можлива відмова у його затвердженні. Незаконність такої відмови може бути оскаржена у суді [15].

Наступним кроком є процедура внесення відповідних змін до Державного земельного кадастру. Для цього документація із землеустрою подається Державному кадастровому реєстратору через центр з надання адміністративних послуг (ЦНАП) або

через електронний кабінет. Нагадуємо, що на теперішній час відповідна процедура є безоплатною для громадян України. Лише коли нове цільове призначення земельної ділянки буде відображатися в Державному земельному кадастрі, вже тоді власник зможе використовувати відповідну землю за новим цільовим призначенням. Інформація про нове цільове призначення земельної ділянки передається з Державного земельного кадастру до Реєстру речових прав на нерухоме майно автоматично [15].

Як було зазначено раніше, Земельний кодекс України декларує дев'ять категорій земель, відповідно до їх цільового призначення.

Вважається, що землі сільськогосподарського призначення є національним багатством кожної країни, що зумовлює не просто особливий правовий режим, а пріоритетний правовий режим земель цієї категорії. Так, землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей [9, с. 164–165].

Землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися, насамперед, для сільськогосподарського використання, оскільки у сфері сільського господарства використовуються унікальні властивості земель, зокрема, родючість. Такі категорії земель належать до основних засобів сільськогосподарського виробництва, без яких цей процес є неможливим.

Наголошуємо на тому, що за допомогою відповідного правового регулювання необхідно забезпечити не лише використання земель сільськогосподарського призначення у сільському господарстві, а й збереження унікальних властивостей цієї категорії земель [9, с. 165–166].

Тому, для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізниць і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості. Лінії електропередачі і зв'язку та інші комунікації проводяться головним чином вздовж шляхів, трас тощо [2].

При віднесенні земель до цієї категорії враховується одразу кілька критеріїв, таких як фактична придатність землі за її природними властивостями для використання у сільському господарстві; фактичне використання земельної ділянки у певних сферах діяльності та включенні земель до категорії сільськогосподарського призначення, внесення до

державного земельного кадастру відповідних даних про землі як про землі сільськогосподарського призначення, що поширює на ці землі відповідний особливий правовий режим пріоритетності [9, с. 164–165].

Останній критерій має важливе значення, оскільки у випадку погіршення властивостей земель або вибуття їх із сфери сільськогосподарського використання не означає зміну правового режиму таких земель та віднесення їх до іншої категорії земель, а навпаки передбачає здійснення заходів щодо відновлення земель до такого стану, що дозволяє їх подальше використання у сільському господарстві [4].

Україна багата на землі, придатні для використання у сільському господарстві, що, на жаль, спричиняє недбале ставлення до цієї категорії земель. Простежується стійка тенденція до поступового зменшення площ земель сільськогосподарського призначення внаслідок зміни їх цільового призначення [6].

Не всі землі сільськогосподарського призначення мають однаковий правовий режим. В межах цієї категорії земель розрізняють певні «під категорії». Так, відповідно до ч. 2 ст. 22 Земельного кодексу України до земель сільськогосподарського призначення належать:

а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [2].

У нормах земельного права відсутні визначення різних видів земель, що не дає чіткого уявлення про те, що слід розуміти під термінами, що наведені у ч. 2 ст. 22 Земельного кодексу України [2]. Разом з тим визначення відповідних правових понять формуються різними науковцями:

- рілля — це землі, які регулярно розорюються з метою створення агротехнічних умов для вирощування на них сільськогосподарських культур;
- земельні ділянки під багаторічними насадженнями — це сільськогосподарські угіддя, на яких вирощуються плодіві насадження деревного або кущового типу, що плодоносять протягом тривалого періоду (сади, виноградники, хмільники тощо);
- сіножаті — це сільськогосподарські угіддя, рослинність яких використовується на сіно як один з основних видів кормової бази для свійської худоби;
- пасовища — це сільськогосподарські угіддя, на яких вирощується трав'яниста рослинність з метою випасання худоби;

- перелоги — це сільськогосподарські угіддя, як правило, рілля, які тимчасово виведені з активного сільськогосподарського обробітку (розорювання) з метою природного відновлення родючості ґрунтів.

Крім сільськогосподарських угідь до категорії земель сільськогосподарського призначення належать також несільськогосподарські угіддя. Їх характерною ознакою є те, що вони призначені для розміщення об'єктів, що обслуговують процес виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення умов для ведення сільського господарства, а також реалізації сільськогосподарської продукції [2].

Нагадуємо також про те, що іноземці та особи без громадянства мають певні обмеження, щодо права власності на землі сільськогосподарського призначення, і при отриманні таких земель у спадок протягом 1 року зобов'язані відчужити їх.

Глава 5 Земельного кодексу України передбачає правовий режим та порядок використання таких земель: землі фермерського господарства, земельні ділянки особистих селянських господарств, землі для сінокошення і випасання худоби, земельні ділянки для садівництва, земельні ділянки для городництва [2].

Однак, багато із перелічених земельних ділянок у воєнний час не використовуються за відповідним цільовим призначенням, адже частина з них є зруйнована, інша частина замінована або перебуває під тимчасовою окупацією.

Висновки. Незважаючи на те, що на території України діє воєнний стан, функція зміни цільового призначення земельної ділянки є повністю доступною. В таких випадках, обов'язково повинна бути дотримана процедура, яка передбачена чинним законодавством, для зміни цільового призначення. Адже, будь-які правопорушення суб'єктами земельних правовідносин можуть мати негативні наслідки, які чітко передбачені у Земельному кодексі України. Вони можуть полягати у визнанні недійсними рішень органів державної влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) земельних ділянок громадянам та юридичним особам; визнання недійсними угод щодо земельних ділянок; відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною; притягнення до відповідальності відповідно до закону громадян та юридичних осіб, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель [2].

При настанні таких негативних наслідків, власники земельних ділянок вже не зможуть використовувати ці земельні ділянки за новим цільовим призначенням, поки не будуть усунені правопорушення та не буде внесена відповідна

інформація, щодо зміни цільового призначення, до Державного земельного кадастру.

Хочемо наголосити на тому, що використання земельних ділянок за своїм цільовим призначенням є досить складним в теперішніх умовах. Для прикладу, ми розглядали землі сільськогосподарського призначення, значна частина яких знаходиться під тимчасовою окупацією, замінована, або знищена, тому не придатна до майбутнього використання за попередньо визначеним призначенням.

Україна налаштована вже цього року повернути в експлуатацію до 35% таких земель зі 470 тисяч га, визначених для першочергового розмінування. Уряд працює над посиленням спроможностей операторів з розмінування. Лише за минулі місяці

піротехніки обстежили біля 4,5 тисяч га земель сільськогосподарського призначення (Херсонська, Миколаївська, Харківська області).

Можливим варіантом для пришвидшення використання всіх земель за їх цільовим призначенням є сертифікація державою приватних операторів для першочергового розмінування тих земельних ділянок, які є надважливими у процесі використання їх за призначенням. Така процедура дозволить пришвидшити процес відновлення земельних ділянок та повернення їхніх природних функцій. Також це дасть можливість власникам цих земельних ділянок змінювати цільове призначення та використовувати такі землі вже за іншою процедурою.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.10.2023).
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. Редакція від 17.09.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 27.10.2023).
3. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII. Редакція від 23.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 19.10.2023).
4. Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах : Закон України від 17.03.2011 р. № 3159-VI. Редакція від 21.03.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3159-17#Text> (дата звернення: 01.10.2023).
5. Про землеустрій: Закон України від 22 травня 2003 р. № 858-IV. Редакція від 08.06.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення: 18.10.2023).
6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. Редакція від 08.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 18.10.2023).
7. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII. Редакція від 24.08.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 19.10.2023).
8. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: Постанови КМУ від 17.10.2012 р. № 1051. Редакція від 04.07.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 19.10.2023).
9. Земельне право : Конспект лекцій / [укладачі: С.О. Фіцик, Р.Є. Гентош, Х.В. Горецька.]. Львів : вид-во ЛТЕУ. 2022 р. 183 с.
10. Висіцька І.В., Золотухін О. Чи можна змінити цільове призначення землі. *Цифрове видавництво Експертус*. URL: <https://gb.expertus.com.ua/recommendations/6942> (дата звернення: 30.10.2023).
11. Груба Д. І. Особливості встановлення та зміни цільового призначення земельної ділянки державної або комунальної власності в умовах воєнного стану. *Інформаційне агентство «ЛІГА: ЗАКОН»*. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA015864 (дата звернення: 30.10.2023).
12. Мартин А.Г. Сучасні проблеми класифікації та встановлення цільового призначення земельних ділянок. *Землепорядний вісник*. 2007. № 6. С. 28–34.
13. Мірошниченко А.М. Земельне право України: Навч. посіб. Київ : Алерта, 2012. 392 с.
14. Правдюк В.М. Поділ земель України за цільовим призначенням за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2012. 220 с.
15. Зміна цільового призначення земельної ділянки. *Міністерство юстиції України: вебсайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/zmina-tsilovogo-priznachennya-zemelnoi-dilyanki-8732> (дата звернення: 18.10.2023).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0B2%D1%80#Text>.
2. Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 25 zhovtnia 2001 r. № 2768-III. Redaktsiia vid 17.09.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
3. Lisovyi kodeks Ukrainy vid 21 sichnia 1994 r. № 3852-XII. Redaktsiia vid 23.03.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>.

4. Pro moratorii na zminu tsilovoho pryznachennia okremykh zemelnykh dilianok rekreatsiinoho pryznachennia v mistakh ta inshykh naselenykh punktakh: Zakon Ukrainy vid 17.03.2011 r. № 3159-VI. Redaktsiia vid 21.03.2012 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3159-17#Text>.
5. Pro zemleustrii: Zakon Ukrainy vid 22 travnia 2003 r. № 858-IV. Redaktsiia vid 08.06.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text>.
6. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: Zakon Ukrainy vid 25 chervnia 1991 r. № 1264-XII. Redaktsiia vid 08.10.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
7. Pro pryrodno-zapovidnyi fond Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.06.1992 № 2456-XII. Redaktsiia vid 24.08.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.
8. Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia Derzhavnoho zemelnogo kadastru: Postanovy KМУ vid 17.10.2012 r. № 1051. Redaktsiia vid 04.07.2023r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
9. Zemelne pravo: Konspekt leksii / [ukladachi: S.O. Fitsyk, R.Ie. Hentosh, Kh.V. Horetska.]. Lviv: vyd-vo LTEU. 2022 r. 183 s.
10. Vysitska I.V., Zolotukhin O. Chy mozna zminyty tsilove pryznachennia zemli. *Tsyfrove vydavnytstvo Ekspertus*. URL: <https://gb.expertus.com.ua/recommendations/6942>.
11. Hrubá D.I. Osoblyvosti vstanovlennia ta zminy tsilovoho pryznachennia zemelnoi dilianky derzhavnoi abo komunalnoi vlasnosti v umovakh voiennoho stanu. Informatsiine ahentstvo «LIHA: ZAKON». URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA015864.
12. Martyn A.H. Suchasni problemy klasyfikatsii ta vstanovlennia tsilovoho pryznachennia zemelnykh dilianok. *Zemlevporyadnyi visnyk*. 2007. № 6. S. 28–34.
13. Miroshnychenko A.M. Zemelne pravo Ukrainy: Navch. posib. Kyiv : Alerta, 2012. 392 s.
14. Pravdiuk V.M. Podil zemel Ukrainy za tsilovym pryznachenniam za zakonodavstvom Ukrainy: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.06. Kyiv, 2012. 220 s.
15. Zmina tsilovoho pryznachennia zemelnoi dilianky. *Ministerstvo yustytsii Ukrainy: vebseit*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/zmina-tsilovogo-pryznachennya-zemelnoi-dilyanki-8732>.

УДК 342.1:342.7:37.01

Карпінський Борис Андрійович

*доктор економічних наук, професор,
професор кафедри публічного адміністрування та управління бізнесом
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Karpinsky Borys

*Doctor of Economics, Professor,
Professor of the Department of Public Administration and Business Management
Ivan Franko National University of Lviv
ORCID: 0000-0001-5996-7724*

Карпінська Олена Борисівна

*кандидат юридичних наук, адвокат
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Karpinska Olena

*PhD in Law, Lawyer
Ivan Franko National University of Lviv
ORCID: 0000-0001-7698-8404*

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9284

НАЦІОНАЛЬНО-ВИХОВНА СТРАТЕГІОЛОГІЯ: ПРАВНИЧІ ЗАСАДИ З ПОЗИЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПАТРІОТИЗМУ НАЦІЇ ЗА МИРНОГО Й ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

NATIONAL EDUCATIONAL STRATEGYOLOGY: LEGAL PRINCIPLES FROM THE POSITION OF STATE-CREATING PATRIOTISM OF NATION DURING PEACE AND WAR PERIOD

Анотація. Синтезовано й обґрунтовано, що національно-виховна стратегіологія – це специфічний напрям у загальній стратегіології щодо сутності, наповнення, інструментарного апарату аналізу й оцінювання потенціалу та рівня національно-виховної політики на різних управлінських рівнях з забезпеченням їх цивілізованого правового прояву; сукупність специфічних заходів й підходів, розроблених державою з метою формування національної ідентичності, підтримки і поширення культурних цінностей, розвитку громадянського суспільства та виховання громадян з урахуванням історичного, культурного й соціального аспектів її розвитку.

Виділено, що в національно-виховній стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації системно задіюється характерне правове законодавство, яке включає в себе різні закони, нормативні акти та концепції (зокрема, Конституція України, закони щодо освітньої й інформаційної діяльності, державні програми і концепції розвитку, міжнародні договори).

Доведено, що в умовах воєнного стану дана стратегіологія з правової позиції державотворчого патріотизму нації має спрямовувати свою увагу й засоби на зміцнення цього патріотизму, сприяючи тим об'єднанню громадян навколо спільних інтересів і цілей, захисту держави та національної ідентичності. Підкреслено, що вона, за умов воєнного стану, через правові підходи має за фундаментальну мету: зміцнити національний патріотизм, об'єднати громадян навколо захисту держави та її віковичних цінностей, а також забезпечити безпеку й розвиток державотворчого процесу, незважаючи на жорсткість воєнних умов. Фундаментальний мотив цього процесу – суверенітет держави, безпека та цивілізоване проживання громадян в її недоторканих кордонах.

Обґрунтовано через правову мотивність потреб, що патріотично-виховна стратегіологія обумовлює комплексне виділення та встановлення конкретних принципів й завдань для досягнення своїх пріоритетних цілей. Зазначено, що ці принципи та завдання системно визначаються з урахуванням історичного, культурного й соціального контексту кожної держави. Доведено, що загальні принципи й завдання, які стосуються означеної стратегіології відчутно відрізняються за мирного та воєнного періодів, оскільки у воєнний робиться конкретизований ухил на активізацію прояву і зміцнення

державотворчого патріотизму нації з концепційною спрямованістю на підтримку національної єдності в умовах загрози для цілісності й суверенності держави.

Ключові слова: право, національно-виховна стратегіологія, державотворчий патріотизм нації, суверенність, громадянин, освіта, воєнний стан, безпека, мотив, розвиток.

Summary. It has been synthesized and substantiated that national educational strategiology is a specific direction in general strategiology regarding the essence, content, instrumental apparatus of analysis and assessment of the potential and level of national educational policy at various management levels with the provision of their civilized legal manifestation; a set of specific measures and approaches developed by the state for the purpose of forming national identity, supporting and spreading cultural values, developing civil society and educating citizens, taking into account the historical, cultural and social aspects of its development.

It is highlighted that in national educational strategiology from the standpoint of state-creating patriotism of nation, characteristic legal legislation is systematically used, which includes various laws, normative acts and concepts (in particular, the Constitution of Ukraine, laws on educational and informational activities, state programs and concepts of development, international contracts).

It is proven that in the conditions of martial law, this strategy from the legal position of the nation's state-creating patriotism should direct its attention and means to strengthening this patriotism, thereby contributing to the unification of citizens around common interests and goals, the protection of the state and national identity. It is emphasized that under the conditions of martial law, through legal approaches, it has a fundamental goal: to strengthen national patriotism, to unite citizens around the protection of the state and its age-old values, as well as to ensure the safety and development of the state-creating process, despite the harshness of wartime conditions. The fundamental motive of this process is the sovereignty of the state, security and civilized living of citizens within its inviolable borders.

It is substantiated through the legal motivation of needs that patriotic-educational strategy determines the complex selection and establishment of specific principles and tasks for achieving its priority goals. It is noted that these principles and tasks are systematically determined taking into account the historical, cultural and social context of each state. It has been proven that the general principles and tasks related to the stated strategy are significantly different during the peacetime and wartime periods, since in the wartime there is a concrete bias towards intensifying the manifestation and strengthening of the nation's state-creating patriotism with a conceptual focus on supporting national unity in conditions of threats to the integrity and sovereignty of the state.

Key words: law, national educational strategiology, state-creative patriotism of nation, sovereignty, citizen, education, martial law, security, motive, development.

Постановка проблеми. Кожна держава, яка прагне довести свою конкурентоспроможність у глобалізованому світовому просторі має формувати й цілеспрямовано виховувати у громадян високий рівень патріотичної свідомості, почуття вірності та любові до Батьківщини, готовності до чесного виконання громадянського й конституційного обов'язку із захисту національних інтересів. Практично нині в Україні фундаментальним пріоритетом у контексті національно-патріотичного виховання особистості стає формування в них стійкого ціннісного ставлення до своєї держави, нації.

Саме тому, одним з пріоритетних чинників патріотично-виховного процесу, використання котрого може реально забезпечити сталий розвиток держави у сучасному ринковому середовищі та сприяти посиленню її рейтингових позицій на означеному рівні, стає належним чином обґрунтована стратегіологія розвитку. Закономірно, що така стратегіологія повинна враховувати розвиткові тенденції та базуватись на інноваційних засадничих положеннях, тобто у своїй фундаментальній основі передбачати ефективність використання різнотипних ресурсів з врахуванням мотивних інтересів громадянина-споживача, забезпечуючи

означене відповідною законодавчо-нормативною базою. Об'єктивно, що для України пріоритетне місце в ній має відводитись особливостям воєнного стану та заходам активного забезпечення територіальної цілісності й обороноздатності в умовах повномасштабної війни з державою-анексором [1–4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній науковій літературі часто порушуються питання, які стосуються тих чи інших аспектів стратегіології розвитку держави та ціннісного виховання особистості. Так, у працях як вітчизняних науковців, серед яких — Д. Белов, Ю. Бисага, Г. Головач, С. Головатий, В. Кобко-Одарій, Д. Кобильнік, О. Кузьмін, В. Лемак, Л. Луць, Р. Майданік, О. Макаренко, С. Максимов, В. Мельник, О. Оверчук, Н. Оніщенко, М. Оніщук, Н. Пархоменко, С. Погребняк, П. Рабінович, М. Савчин, О. Святоцький, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, так і зарубіжних — R. Bird, G. Dent, D. Doran, R. Dubey, M. Giannakis, R. Gropas, P. Iglesias-Rodriguez, L. Lopucki, D. Mee, S. Park, A. Triandafyllidou, W. Weyrauch та ін., представлено організаційно-правову сутність стратегії розвитку світу й господарства, їх конституційно-національні й регіональні відмінності та генераль-

ну узгодженість із стратегією держави; розглянуто характерні чинники, які формують й впливають на прийняття рішення щодо вибору стратегії для конкретних виробничих ситуацій [1–3; 6–13].

Однак, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, ще не сформовано узагальнений підхід до довготермінового пріоритетного розгляду патріотично-виховного процесу на ціннісних орієнтирах та системного поєднання правового забезпечення і врахування патріотизму громадян в умовах воєнного стану, що стало передумовою для проведення окремого дослідження.

Мета статті: на основі систематизації особливостей патріотично-виховного процесу синтезувати правові основи національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації за умов мирного та воєнного періодів.

Виклад основного матеріалу. Підкреслимо, що *національно-виховна стратегіологія (national educational strategyology)* — це специфічний напрям у стратегіології щодо сутності, наповнення, інструментарного апарату аналізу й оцінювання потенціалу та рівня національно-виховної політики на різних управлінських рівнях з забезпеченням їх цивілізованого правового прояву; сукупність специфічних заходів й підходів, розроблених державою з метою формування національної ідентичності, підтримки і поширення культурних цінностей, розвитку громадянського суспільства та виховання громадян з урахуванням історичного, культурного й соціального аспектів її розвитку. Національно-виховна стратегіологія у дещо звуженому вигляді ще може називатись національною освітньою стратегією або національною виховною політикою.

Фактично у національно-виховній стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації задіюється специфічне правове законодавство, яке включає в себе різні закони, нормативні акти та концепції, зокрема:

- Конституція України, властиво Конституція України визначає основні принципи державного устрою, права та обов'язки громадян. Вона надає основу для формування національно-виховної стратегіології і встановлює дієві принципи державного патріотизму;
- закони про освіту, оскільки Україна має закони про освіту, які визначають зміст освіти, включаючи питання патріотичного виховання й вивчення історії та культури держави;
- закони про медіа та інформацію, тобто закони, які регулюють медіа й інформаційну діяльність, можуть бути пріоритетно важливими для національно-виховної стратегіології, оскільки вони впливають на оперативні методи розповсюдження патріотичних ідей та цінностей;
- державні програми й концепції, у цьому контексті уряд України може приймати державні програми й концепції, які визначають стратегію-

логію розвитку держави в плані національного виховання та патріотизму;

- міжнародні договори, оскільки зобов'язання, які Україна прийняла в рамках міжнародних договорів, також можуть впливати на національно-виховну стратегіологію держави, можуть включати правові заходи щодо захисту прав людини, культурного розвитку й інших аспектів, які стосуються патріотизму та національної ідентичності.

Наголосимо, що закономірно: правове законодавство щодо національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації повинно бути чітко узгоджене з основними принципами Конституції та іншими законами, що регулюють освіту, культуру, медіа та інші аспекти розвитку суспільства у сучасному правовому просторі.

За своїм змістовим наповненням національно-виховна стратегіологія на засадах державотворчого патріотизму нації може включати в себе наступні блокові компоненти (рис. 1):

- культурна й мовна ідентичність, за нею розвиток і збереження культурної спадщини, мови, традицій, обрядів та історичних цінностей нації;
- освіта, тобто забезпечення доступу до якісної освіти, включаючи загальну освіту та вищу освіту, яка сприяє формуванню громадянської свідомості та культурного розвитку;
- громадянське виховання, через пропаганду демократичних цінностей, прав та обов'язків громадян, сприяння активної участі громадян у суспільному житті;
- сприяння культурній різноманітності, тобто підтримка та заохочення різних культурних спільнот, етнічних груп й релігій в межах держави;
- міжнародний діалог, в контексті стійкого розвитку міжнародних відносин, співпраця й обмін досвідом у галузі культури та освіти з іншими державами.

Підкреслимо, що у загальному випадку зміст й акценти національно-виховної стратегіології можуть відрізнятися в залежності від конкретних потреб та цілей кожної держави. Однак фундаментальна мета полягає в тому, щоб сприяти формуванню національної ідентичності, культурного розвитку та громадянської активності серед всіх громадян.

Об'єктивно, що вже в умовах воєнного стану національно-виховна стратегіологія з позиції державотворчого патріотизму нації має спрямовувати свою увагу й засоби на зміцнення цього патріотизму, сприяючи тим об'єднанню громадян навколо спільних інтересів і цілей, захисту держави та національної ідентичності. Загалом, в контексті сутнісного наповнення такої стратегіології за воєнного стану можливо конкретизовано виділити окремі аспекти:

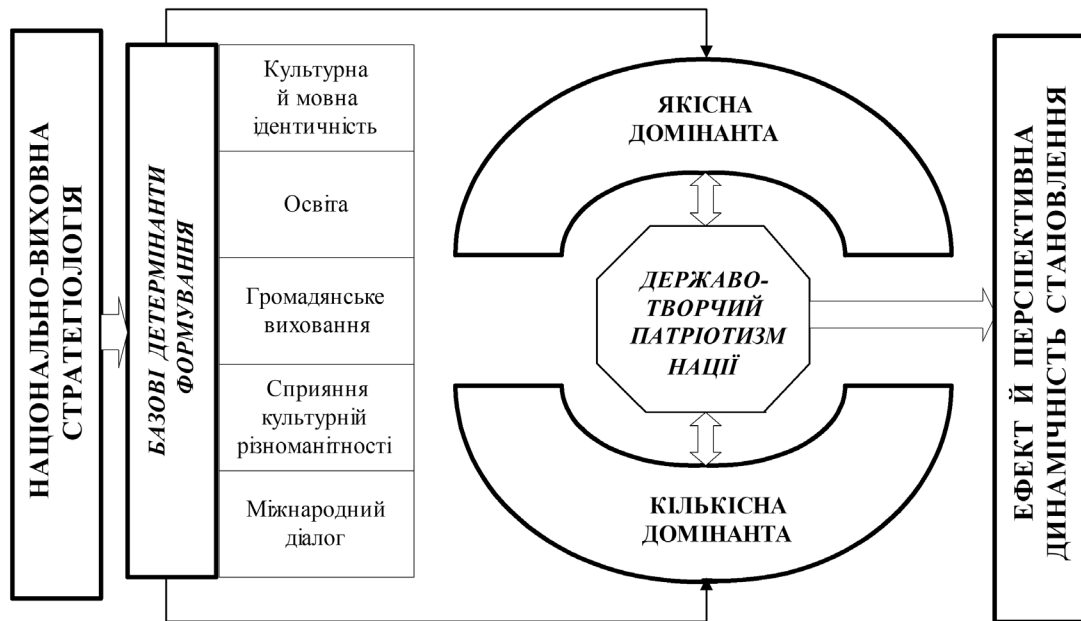

Рис. 1. Взаємозв'язок базових детермінант національно-виховної стратегіології на засадах державотворчого патріотизму нації із спрямованістю на ефект та динамічність становлення

Джерело: власна розробка

- захист національної території, тобто за ним робиться принциповий акцент на оборону своєї держави, підтримку й підготовку збройних сил, організація захисту національної території та забезпечення життєвої безпеки громадян;
 - солідарність й єдність, в їх контексті заходи щодо забезпечення національної єдності і підтримки серед громадян, незалежно від їхньої національності, релігії, політичних переконань й уподобань. Загальне спрямування зусиль на підтримку пріоритетних національних цілей;
 - виховання патріотизму, забезпечується через зміцнення національної самосвідомості й гордості за свою державу, підтримку національних символів та історичної величі;
 - громадянська активність, проходить за цілеспрямованого залучення громадян до активної участі у суспільному житті, включаючи постійну допомогу воїнам та підтримку внутрішньої безпеки території;
 - гуманітарна допомога й соціальний захист, тобто дієве налагодження соціального захисту населення, допомога потерпілим від війни, їхній дієвій реабілітації від поствоєнних травм та низці супутніх гуманітарних заходів;
 - інформаційна пропаганда, у контексті розробки інформаційних кампаній для підтримки важливих національних цілей, поширення правдивої інформації й активна протидія дезінформації громадян;
 - громадянська освіта, проходить через цілеспрямоване включення в навчальні програми конкретних освітніх тем з питань безпеки, громадянської відповідальності та національної історії;
 - міжнародна дипломатія, базується на залученні міжнародної підтримки та розвитку співпраці з іншими державами щодо забезпечення національної безпеки та міжнародного врегулювання воєнних загострень.
- Практично національно-виховна стратегіологія в умовах воєнного стану через правові підходи має за фундаментальну мету зміцнити національний патріотизм, об'єднати громадян навколо захисту держави та її віковичних цінностей, а також забезпечити безпеку й державотворчий процес, незважаючи на жорсткість воєнних умов. Мотив цього процесу — суверенітет держави та безпека проживання громадян.
- Об'єктивно, що правничий розгляд щодо загальної проблематики патріотично-виховної стратегіології з врахуванням означених умов обумовлює концентрацію уваги на декількох об'ємних аспектах, а саме:
- правовий підхід, оскільки законодавство України, включаючи Конституцію, має фундаментальне значення щодо його конкретизованого виділення у розгляді. Так, Конституція України (ст. 1) визначає, що Україна є суверенною, незалежною й правовою державою. Окрім того, правовий підхід ще доповнюється та окреслюється через відповідні закони й норми, котрі пов'язані з національною безпекою, обороною і патріотизмом;
 - національно-виховна стратегіологія, виходячи з того, що Україна має довготермінову національно-виховну стратегію (наприклад, Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки [5]), яка визначає індикатори та

пріоритетні дії у галузі освіти, культури, медіа тощо. Зазначимо, що у воєнний стан, означена стратегія переглядається та доповнюється з врахуванням нових викликів та завдань, пов'язаних зі збереженням територіальної цілісності й суверенітету та потребою в активізації патріотичного виховання громадян;

- державотворчий патріотизм нації, виходячи з того що він спрямований на зміцнення державності (зокрема, у період воєнного стану через нарощування допомоги армії, волонтерство, підтримку владних інституцій в оперативному вирішенні кризових питань), а за своєю сутністю даний патріотизм — це все, що народ загалом та кожен громадянин зокрема роблять в інтересах творення незалежної, суверенної, цивілізованої держави. За своєю природою означений патріотизм можливо оцінювати на основі використання двох підходів: якісного та кількісного (податкового) [1, с. 30–33; 2, с. 8–9];
- воєнний стан, обумовлює приведення в дію низки правових норм, які мають безпосередній вплив на прояв вищезначених аспектів [4].

Виходячи з мотивних потреб, патріотично-виховна стратегіологія передбачає системне виділення та встановлення конкретних принципів й завдань для досягнення своїх пріоритетних цілей. Зазвичай ці принципи та завдання визначаються з урахуванням історичного, культурного й соціального контексту кожної держави. Окрім того, загальні принципи та завдання, які можуть бути закладені в дану стратегіологію відчутно відрізняються за мирного та воєнного періодів, оскільки у воєнний робиться конкретизований ухил на зміцнення державотворчого патріотизму нації та підтримку національної єдності в умовах загрози для суверенності держави (табл. 1–2).

Властиво умови воєнного стану вимагають залучення комплексних методів та підходів щодо активізації національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації, зокрема серед них виділяються:

- публічні кампанії та пропаганда, тобто публічні інформаційні кампанії можуть використовувати медіа і соціальні мережі для поширення повідомлень, спрямованих на зміцнення національної єдності, патріотизму й гордості за державу. Вони також можуть включати інформаційну пропаганду, спрямовану на виявлення загрози і широке розповсюдження правдивої інформації;
- освітні програми, у цьому контексті в умовах воєнного стану освітні зусилля мають спрямовуватись на виховання стійких громадян, які розуміють пріоритетну важливість національної безпеки та ролі державотворчого патріотизму нації. Загалом, освітні програми можуть включати в себе деталізоване вивчення історії, важливих подій та вкладу держави в становлення світо-

вої людської справедливості на різних етапах її функціонування;

- військовий вишкіл, тобто для активізації патріотизму й підтримки обороноздатності держави доцільно проводити військовий вишкіл та фізичні вправи для громадян. Цілеспрямованість цього допоможе підготувати населення до можливих небезпек і підвищити його готовність до конкретних дій у воєнний період;
- волонтерські ініціативи, направляються й підтримуються через сприяння волонтерським ініціативним рухам щодо допомоги воїнам, потерпілим та найбільш вразливим сегментам населення, забезпечуючи тим активізацію і реальний прояв національного духу й патріотизму;
- інформаційні центри, тобто цілеспрямоване створення спеціалізованих інформаційних центрів для надання громадянам актуальної інформації щодо безпеки, дій в екстрених ситуаціях, місць розташування укриттів;
- міжнародна співпраця, проходить за залучення міжнародної підтримки і налагодження системної співпраці з іншими державами щодо обміну досвідом, матеріальною допомогою та організації спільних заходів для забезпечення національної безпеки;
- соціальний захист, у цьому контексті забезпечення соціального захисту і допомога потерпілим від війни, а також підтримка сімей воїнів і загиблих героїв;
- власність й управління ресурсами, тобто забезпечення стабільності у виробництві та постачанні ресурсів, які необхідні як для ведення війни, так і забезпечення національного виробництва й незалежності.

Наведені методи комплексно допомагають активізувати національно-виховну стратегіологію в умовах воєнного стану, сприяючи тим зміцненню патріотизму, національного єднання та забезпеченню національної безпеки. Розглянемо дещо детальніше кожен з цих методів у контексті розглядуваної проблематики.

Перш за все, зазначимо, що публічна кампанія й пропаганда в умовах воєнного стану є достатньо важливими інструментами для активізації національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації. У цьому контексті, їх можливо забезпечувати через активне використання конкретних засобів:

- медіа й інформаційні ресурси, тобто залучення медіа до поширення повідомлень та інформації, спрямованих на підтримку національного духу, патріотизму й єднання. Означене проходить через телебачення, радіо, газети та онлайн-платформи;
- соціальні мережі, системне використання соціальних мереж для поширення інформації й мобілізації громадян через розміщення важливих оголошень, відео, аудіозаписів та графічних

Таблиця 1

Характерні відмінності в принципах, що закладаються у національно-виховну стратегіологію за мирного та воєнного періоду

Принцип	Період		Принцип	Воєнний
	Мирний	Принцип		
Гуманізм	Конституційне дотримання поваги до гідності людини, її прав та свобод, створення умов для гармонійного розвитку особистості	Національна безпека	Фундаментальним завданням у воєнний період є належне забезпечення національної безпеки й виживання держави. Принцип безпеки має бути в основі всіх дій та прийнятих рішень у цей період	
Інклюзивність	Реальне забезпечення однакових можливостей для громадян, незалежно від їхньої національності, релігії, інвалідності тощо	Солідарність й єдність	Пріоритетно розглядати та комплексно підтримувати національну єдність й доброзичливість серед громадян, незалежно від їхньої національності, релігії, політичних переконань й уподобань тощо	
Соціальна справедливність	Зниження прояву соціальних диспропорцій та реальний доступ до якісної освіти й культурних ресурсів для всіх верств суспільства	Громадянська активність	Дієве сприяння активності громадян у суспільному житті, включаючи участь у волонтерських та громадських ініціативах щодо підтримки армії, внутрішньої безпеки і життєвого функціонування держави	
Демократія	Забезпечення розвитку демократичних цінностей, виховання активних громадян, здатних брати участь у прийнятті рішень на різних рівнях управління	Виховання патріотизму	Спрямованість системи освіти, культурних та інших виховних програм й заходів на стійке формування національної гордості і патріотизму, активну підтримку національних символів, пріоритетів та власного історичного середовища	
Збереження культурної спадщини	Комплексна підтримка і програмне збереження національної культурної спадщини та традицій.	Міжнародна співпраця	Системне залучення різнопланової міжнародної підтримки та співпраця з іншими державами для забезпечення національної безпеки та геополітичної стабільності.	

Джерело: сформовано авторами

Таблиця 2

Базові відмінності в завданнях, що закладаються у національно-виховну стратегіологію за мирного та воєнного періоду

Завдання	Період		Завдання	Воєнний
	Мирний	Завдання		
Формування громадянської свідомості	Концентрація й синтез знань та розвиток критичного мислення громадян з метою активізації їх участі у суспільному житті	Захист національної території	Системне забезпечення безпеки та обороноздатності держави в реальних умовах правового воєнного стану, включаючи підтримку збройних сил та правоохоронних органів	
Розвиток освіти	Дієве забезпечення доступу до якісної освіти на всіх рівнях, включаючи підвищення якості педагогічної роботи та освітніх матеріалів	Гуманітарна допомога та соціальний захист	Комплексне забезпечення соціального захисту населення, евакуація та оперативна гуманітарна допомога потерпілим від конкретних воєнних загострень	
Підтримка культурних проєктів	Активне сприяння розвитку та поширенню мистецтва, літератури, музики й інших культурних видів діяльності	Інформаційна пропаганда	Розгляд й розробка інформаційних кампаній для підтримки й активізації прояву національного духу, поширення правдивої інформації з протидією дезінформаційним домислам	
Міжнародна співпраця	Програмне здійснення обміну досвідом та співпраця з іншими державами щодо активізації культурного й освітнього простору	Громадянська освіта	Системне включення в навчальні програми й силабуси дисциплін окремих освітніх тем з питань безпеки, громадянської відповідальності та національної історії	
Сприяння мовній різноманітності	Комплексний розгляд і системне заохочення громадян до вивчення та підтримки різних мов у межах держави.	Міжнародна дипломатія	Активне залучення можливостей підтримки від інших держав, міжнародних організацій та співпраця щодо врегулювання воєнних дій та відновлення мирного процесу.	

Джерело: сформовано авторами

- зображень, які формують й підтримують національний патріотизм;
- спеціалізовані інформаційні центри, формування спеціальних центрів для надання актуальної інформації щодо війни, безпеки й правил дій громадян за воєнного стану;
 - рекламні кампанії, тобто створення рекламних кампаній з використанням патріотичних слоганів й символів, які комплексно стимулюють національний дух і патріотизм нації;
 - публічні заходи, організацію публічних заходів, виставок, фестивалів, концертів та інших масових подій, які підсилюють прояв національного духу й патріотизму;
 - прямий контакт з громадянами, тобто волонтери й активісти можуть відвідувати села, міста та містечка для безпосереднього спілкування з громадянами, надання їм правдивої інформації, а також підтримки;
 - вивчення історії й культурної спадщини, забезпечується включенням проблематики в навчальні програми та виховні ініціативи, які загалом сприяють вивченню історії й культурної спадщини держави, формують стійку гордість за свою націю;
 - інформаційна пропаганда, системна розробка інформаційних матеріалів, які пояснюють потребу та важливість національної безпеки та державотворчого патріотизму за воєнного стану.

Властиво ці засоби системно характеризують мотиви та сприяють активізації публічної підтримки національно-виховної стратегіології, обумовлюючи спонукання громадян до патріотичних дій і об'єднання зусиль в умовах воєнного стану.

В свою чергу, формування освітніх програм щодо активізації національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації в умовах воєнного стану вимагає спеціальних підходів та обґрунтувань через реалізацію відповідних заходів та дій:

- аналіз потреб і освітніх можливостей, за визначення й конкретизації основних викликів, перед якими стоїть держава в умовах воєнного стану, ідентифікація базових цілей, які мають бути досягнуті через освіту;
- залучення експертів, тобто цілеспрямоване залучення педагогічних, психологічних та соціологічних експертів для обґрунтування методології і наповнення освітніх програм;
- партнерство з урядом і громадськістю, системна співпраця з урядовими інституціями, громадськими організаціями й активістами щодо визначення спільних пріоритетів і конкретизації плану заходів;
- розробка навчальних матеріалів, за нею проходить формування чи оновлення навчальних планів й освітніх матеріалів, які відповідають як потребам молоді, так і реаліям воєнного стану;

- патріотичні ініціативи, за ними слідує включення в програми патріотичних намірів, які сприяють формуванню національної гордості й патріотизму серед учнів, вчителів та батьків;
- громадська підтримка, цілеспрямоване залучення громадськості до обговорення й підтримки освітніх програм та реформ;
- оцінка й моніторинг, тобто встановлення механізмів оцінки і моніторингу успішності освітніх програм та їх відповідності поставленим завданням й цілям;
- підготовка вчителів, тобто надання вчителям належної підготовки і підтримки щодо впровадження нових освітніх програм й сучасних методик;
- широкий доступ до освіти, проходить за забезпечення однакового доступу до освіти для всіх сегментів суспільства, включаючи вразливі групи й тимчасових переселенців;
- вивчення історії й культурної спадщини, тобто системне включення в навчальні програми вивчення історії держави та її культурної спадщини з конкретизованим акцентом на сформовані патріотичні цінності.

Загалом окреслені комплексні заходи та дії сприяють розробці та впровадженню освітніх програм, які активізують національно-виховну стратегіологію та активно спонукують громадян до прояву патріотичних дій у важкі часи воєнного стану.

Важливе місце в процесі активізації національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації в умовах воєнного стану відводиться й військовому вишколу (тренінгу) громадян, який обумовлює як характерну його мету, так і засоби. Зокрема, метою військового тренінгу громадян за цих умов постає: підготовка громадян до можливих небезпек й прояву ситуацій воєнного характеру; зміцнення національного патріотизму та гордості за свою державу; формування готовності громадян до дій у воєнний період, включаючи підтримку армії і забезпечення власної безпеки; нарощування обороноздатності держави через цілеспрямоване залучення населення до підтримки оборони.

Об'єктивно, що в такому контексті підготовки цивільних громадян доцільно широко практикувати відповідні засоби, зокрема: військовий тренінг, тобто організація тренувальних зборів та військових навчань для громадян, включаючи вчителів, студентів й волонтерів, для освоєння базових військових навичок (таких як перша допомога, ведення вогню, евакуація жителів тощо); патріотичні курси, через включення до навчальних програм спеціальних тем, присвячених національній історії, культурній спадщині та важливим національним подіям; публічні заходи, через організацію військових парадів, виставок військової

техніки та інших публічних заходів, що сприяють стійкому формуванню патріотизму та підтримці армії; спільноти підтримки воїнів, тобто створення громадських груп і спільнот, які надають допомогу воїнам та їх сім'ям; волонтерська діяльність, за системного залучення громадян до волонтерської роботи в інтересах функціонування армії, військових лікарень та інших пріоритетних галузей; громадянські обов'язки, тобто активне підкреслення важливості виконання й дотримання громадянських обов'язків, таких як служба у резерві, допомога в надзвичайних ситуаціях та голосування на виборах; патріотичні ініціативи, через системне заохочення громадян до ініціативних рухів, що сприяють патріотичному вихованню й підтримці обороноздатності держави.

Означені засоби комплексно спрямовані на формування загальної громадянської готовності та патріотизму в умовах воєнного стану, а також на нарощування оборонного потенціалу держави. Вони безпосередньо допомагають формувати національну єдність й підтримку в системі забезпечення національної безпеки.

Одним з необхідних, а значить важливих, напрямів у системі активізації національно-виховної стратегії з позиції державотворчого патріотизму нації в умовах воєнного стану стають волонтерські ініціативи, які також вимагають чіткого планування й координації, зокрема, через логіку проведення характерних етапів: аналіз потреб, тобто визначення конкретних потреб у волонтерській підтримці в умовах воєнного стану. Означене може включати потреби в медичній допомозі, матеріальній підтримці, психологічній допомозі та інші сфери; мобілізація ресурсів, в контексті залучення додаткових ресурсів, які можуть реально підтримати волонтерські ініціативи, включаючи фінансові, матеріальні й трудові ресурси; створення платформи для волонтерів, тобто формування спеціалізованої платформи або веб-сайту, на якому волонтери можуть реєструватися і знаходити проекти для власної участі; тренінг й підготовка волонтерів, в контексті надання волонтерам необхідної підготовки й навичок для виконання їхніх обов'язків (зокрема тих, які пов'язані з воєнними діями чи екстремними ситуаціями); координація й співпраця, тобто налагодження координації між волонтерами і органами влади, а також співпраця з іншими волонтерськими організаціями й громадськими групами; інформаційна підтримка, виділення пріоритетів та розробка інформаційних кампаній для програмного просування волонтерських ініціатив й залучення нових учасників; психологічна підтримка, тобто комплексне забезпечення психологічної допомоги для волонтерів, оскільки вони також можуть зіткнутися зі стресом й травматичними ситуаціями в ході своєї діяльності; моніторинг та звітність, допомога у проведенні моніторингу й

звітності про діяльність волонтерських рухів і використання ресурсів; публічна визнаність, тобто конкретизоване визнання їх результатів й публічна подяка волонтерам за їхню роботу, що додатково стимулює і сприяє нарощуванню мотивації та підтримки громадськості; правовий захист, в контексті активного забезпечення правового захисту для волонтерів та їхньої безкорисливої діяльності, включаючи права й обов'язки.

Окреслені етапні заходи спрямовані на формування ефективної системи волонтерських ініціатив, яка комплексно забезпечує й підтримує національно-виховну стратегію та підсилює прояв державотворчого патріотизму в умовах воєнного стану.

Дієвим елементом цієї активізаційної системи стають інформаційні центри, на які покладається більш ідеологічна місія забезпечення населення актуальною та надійною інформацією, підвищення національного духу й патріотизму для підвищення готовності громадян до конкретних дій за воєнного стану. Такі інформаційні центри у системі національно-виховної стратегії з позиції державотворчого патріотизму нації за воєнного стану мають конкретну мету діяльності, зокрема: забезпечення громадян вірною та актуальною інформацією щодо ситуації за воєнних умов; попередження поширення недостовірної інформації в комунікаційному просторі і фейкових новин; підвищення загального рівня національного патріотизму й цілеспрямованої гордості за свою державу; програмне сприяння єднанню громадян навколо спільних цілей і завдань, які постали перед ними й державою за жорстких умов.

Організація інформаційного центру передбачає задіявання низки складових, які в сукупності забезпечують його діяльність щодо даної проблематики (рис. 2).

Водночас, міжнародна співпраця в системі національно-виховної стратегії, особливо в умовах воєнного стану, може мати як переваги, так і певні проблеми. Означене пов'язане з тим, що в цьому випадку, крім забезпечення безпеки та інтересів своєї держави, тобто зберігаючи національний державотворчий патріотизм, необхідно сприяти й реалізовувати специфічні особливості міжнародної співпраці для досягнення спільних інтересів та цілей (табл. 3).

У свою чергу соціальний захист у національно-виховній стратегії в умовах воєнного стану може включати ряд правових особливостей, які спрямовані на підтримку та забезпечення державотворчого патріотизму нації, зокрема, серед цих правових аспектів виділяється:

– обов'язок держави щодо захисту громадян, безпосередньо першою правовою особливістю є обов'язок держави перед громадянами, особливо в умовах воєнного стану. Об'єктивно, що

Рис. 2. Базові складові інформаційного центру у системі національно-виховної стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації за воєнного стану

Джерело: власна розробка

Таблиця 3

Переваги та проблеми міжнародної співпраці у національно-виховній стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації в умовах воєнного стану

Напрямок	Змістове наповнення
<i>Переваги</i>	
Загальна безпека	Міжнародна співпраця може сприяти створенню коаліцій та альянсів, що забезпечують колективну безпеку і взаємну підтримку в умовах загрози. Це допомагає зміцнити національний державотворчий патріотизм шляхом забезпечення безпеки й стабільності
Доступ до ресурсів	Міжнародна співпраця може надати доступ до ресурсів, технологій і допомоги від інших країн, що може наростити національну продуктивність та відповідно підтримку військових операцій
Дипломатія та мирне вирішення конфліктів	Міжнародна співпраця дозволяє спрямовувати зусилля на мирне вирішення військових конфліктів через дипломатичні шляхи, що відповідає потенційним інтересам державотворчого патріотизму нації та збереженню миру
<i>Проблеми</i>	
Суверенітет	Міжнародна співпраця може порушувати суверенітет держави, що може викликати супротив та сумніви серед громадян щодо активізації національного державотворчого патріотизму
Питання відданості	При взаємодії з іншими країнами в умовах воєнного стану можуть виникати питання щодо відданості інтересам власної держави. Це може породжувати певні сумніви у відношенні до державотворчого патріотизму
Суперечки й конфлікти	Міжнародна співпраця може також викликати суперечки та конфлікти між різними державами або інтересами, що можуть ускладнити досягнення національних цілей.

Джерело: сформовано авторами

- закони повинні забезпечувати безпеку, життя й здоров'я громадян. Означене Це сприяє міцності державотворчого патріотизму нації, оскільки громадяни отримують вчасну підтримку держави;
- соціальні програми й допомога, тобто правові норми повинні передбачати соціальні програми та допомогу для громадян, особливо для тих, хто постраждав внаслідок воєнних дій. Означене може включати цивілізовані пенсії для військових та їх сімей, медичну допомогу й інші соціальні пільги;
 - забезпечення освітою, тобто у національно-виховній стратегіології пріоритетне місце відводиться освіті й патріотичному вихованню. У цьому контексті правові норми можуть передбачати сприяння цим процесам (зокрема, розвитку патріотичних освітніх програм, забезпеченню доступності освіти для всіх громадян);
 - права і свободи громадян, у цьому контексті правовий захист прав й свобод громадян, включаючи свободу слова та свободу об'єднання, може бути пріоритетним для державотворчого патріотизму нації, оскільки він дозволяє громадянам прозоро висловлювати свої погляди та долучатись до національних прагнень;
 - мобілізація громадян, тобто правова база має передбачати конкретні механізми мобілізації громадян для підтримки національних оборонних зусиль (зокрема, шляхом прояву добровільних обов'язків або резервістської служби);
 - міжнародний гуманітарний правовий статус, у воєнний період важливо дотримуватися міжнародного гуманітарного права, що регулює поведінку військ та права цивільного населення під час воєнних конфліктів.

Закономірно, щоб правова система була спрямована на підтримку національного державотворчого патріотизму нації та належне забезпечення соціального захисту в умовах воєнного стану, оскільки комплексні заходи можуть сприяти підтримці та єдності нації під час жорстких воєнних періодів.

Зазначимо також, що окрім того, наявні правові особливості щодо забезпечення власності та управління ресурсами в умовах воєнного стану, які спрямовані на підтримку державотворчого патріотизму нації у системі національно-виховної стратегіології. Зокрема, до таких правових особливостей відносять:

- націоналізація ресурсів, практично умови воєнного стану можуть вимагати тимчасової націоналізації певних видів ресурсів, (зокрема, енергетичні, водні, транспортні, аграрні ресурси тощо). Означене може бути обґрунтовано з метою забезпечення стратегічної безпеки держави та підтримки воєнних зусиль;
- управління національною економікою, фактично умови воєнного стану можуть вимагати централізованого управління економікою, включаючи

контроль за цінами, обмеженнями на товари та послуги, інвестиційними обмеженнями й іншими заходами з метою оперативного забезпечення воєнних потреб та національної безпеки;

- захист інтелектуальної власності, тобто умови воєнного стану можуть вимагати посилення захисту інтелектуальної власності, особливо технологій та інновацій, що мають стратегічне значення для оборони держави. Означене може включати суворий контроль за експортом та обміном технологіями чи стратегічними новаціями;
- забезпечення соціальної відповідальності, загалом умови воєнного стану можуть вимагати дотримання соціальної відповідальності бізнесу й виробничих організацій, щоб належно забезпечити потреби військових інвалідів, сімей військовослужбовців та інших вразливих груп;
- забезпечення транспарентності й прозорості, тобто у воєнних умовах доцільно зберігати транспарентність і прозорість в управлінні ресурсними потоками й власністю, щоб уникнути корупції та забезпечити справедливий розподіл допомоги;
- мобілізація національних ресурсів, у цьому правова система повинна передбачати механізми для оперативної мобілізації національних ресурсів, включаючи фінансові й технічні ресурси для організації й забезпечення проведення воєнних операцій.

Властиво забезпечення власності та управління ресурсами в умовах воєнного стану має бути гнучким і адаптованим до потреб оборони й національної безпеки. У цьому контексті, правова система повинна бути спрямована на забезпечення ефективного використання ресурсів і підтримку державотворчого патріотизму нації під час жорсткого воєнного періоду.

Кожен з наведених комплексно-правових методів, незважаючи на свою виразну індивідуальність, функціонує в механізмі національно-виховної стратегіології, забезпечуючи синергізм прояву державотворчого патріотизму нації за воєнного стану, формуючи тим збалансованість домінант правової системи й приводячи їх різнопланові мотивні зусилля в ефективну програмну мету — забезпечення територіальної цілісності та суверенності держави з нарощуванням добробуту її громадян.

Висновки. Зазначено, що національно-виховна стратегіологія — це специфічний напрям у загальній стратегіології щодо сутності, наповнення, інструментарного апарату аналізу й оцінювання потенціалу та рівня національно-виховної політики на різних управлінських рівнях з забезпеченням їх цивілізованого правового прояву; сукупність специфічних заходів й підходів, розроблених державою з метою формування національної ідентичності, підтримки і поширення культурних цінностей, розвитку громадянського суспільства та виховання громадян з урахуванням історичного, культурного й соціального аспектів її розвитку.

У національно-виховній стратегіології з позиції державотворчого патріотизму нації системно здійснюється характерне правове законодавство.

В умовах воєнного стану дана стратегіологія з позиції державотворчого патріотизму нації має спрямовувати свою увагу й засоби на зміцнення цього патріотизму, сприяючи тим об'єднанню громадян навколо спільних інтересів і цілей, захисту держави та національної ідентичності. Фактично вона, за умов воєнного стану, через правові підходи має за фундаментальну мету: зміцнити національний патріотизм, об'єднати громадян навколо захисту держави та її віковичних цінностей, а також забезпечити безпеку й розвиток державотворчого процесу, незважаючи на жорсткість воєнних умов. Фундаментальний мотив цього процесу — суверенітет держави, безпека та цивілізоване проживання громадян.

Виходячи з мотивних потреб, патріотично-виховна стратегіологія передбачає комплексне виділення та встановлення конкретних принципів й завдань для досягнення своїх пріоритетних цілей. Як правило, ці принципи та завдання системно визначаються з урахуванням історичного, культурного й соціального контексту кожної держави. Окрім того, загальні принципи й завдання, які можуть бути закладені в дану стратегіологію відчутно відрізняються за мирного та воєнного періодів, оскільки у воєнний робиться конкретизований ухил на активізацію прояву і зміцнення державотворчого патріотизму нації з концепційною спрямованістю на підтримку національної єдності в умовах загрози для цілісності й суверенності держави.

Література

1. Карпінський Б. А. Державотворчий патріотизм нації: податкова домінанта інвестиційного зростання. Монографія. Львів : Колір ПРО, 2018. 480 с. (Серія «Держава і стратегіологія»).
2. Карпінський Б. А., Карпінська О. Б. Мотив як управлінська основа державотворчого патріотизму нації з позиції стратегіології розвитку держави. *Бізнес Інформ*. 2023. № 2. С. 6–15. doi: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-2-6-15>.
3. Макаренко О. Л. Правова визначеність добрих чеснот в образі українців як умова їхньої інтеграції до Європейського Союзу. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 40–48. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.6>.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 01.10.2023).
5. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 9.10.2020 № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.09.2023).
6. Юридична енциклопедія: в 6 томах / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2003.
7. Iglesias-Rodriguez P., Triandafyllidou A., Gropas R. After the Financial Crisis: Shifting Legal, Economic and Political Paradigms. London : Palgrave Macmillan, 2016. 365 p.
8. Bird R. C. Law, Strategy, and Competitive Advantage. *Connecticut Law Review*. 2011. 131. URL: https://opencommons.uconn.edu/law_review/131 (дата звернення: 05.10.2023).
9. Dent G. W. The Role of Lawyers in Strategic Alliances. *Case Western Reserve Law Review*. 2003. URL: https://scholarlycommons.law.case.edu/faculty_publications/249 (дата звернення: 03.10.2023).
10. Giannakis M., Doran D., Mee D., Dubey R. The design and delivery of modular legal services: implications for supply chain strategy. *International Journal of Production Research*. 2018. Vol. 56, Is. 20. doi: <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1449976>.
11. Masson A., Shariff M. J. Verlag Legal Strategies. *Berlin Heidelberg*. 2009. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-02135-0>.
12. Lopucki L. M., Weyrauch W. O. A Theory of Legal Strategy. *Duke Law Journal*. 2020. Vol. 49, No. 6. P. 1405–1486. doi: <https://doi.org/10.2307/1373051>.
13. Park S. K. Legal Strategy Disrupted: Managing Climate Change and Regulatory Transformation. *American Business Law Journal*. 2021. Vol. 58, Is. 4. P. 711–749. doi: <https://doi.org/10.1111/ablj.12194>.

References

1. Karpinskyi, B. A. (2018). Derzhavotvorchyy patriotyzm natsiyi: podatkovya dominanta investytsiynoho zrostantyia [State-creative patriotism of nation: tax dominant of investment growth]. L'viv : Kolir PRO. 480 p. (Seriya "Derzhava i stratehiolohiya") [in Ukrainian].
2. Karpinskyi, B. A., & Karpinska, O. B. (2023). Motyv yak upravlinska osnova derzhavotvorchoho patriotyzmu natsii z pozytsii stratehiolohii rozvytku derzhavy [Motives as a Managerial Basis of the State-Creating Patriotism of nation from the perspective of strategy development of the state].

the Nation from the Standpoint of the State Development Strategiology]. *Biznes Inform — Business Inform*, 2, 6–15; doi: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-2-6-15> [in Ukrainian].

3. Makarenkov, O.L. (2023). Pravova vyznachenist dobrykh chesnot v obrazi ukraintsiv yak umova yikhnoi in-tehratsii do Yevropeiskoho Soiuzu [Legal determination of good virtues in the image of Ukrainians as a condition for their integration into the European Union]. *Pravo i suspilstvo — Law and society*, 3, 40–48; doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.6> [in Ukrainian].

4. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 № 64/2022 [On the in-troduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022 No. 64/2022]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> [in Ukrainian].

5. Pro zatverdzhennia planu dii shchodo realizatsii Stratehii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia na 2020–2025 roky [On the approval of the action plan for the implementation of the Strategy of National Patriotic Education for 2020–2025: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 9, 2020 No. 932]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

6. Yurydychna entsyklopediia. (1998–2003). [Legal encyclopedia]: in 6 volumes / Redcol.: Yu.S. Shemshuchenko (rep. ed.) and others. K. : “Ukrainian Encyclopedia” named after M.P. Bazhana [in Ukrainian].

7. Iglesias-Rodriguez, P., Triandafyllidou, A., Gropas, R. (2016). *After the Financial Crisis: Shifting Legal, Eco-nomic and Political Paradigms*. London: Palgrave Macmillan. 365 p.

8. Bird, R. C. (2011). Law, Strategy, and Competitive Advantage. *Connecticut Law Review*, 131. Retrieved from https://opencommons.uconn.edu/law_review/131.

9. Dent, G. W. (2003). The Role of Lawyers in Strategic Alliances. Retrieved from: https://scholarlycommons.law.case.edu/faculty_publications/249.

10. Giannakis, M., Doran, D., Mee, D., & Dubey, R. (2018). The design and delivery of modular legal services: implications for supply chain strategy. *International Journal of Production Research*, 56(20). doi: <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1449976>.

11. Masson, A., & Shariff, M. J. (2009). *Legal Strategies*. Verlag Berlin Heidelberg. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-02135-0>.

12. Lopucki, L.M., & Weyrauch, W.O. (2020). A Theory of Legal Strategy. *Duke Law Journal*, 49 (6), 1405–1486. doi: <https://doi.org/10.2307/1373051>.

13. Park, S.K. (2021). Legal Strategy Disrupted: Managing Climate Change and Regulatory Transformation. *American Business Law Journal*, 58(4), 711–749. doi: <https://doi.org/10.1111/ablj.12194>.

УДК 341.322.5

Зубанський Микола Костянтинович
аспірант

Львівського державного університету внутрішніх справ

Zubanskiy Mykola

Postgraduate Student of the

Lviv State University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0001-9912-5732

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9373

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ ЯК ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

PECULIARITIES OF THE CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION OF A SOCIALLY DANGEROUS ACT AS A VIOLATION OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR

Анотація. У статті розглянуті питання юридичного і практичного змісту, які покликані вирішити питання оцінки кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння за статтею 438 Кримінального кодексу України. Практично проведено визначення способів та засобів ведення війни, які відповідно до положень міжнародного гуманітарного права охоплюються складом кримінального правопорушення порушення законів та звичаїв війни. На основі аналізу бланкетної диспозиції статті 438 Кримінального кодексу України отримано висновок про те, що з метою повного та об'єктивного аналізу складу кримінального правопорушення необхідно проводити співставлення вчиненого суспільно небезпечного діяння з ознаками, які передбачені нормами міжнародного гуманітарного права та відповідно встановлюють собою форми вчинення порушення законів та звичаїв війни. З метою чіткого розуміння, які саме способи та засоби ведення війни потрапляють під заборону норм міжнародного гуманітарного права відповідно постійно виникає необхідність звернення до норм міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Визначено, що правильність кримінально-правової кваліфікації, а отже і оцінка дій особи, яка обвинувачується у вчиненні зазначеного кримінального правопорушення, а також подальше притягнення зазначеної особи до юридичної відповідальності, невід'ємно пов'язана з точним детальним аналізом положень міжнародного кримінального права, а також норми міжнародного гуманітарного права міжнародних договорів, конвенцій, які покликані врегулювати визначення поняття порушення законів та звичаїв війни. Важливим елементом для подальшої правильної кримінально-правової кваліфікації, а також правильного застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо обмеження застосування способів та засобів ведення бойових дій, а також їх фактична реалізація є неодмінною складовою імплементації норм міжнародних нормативно-правових актів, а також норм міжнародного гуманітарного права в частині національного законодавства. Такий процес імплементації є досить тривалим у часі, але не викликає жодних сумнівів, що він є необхідним станом на зараз і відповідно буде необхідним в майбутньому.

Ключові слова: воєнний злочин, Женевська конвенція, Гаазька конвенція, міжнародне гуманітарне право, склад злочину, порушення законів та звичаїв війни, міжнародне кримінальне правопорушення.

Summary. The article discusses issues of legal and practical content designed to resolve issues of assessing the criminal legal qualification of a socially dangerous act under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. Practically, the definition of methods and means of warfare has been carried out, which, in accordance with the provisions of international humanitarian law, are covered by a criminal offense for violation of the laws and customs of war. Based on the analysis of the blanket disposition of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, a conclusion was obtained that in order to fully accurately and objectively analyze the composition of a criminal offense, it is necessary to compare the committed socially dangerous act with the signs provided for by the norms of international humanitarian law and, accordingly, establishing the forms of violation of laws and customs of war. In order to clearly understand which methods and means of warfare are prohibited by the norms of international humanitarian law, accordingly, the need constantly arises to refer to the norms of international treaties, the consent to be

bound by which is provided by the Verkhovna Rada of Ukraine. It has been determined that the correctness of the criminal legal classification, and therefore the assessment of the actions of a person accused of committing the specified criminal offense, as well as the further bringing of the said person to legal responsibility, is integrally linked to an accurate detailed analysis of the provisions of international criminal law, as well as the norms of international humanitarian law international treaties and conventions designed to regulate the definition of the concept of violation of the laws and customs of war. An important element for further correct criminal legal qualification, as well as the correct application of the norms of international humanitarian law to limit the use of methods and means of warfare, as well as their actual implementation is an indispensable component of the implementation of the norms of international legal acts, as well as the norms of international humanitarian law in parts of state legislation. This process of implementation takes quite a long time, but there is no doubt that it is a necessary condition at the moment and, accordingly, will be necessary in the future.

Key words: war crime, Geneva Convention, Hague Convention, international humanitarian law, composition of the crime, violation of the laws and customs of war, international criminal offense.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ проти України достатньо чітко окреслює недостатність дослідження проблематики кримінальної відповідальності за вчинення порушення законів та звичаїв війни, а також визначення чітких меж, а саме, що слід розуміти під порушенням законів та звичаїв війни, яке коло діянь охоплюється даним визначенням на основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів та практики їх застосування [1]. Ці аспекти є досить важливими та потребують подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни займалася велика кількість представників наукової спільноти. Серед праць провідних учених, присвячених дослідженню даної проблематики, слід виділити дослідження І. Гловок, Г. Тетерятник, М. Бондаренка, Д. Ковалюк, М. Хавронюка та В. Миронова. Тут також заслуговують на особливу увагу праці І. Копотуна [2], С. Петкова, Р. Скриньковського, В. Стратонова, Л. Сопільника та інших вчених, фахівців в галузі кримінального права [1; 3; 4]. Не зважаючи на значну увагу серед наукових кіл до дослідження проблематики кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, особливість конструкції статті 438 КК України (а саме бланкетна диспозиція) дозволяє розвивати дане дослідження з точки зору визначення поняття законів та звичаїв війни та практики притягнення винних у вчиненні даного кримінального правопорушення до кримінальної відповідальності з точки зору Міжнародного гуманітарного права, норм міжнародного правопорядку, а також положень міжнародних договорів.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження особливостей кримінально-правової кваліфікації порушення законів та звичаїв війни як кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, на основі дослідження законодавства України та практики застосування положень міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографія становлення та розвитку національного кримінального законодавства про відповідальність за порушення законів та звичаїв війни пройшла тривалий розвиток, починаючи з її зародження та перших проявів в часи Київської Русі до сучасного розвитку положень національного та міжнародного законодавства про відповідальність за військові злочини. Вагомий внесок в розбудову законодавчого підґрунтя відповідальності за порушення законів та звичаїв війни становили події Першої та Другої світової війни, наслідком яких було прийняття міжнародних нормативно-правових актів (так званих актів міжнародного гуманітарного права), які стосуються правил ведення бойових дій і покликані врегулювати права та обов'язки учасників збройного конфлікту. Слід відзначити, що міжнародне законодавство поділяє учасників збройного конфлікту на комбатантів та не комбатантів. Тобто ми можемо простежувати чітку грань розмежування прав та обов'язків як учасників збройного конфлікту, які визнані воюючою стороною, так і цивільного населення, яке в більшості випадків стає жертвою збройного конфлікту [5, с. 29–31].

Дослідження питання кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни слід розпочати з дослідження питання: що ж варто розуміти під порушенням законів та звичаїв війни? На практиці, проглядаючи історіографію формування та розвитку суспільства та окремих держав, слід зазначити, що періодично людство перебувало у стані проведення бойових дій, і оскільки більшість тогочасних воєн були пов'язані з прагненням й насильницьким способом заволодіти територією та матеріальними ресурсами іншої країни, то можна сміливо їх кваліфікувати як міжнародні правопорушення, в яких чітко проглядається факт порушення норм міжнародного гуманітарного права. Також слід відзначити, що до початку ХХ ст. практично були відсутніми норми міжнародного права, покликані врегулювати так звані «правила ведення війни». Важливим зрушенням процесу

формування норм міжнародного гуманітарного права, а саме положень про воєнні злочини стало закінчення Другої світової війни, яку варто відзначити, як кримінальне правопорушення міжнародного характеру, яке на практиці показало неминучі масштаби та наслідки збройного конфлікту міжнародного характеру та дало поштовх до законодавчого закріплення заборон на використання певних способів та засобів ведення війни. В даному випадку мова йде про один з перших міжнародних нормативно-правових актів, який чітко окреслює питання порушення законів та звичаїв війни, а саме про Женевські конвенції 1949 року [6–8; 9, с. 110–112]. Ці нормативно-правові акти міжнародного гуманітарного права покликані врегулювати саме поняття правил ведення війни, а також питання визначення, яке саме коло суспільно небезпечних діянь охоплюється питанням порушення законів та звичаїв війни.

На основі аналізу положень Женевських конвенцій та Гаазької конвенції можна стверджувати: під законами та звичаями війни варто розуміти правила ведення бойових дій, за яких виключається застосування способів та засобів ведення війни, за яких є загроза масового знищення людей, в тому числі як і комбатантів, так і звичайного цивільного населення, та визначають, що ведення війни повинно спрямовуватися саме на виснаження військової потужності держави суперника шляхом мінімізації людських жертв та недопущення застосування зброї та способів ведення війни, які спроможні призвести до знищення людей та усього живого. Закони та звичаї війни покликані захистити правовий статус декількох верств учасників збройних конфліктів, а саме: комбатантів, як сторін збройного конфлікту, які беруть активну участь у процесі ведення бойових дій та ведуть наступальні або оборонні дії в процесі збройного конфлікту, некомбатантів, тобто осіб, які входять до складу збройних сил воюючих сторін та надають їм активну допомогу та сприяння, але безпосередньої участі в проведенні воєнних дій не беруть, звичайного (мирного) цивільного населення, яке так чи інакше стає стороною, яка безпосередньо потерпає від наслідків воєнних дій, що проявляється у загибелі людей, а також знищенні майна, а також військовополонених, як осіб (комбатантів та некомбатантів), які в результаті проведення воєнних дій опинилися у владі ворожої сторони [6–10].

З практикою застосування міжнародного гуманітарного права кожна держава стикається на практиці виключно у випадку збройної агресії та проведення воєнних операцій. В мирний час норми міжнародного гуманітарного права не застосовуються у зв'язку з відсутністю визначених умов дії, а саме періоду збройного конфлікту, війни або пост-періоду застосування зброї масового знищення та визначення його наслідків і відповідальності за вчинення.

Така ситуація простежується і в нашій країні, в якій до 2014 року практика застосування положень міжнародного гуманітарного права була на деяких часових проміжках просто відсутньою та застосовувалася виключно у випадках оцінки дій військовослужбовців, які входять до складу миротворчих контингентів, а також оцінки правомірності або неправомірності застосування ними або стосовно них засобів ведення війни. А тому, на практиці до 2014 року, а саме до початку збройної агресії РФ проти України, застосування статті 438 КК України було відсутнім, що призвело до значних прогалин під час подальшої кваліфікації суспільно небезпечних діянь, як порушення законів та звичаїв війни.

Станом на зараз, під час практики застосування положень статті 438 КК України, а саме під час кваліфікації суспільно небезпечних діянь як порушення законів та звичаїв війни ми стикаємося з проблемою бланкетної диспозиції аналізованої статті КК України. Для з'ясування питання законів та звичаїв війни з чіткого розуміння диспозиції статті 438 КК України ми бачимо, що під порушенням законів та звичаїв війни законодавець розуміє жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Таке визначення порушення законів та звичаїв війни призводить до розширювального тлумачення положень КК України, а саме застосування норм інших галузей права, зокрема положень міжнародного гуманітарного права, а також міжнародних нормативно-правових актів для оцінки відповідності вчиненого суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни. Передбачене в частині 1 статті 438 КК України тлумачення визначення ряду суспільно небезпечних діянь, які виступають порушенням законів та звичаїв війни згідно з законодавством України, виступає формами вчинення порушення законів та звичаїв війни, зовнішнім проявом суспільно небезпечного діяння, яке підлягає оцінці під час кримінально-правової кваліфікації вчиненого діяння як порушення законів та звичаїв війни. Для визначення суті зазначених діянь, та ознак, які виступають їх проявом доцільно звертатися до міжнародних нормативно-правових актів, а саме до положень Женевських, Гаазької конвенцій, а також до положень Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду [7].

Станом на зараз можна зауважити практику, згідно з якою вирок за статтею 438 КК України

ухвалюють суди на деокупованих територіях, і це логічно у зв'язку з застосуванням територіального принципу підсудності [10]. На думку суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду, в Україні практика ухвалення вироків за статтею 438 КК України буде набувати широкого поширення на всій території України. Відповідно до положень КК України під порушенням законів та звичаїв війни слід розуміти жорстоке поводження з військовополоненими та або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт розграбування національних цінностей на окупованих територіях, застосування способів та засобів ведення війни, які є заборонені міжнародними нормативно-правовими актами та нормами міжнародного гуманітарного права. Частина друга статті 438 КК України передбачає кваліфікований склад розглядуваного нами злочину, а саме за вчинення тих самих діянь, якщо вони поєднані з умисним вбивством. На думку суддів, на практиці не виникає сумніву під час кваліфікації діянь, коли мова йдеться про ситуації, в яких розглядається жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, для більш точного застосування положень КК України, слід перевіряти відповідно до міжнародних правових актів чи дійсно потерпілі мають передбачені міжнародними документами статус військовополоненого або цивільного населення. Якщо вести мову про способи ведення війни, заборонених міжнародними нормативно-правовими актами, ми стикаємося з необхідністю дослідження досить таки великого кола міжнародних нормативно-правових актів, а також норм міжнародного гуманітарного права, серед яких Гаазька та Женевська конвенції, які передбачають заборонені способи засоби ведення бойових дій, а також обмеження на застосування зброї масового знищення та масового ураження. Для визначення способів та засобів, які відповідно до норм міжнародного гуманітарного права виступають способами та засобами забороненими для ведення війни, нам потрібно звернутися до досить широкого кола міжнародних нормативно-правових актів [7].

Під час кваліфікації діяння за статтею 438 КК України виникають труднощі під час застосування бланкетної диспозиції аналізованої нами статті, оскільки для кваліфікації діяння як порушення законів та звичаїв війни потрібно проаналізувати відповідність способів засобів знярядь вчинення злочину відповідним нормам міжнародного гуманітарного права, а також встановити причинно-наслідковий зв'язок між діянням та суспільно небезпечними наслідками. Також варто зазначити, що дія статті 438 КК України поширюється як на осіб, які є безпосередніми виконавцями кримінального правопорушення, так і на інших осіб, які відповідно до аналізованого складу кримінального правопорушення віддають накази вчиняти

даний злочин. Проблемним питанням на практиці виступає те, що статтею 438 КК України не охоплюються суспільно небезпечні діяння, що можуть вчинятися стосовно цивільного населення або інших військовослужбовців власної сторони, але поширюється лише на діяння протилежної сторони міжнародного збройного конфлікту. Варто також відзначити, що під час кваліфікації кримінальних правопорушень міжнародного характеру, а особливо порушення законів та звичаїв війни слід звертати увагу на наявність досить таки некласичної структури складу кримінального правопорушення, а саме необхідно застосовувати структуру, передбачену нормами міжнародного гуманітарного права, яка охоплює декілька елементів, зокрема, серед яких, матеріальний елемент, ментальний елемент та контекстуальний елемент. Важливим питанням під час дослідження та кваліфікації діяння як порушення законів та звичаїв війни є визначення поняття стану збройного конфлікту, яке на практиці не повинно обмежуватися районами реальних бойових дій і дії на всій території, яка перебуває перед юрисдикцією воюючої сторони. Доцільним для кваліфікації суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни є застосування поняття «міжнародний збройний конфлікт», і тут виникає питання: що ж варто розуміти під міжнародним збройним конфліктом? Під міжнародним збройним конфліктом варто розуміти будь-яке зіткнення між двома або більшими більше державами як суб'єктами міжнародного гуманітарного права, яке пов'язане із застосуванням збройної сили, до якого, зокрема, належать як і випадки оголошення війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома і більше суб'єктами міжнародного гуманітарного права, так і випадки часткової або повної окупації території однієї держави іншою державою, пов'язаної із застосуванням збройної агресії, а також збройні конфлікти, у яких народи ведуть активну боротьбу проти колоніального панування іноземної окупації та російських режимів з метою здійснення свого законного права на самовираження. Початком міжнародного збройного конфлікту варто вважати здійснення першого пострілу, або якщо це пов'язане із захопленням певних територій, то з захопленням першого квадратного метра території іноземної держави [8].

Варто зазначити, що не слід кваліфікувати як порушення законів та звичаїв війни та відносити до збройних конфліктів міжнародного характеру випадки порушення внутрішнього режиму та внутрішнього порядку в державі, а також виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як масові заворушення, безладдя, окремі акти насильства та інші акти аналогічного характеру, терористичні акти, окремі акти насильства, оскільки вони не є збройними конфліктами міжнародного характеру. Під час кваліфікації діяння як міжна-

родний збройний конфлікт варто чітко дотримуватися положень міжнародного гуманітарного права, в яких окреслено способи та засоби ведення війни, які є забороненими.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, значимо, що конструкція статті 438 КК України, а саме бланкетна диспозиція аналізованої статті Закону України про кримінальну відповідальність призводить до необхідності аналізу міжнародних нормативно-правових актів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України для аналізу складу кримінального правопорушення та кваліфікації його як порушення законів та звичаїв війни. Провівши детальний аналіз праць науковців, а також практики застосування статті 438 КК України, варто зазначити, що правильність кримінально-правової кваліфікації,

а отже й оцінка дій особи, яка обвинувачується у вчиненні зазначеного кримінального правопорушення, а також подальше притягнення зазначеної особи до юридичної відповідальності, невід'ємно пов'язана з точним детальним аналізом положень міжнародного кримінального права, а також норми міжнародного гуманітарного права міжнародних договорів, конвенцій, які покликані врегулювати визначення поняття порушення законів та звичаїв війни. Серед таких нормативно-правових актів варто відзначити Женевську конвенцію, а також додаткові протоколи до неї, які визначають статус військовополоненого, статус комбатантів та не комбатантів, а також способи та засоби ведення бойових дій, які відповідно до Міжнародного кримінального права є забороненими та неприпустимими для застосування.

Література

1. Вановська І.М., Джус О.А., Іляшко О.О., Копотун І.М., Коропатнік І.М., Первак І.О., Петков С.В., Попков Б.О., Скрябін О.Л., Стецюк С.П., Скриньковський Р.М., Сопільник Л.І., Трубочанінов М.А., Хан Є.В., Шемчук В.В. Україна під час російсько-української війни 2014–2023 рр.: генеза національної стійкості крізь призму наукових досліджень: монографія / За заг. ред. Б.Попкова, С.Петкова. Київ : Видавництво Ліра-К. 2023. 272 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Авт. колектив: Ануфрієв М.І., Дубенко О.І., Золотарьова М.К., Грицай Т.Г., Колб О.Г., Копотун І.М., Коропатнік І.М., Міненко С.І., Микитюк М.А., Муляр Г.В., Павлюк О.О., Петков В.П., Петков С.В., Пономарьова Т.І., Ховпун О.С., Часова Т.О.; За заг. ред. Копотуна І.М. Київ : «КНТ», 2023. 932 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Станом на 1 вересня 2023 року / Авт. колектив: Ануфрієв М.І., Боднарчук О.Г., Вітвіцький С.С., Данилевська Ю.О., Дрозд О.Ю., Дрофич Ю.В., Дубенко О.І., Журавльов Д.В., Золотарьова М.К., Козяр Р.Я., Колб О.Г., Копотун І.М., Леоненко М.І., Леоненко Т.Є., Лошицький М.В., Макарова Т.П., Микитюк М.А., Міненко С.І., Муляр Г.В., Назимко Є.С., Павлюк О.О., Пасіка С.П., Петков В.П., Петков С.В., Пономарьова Т.І., Скриньковський Р.М., Сопільник Л.І., Стратонов В.М., Топчій В.В., Хмиз М.В., Чубенко А.Г.; За заг. ред. Стратонова В.М. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2023. 1208 с.
4. Настільна книга слідчого (дознавача, детектива): теорія та практика, особливості провадження під час воєнного стану / Укл.: Ануфрієв М.І., Боднарчук О.Г., Бортняк В.А., Бортняк К.В., Вітвіцький С.С., Добрянська Н.В., Дрозд О.Ю., Дрофич Ю.В., Дубенко О.І., Золотарьова М.К., Комісаров С.А., Копотун І.М., Коропатнік І.М., Лошицький М.В., Микитюк М.А., Назимко Є.С., Павлюк О.О., Пасіка С.П., Петков В.П., Петков С.В., Пономарьова Т.І., Скриньковський Р.М., Чубенко А.Г. Київ : ВД «Професіонал», 2023. 788 с.
5. Громовенко К.В., Грушко М.В., Мануїлова К.В. *Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів*. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 132 с.
6. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року // *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення: 15.09.2023).
7. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій (правила ведення війни) // *Матеріали Волонтерського руху «Адвокати ЗСУ»*. URL: <https://pravo-ua.com/mobilizayion/zaboroneni-metody-i-zasoby-vedennya-voyennyh-dij/> (дата звернення: 15.09.2023).
8. Короткий Т., Заворотько І. Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України // *Матеріали Центру інформації про права людини*. 13.06.2022. URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/> (дата звернення: 15.09.2023).
9. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми : монографія. Київ : Норма права, 2022. 244 с.
10. Порушення законів та звичаїв війни: особливості кваліфікації ст. 438 КК України проаналізувала суддя ВС Наталія Марчук // *Матеріали Верховного Суду*. 01.11.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1345046/> (дата звернення: 15.09.2023).

References

1. Vanovska I.M., Dzhus O.A., Iliashko O.O., Kopotun I.M., Koropatnik I.M., Pervak I.O., Petkov S.V., Popkov B.O., Skriabin O.L., Stetsiuk S.P., Skrynkovskyy R.M., Sopilnyk L.I., Trubchaninov M.A., Khan Ye. V., Shemchuk V.V. *Ukraina pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2023 rr.: geneza natsionalnoi stiikosti kriz pryzmu naukovykh doslidzhen: monohrafiia* / Za zah. red. B.Popkova, S.Pietkova. Kyiv : Vydavnytstvo Lira- K. 2023. 272 s.
2. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy / Avt. kolektyv: Anufriiev M.I., Dubenko O.I., Zolotarova M.K., Hrytsai T.H., Kolb O.H., Kopotun I.M., Koropatnik I.M., Minenko S.I., Mykytiuk M.A., Muliar H.V., Pavliuk O.O., Petkov V.P., Petkov S.V., Ponomarova T.I., Khovpun O.S., Chasova T.O.; Za zah. red. Kopotuna I.M. Kyiv : “KNT”, 2023. 932 s.
3. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy. Stanom na 1 veresnia 2023 roku / Avt. kolektyv: Anufriiev M.I., Bodnarchuk O.H., Vitvitskyi S.S., Danylevska Yu. O., Drozd O.Yu., Drofych Yu. V., Dubenko O.I., Zhuravlov D.V., Zolotarova M.K., Koziar R.Ya., Kolb O.H., Kopotun I.M., Leonenko M.I., Leonenko T.Ye., Loshytskyi M.V., Makarova T.P., Mykytiuk M.A., Minenko S.I., Muliar H.V., Nazymko Ye. S., Pavliuk O.O., Pasika S.P., Petkov V.P., Petkov S.V., Ponomarova T.I., Skrynkovskyy R.M., Sopilnyk L.I., Stratonov V.M., Topchii V.V., Khmyz M.V., Chubenko A.H.; Za zah. red. Stratonova V.M. Kyiv : Vydavnychiy dim “Profesional”, 2023. 1208 s.
4. Nastilna knyha slidchoho (diznavacha, detektyva): teoriia ta praktyka, osoblyvosti provadzhennia pid chas voiennoho stanu / Ukl.: Anufriiev M.I., Bodnarchuk O.H., Bortniak V.A., Bortniak K.V., Vitvitskyi S.S., Dobrianska N.V., Drozd O.Yu., Drofych Yu. V., Dubenko O.I., Zolotarova M.K., Komissarov S.A., Kopotun I.M., Koropatnik I.M., Loshytskyi M.V., Mykytiuk M.A., Nazymko Ye. S., Pavliuk O.O., Pasika S.P., Petkov V.P., Petkov S.V., Ponomarova T.I., Skrynkovskyy R.M., Chubenko A.H. Kyiv : VD “Profesional”, 2023. 788 s.
5. Hromovenko K.V., Hrushko M.V., Manuilova K.V. *Mizhnarodno-pravove rehuliuвання zbroinykh konfliktiv*. Odesa: Vydavnytstvo “Iurydyka”, 2023. 132 s.
6. Zhenevski konventsii pro zakhyst zhertv viiny 1949 roku // *Ofitsiyni veb-sait Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (date of access: 15.09.2023).
7. Zaboroneni metody i zasoby vedennia voiennykh dii (pravyla vedennia viiny) // *Materialy Volonterskoho rukhu “Advokaty ZSU”*. URL: <https://pravo-ua.com/mobilizayion/zaboroneni-metody-i-zasoby-vedennya-voyennyh-dij/> (date of access: 15.09.2023).
8. Korotkyi T., Zavorotko I. Zaboroneni zasoby ta metody vedennia boiovykh dii, yaki Rosiia vykorystovuiu u viini proty Ukrainy // *Materialy Tsentru informatsii pro prava liudyny*. 13.06.2022. URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/> (date of access: 15.09.2023).
9. Movchan R.O. “Voienni” novely Kryminalnogo kodeksu Ukrainy: pravotvorchi ta pravozastosovni problemy: monohrafiia. Kyiv : Norma prava, 2022. 244 s.
10. Porushennia zakoniv ta zvychaiv viiny: osoblyvosti kvalifikatsii st. 438 KK Ukrainy proanalizovala suddia VS Nataliia Marchuk // *Materialy Verkhovnoho Sudu*. 01.11.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1345046/> (date of access: 15.09.2023).

Карелін Владислав Володимирович
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри військового права,
військового факультету міжнародних відносин та права
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
Karelin Vladyslav
*Doctor of Science in Law, Associate Professor
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv*
ORCID: 0000-0002-6271-2447

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9258

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ MATERIAL AND HOUSEHOLD SECURITY OF CONVICTS TO DEPRIVATION OF LIBERTY IN UKRAINE

Анотація. У статті зазначено, що проблема матеріально-побутового забезпечення засуджених є серйозною та складною проблемою, яка виникає у багатьох країнах. Вона виникає внаслідок різних факторів, таких як недостатнє фінансування системи виконання покарань, перенаселеність ув'язнених, корупція в системі в'язниць і недостатній контроль за умовами утримання засуджених. Вищевказана проблема в Україні включає в себе ряд проблем, пов'язаних з умовами в установах виконання покарань, їхньою інфраструктурою та доступом до основних потреб.

Встановлено, що основні аспекти цієї проблеми включають: недостатнє харчування та медичний догляд – засуджені можуть стикатися з недостатньою кількістю та якістю їжі, а також недостатньою медичною допомогою. Це може призвести до погіршення їхнього фізичного і психічного стану; умови тримання – перенаселеність і погані умови тримання можуть призвести до збільшення напруги в середовищі в'язниць, конфліктів і порушень прав засуджених; відсутність доступу до освіти та професійної підготовки – засуджені можуть бути позбавлені можливості отримати освіту та навички, необхідні для подальшого працевлаштування після звільнення, що може призвести до рецидиву злочинності; соціальна реабілітація – засуджені часто стикаються зі складнощами у поверненні до суспільства після звільнення через відсутність програм соціальної реабілітації та підтримки.

Зазначено, що для вирішення цієї проблеми потрібно вдосконалювати систему виконання покарань, забезпечувати більше фінансування для установ виконання покарань, покращувати умови тримання, забезпечувати доступ до освіти та професійної підготовки, а також надавати підтримку у важкий період відновлення після звільнення. Такий підхід може сприяти покращенню умов життя засуджених та зменшенню рецидиву злочинності.

Доведено, що поліпшення матеріально-побутового забезпечення засуджених може бути складною задачею, оскільки вона може вимагати різноманітних заходів і підходів. Ось декілька можливих шляхів, які можуть сприяти поліпшенню умов для засуджених: забезпечення базових потреб – забезпечення засуджених їжею, одягом, доступом до води, освітленням та основними засобами гігієни є важливим кроком у покращенні матеріально-побутових умов; покращення умов тримання – розгляд можливості поліпшення умов у в'язницях, щоб забезпечити комфортніші та гігієнічні умови тримання для засуджених; медичне обслуговування – забезпечення доступу до якісної медичної допомоги та лікування є важливим аспектом забезпечення добробуту в'язнів; професійне навчання та робочі можливості – надання можливостей для навчання та професійного розвитку може допомогти засудженим здобути навички, які можуть бути корисними після звільнення з в'язниці; психологічна підтримка – забезпечення психологічної підтримки та консультування для засуджених може допомогти їм впоратися зі стресом та адаптуватися до життя в умовах позбавлення волі; забезпечення прав людини – важливо дотримуватися прав людини і гарантувати, що засуджені отримують достойне ставлення та їхні права поважаються; прозоре управління і нагляд – забезпечення прозорого управління та ефективного нагляду за умовами в'язниць може допомогти уникнути зловживань та недоліків у системі в'язниць.

Ці заходи можуть варіюватися залежно від конкретних потреб і обставин, але загальна мета полягає в тому, щоб забезпечити засудженим достойні умови перебування та можливість реабілітації для повноцінного повернення до суспільства після звільнення.

Ключові слова: позбавлення волі, засуджені, матеріально-побутове забезпечення, умови тримання, харчування, медико-санітарне забезпечення, освіта.

Summary. The article states that the problem of material support for convicts is a serious and complex problem that arises in many countries. It arises as a result of various factors, such as insufficient financing of the penal system, overcrowding of prisoners, corruption in the prison system and insufficient control over the conditions of detention of convicts. The above-mentioned problem in Ukraine includes a number of problems related to conditions in penal institutions, their infrastructure and access to basic needs.

Key aspects of this problem have been found to include: inadequate nutrition and medical care – inmates may face inadequate food and quality, as well as inadequate medical care. This can lead to deterioration of their physical and mental condition; conditions of detention – overcrowding and poor conditions of detention can lead to increased tension in the prison environment, conflicts and violations of the rights of convicts; lack of access to education and professional training – convicts may be deprived of the opportunity to obtain education and skills necessary for further employment after release, which may lead to recidivism; social rehabilitation – convicts often face difficulties in returning to society after release due to the lack of social rehabilitation and support programs.

It is noted that the solution to this problem is the need to improve the penal system, provide more funding for penal institutions, improve conditions of detention, ensure access to education and vocational training, and provide support during the difficult period of recovery after release. This approach can contribute to improving the living conditions of convicts and reducing recidivism.

It has been proven that improving the material welfare of convicts can be a difficult task, as it can require various measures and approaches. Here are some possible ways that can contribute to the improvement of conditions for convicts: provision of basic needs – providing convicts with food, clothing, access to water, lighting and basic hygiene products is an important step in improving material and living conditions; improvement of conditions of detention – consideration of the possibility of improving conditions in prisons to ensure more comfortable and hygienic conditions of detention for convicts; medical care – ensuring access to quality medical care and treatment is an important aspect of ensuring the welfare of prisoners; vocational training and work opportunities – providing opportunities for training and professional development can help convicts acquire skills that can be useful after release from prison; psychological support – provision of psychological support and counseling for convicts can help them cope with stress and adapt to life in conditions of restriction of their will; ensuring human rights – it is important to observe human rights and ensure that convicts receive decent treatment and their rights are respected; transparent governance and oversight – ensuring transparent governance and effective oversight of prison conditions can help avoid abuses and deficiencies in the prison system.

These measures may vary according to specific needs and circumstances, but the overall goal is to ensure that convicts are provided with decent living conditions and the possibility of rehabilitation for a full reintegration into society after release.

Key words: deprivation of liberty, convicts, material and household support, conditions of detention, nutrition, medical and sanitary support, education.

Постановка проблеми. Проблема матеріально-побутового забезпечення засуджених є серйозною та складною проблемою, яка виникає у багатьох країнах. Вона виникає внаслідок різних факторів, таких як недостатнє фінансування системи виконання покарань, перенаселеність ув'язнених, корупція в системі в'язниць і недостатній контроль за умовами утримання засуджених. Вищевказана проблема в Україні включає в себе ряд проблем, пов'язаних з умовами в установах виконання покарань, їхньою інфраструктурою та доступом до основних потреб.

Основні аспекти цієї проблеми включають: недостатнє харчування та медичний догляд — засуджені можуть стикатися з недостатньою кількістю та якістю їжі, а також недостатньою медичною допомогою. Це може призвести до погіршення їхнього фізичного і психічного стану; умови тримання — перенаселеність і погані умови тримання можуть призвести до збільшення напруги в середовищі в'язниць, конфліктів і порушень прав

засуджених; відсутність доступу до освіти та професійної підготовки — засуджені можуть бути позбавлені можливості отримати освіту та навички, необхідні для подальшого працевлаштування після звільнення, що може призвести до рецидиву злочинності; соціальна реабілітація — засуджені часто стикаються зі складнощами у поверненні до суспільства після звільнення через відсутність програм соціальної реабілітації та підтримки.

Для вирішення цієї проблеми потрібно вдосконалити систему виконання покарань, забезпечувати більше фінансування для установ виконання покарань, покращувати умови тримання, забезпечувати доступ до освіти та професійної підготовки, а також надавати підтримку у важкий період відновлення після звільнення. Такий підхід може сприяти покращенню умов життя засуджених та зменшенню рецидиву злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення проблем матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі,

а точніше — окремих аспектів цієї діяльності, знайшли відображення у роботах ряду відомих вчених у галузі кримінально-виконавчого права в Україні: Автухова К. А. [1], Богатирьова І. Г. [2], Колба О. Г. [3], Пузирьова М. С. [4], Степанюка А. Х. [5], Шкути О. О. [6], І. С. Яковець І. С. [7] та ін. Водночас прогалиною більшості досліджень, як видається, є те, що їх автори обмежуються формальним дослідженням цього питання, не виділяючи основні ознаки, які відбивали б його сутність та відмінність від інших правових явищ та інститутів.

Формування цілей статті (постановка завдання). Дана стаття присвячується спробі окреслити у загальних рисах сутність матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 63 КК України покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу [8].

Особам, які відбувають покарання в установах виконання покарань, створюються необхідні умови для виконання покарання у виді позбавлення волі.

Матеріально-побутове забезпечення засуджених включає в себе різноманітні аспекти, які впливають на їхні умови тримання в установі виконання покарань.

Основні елементи цього забезпечення включають:

Тримання засуджених тобто засуджені повинні мати доступ до відповідних і безпечних місць проживання в установі. Основні аспекти цієї проблеми включають перенаселеність установ виконання покарань, що призводить до обмеження місця для проживання, поганих санітарних умов та конфліктів між засудженими, більшість установ страждають від недоліків вентиляції, освітлення та опалення. Це може впливати на здоров'я та психологічний стан засуджених.

Умови відбування покарання врегульовані главою 17 КВК України. Ч. 2 ст. 102 КВК України визначено, що режим має зводити і до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомленню людської гідності [9]. Це положення цілком відповідає рекомендаціям, які містяться у Мінімальних стандартних правилах поводження із в'язнями та Європейських тюремних правилах, відповідно до яких прийнятий в установі режим повинен прагнути зводити до мінімуму різницю між життям у в'язниці й життям на волі [10; 11].

Згідно зі ст. 115 КВК України, особам, які відбувають покарання у виправних і виховних колоніях, створюються необхідні житлово-побутові умови, що відповідають правилам санітарії та гігієни. Норма житлової площі на одного засудженого

у виправних колоніях не може бути меншою як три квадратних метра, у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі — п'ять квадратних метрів. Необхідно звернути увагу на те, що ці норми поки що не відповідають міжнародним стандартам, оскільки за висновками Комітету проти катувань Ради Європи житлову площу, що є меншою семи квадратних метрів, слід розглядати як застосування тортур у місцях позбавлення волі [9].

Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5, визначається асортимент та кількість предметів, виробів і речей, які можуть перебувати у засудженого. Якщо їх більше за встановлені норми, то вони вилучаються у засудженого і здаються на склад, про що складається акт. Разом із тим, загальна вага предметів і речей (з урахуванням й тих, що зберігаються на складах), які належать засудженому, у всіх випадках не повинна перевищувати 50 кг [12].

Згідно з Мінімальними стандартними правилами поводження з ув'язненими (Правилами Мандели) Там, де в'язні ночують у камерах або кімнатах, кожен з них повинен мати окрему камеру або кімнату. Якщо ж з особливих причин, таких, як тимчасове перевантаження тюрми, центральному в'язничному управлінню доводиться відмовитися від цього правила, все одно розміщувати двох в'язнів в одній і тій же камері або кімнаті є небажаним. Там, де є загальні камери, в'язнів, яких в них розміщують, треба ретельно відбирати, аби переконатися, що вони здатні жити разом у таких умовах. Ночами слід здійснювати постійний нагляд, сумісний з характером закладу. Всі приміщення, якими користуються в'язні, особливо спальні, повинні відповідати всім санітарним вимогам, причому належну увагу слід звертати на кліматичні умови, особливо на кубатуру цих приміщень, на мінімальну площу їх, на освітлення, опалення і вентиляцію [10].

В приміщеннях, де живуть і працюють в'язні: вікна повинні мати достатні розміри для того, щоб в'язні могли читати і працювати при денному світлі, і повинні бути сконструйовані так, щоб забезпечувати доступ свіжого повітря, незалежно від того, є чи немає штучної системи вентиляції; штучне освітлення повинне бути достатнім для того, щоб в'язні могли читати і працювати без шкоди для зору. Санітарні вузли повинні бути достатні для того, щоб кожен в'язень міг задовольнити свої природні потреби, коли йому це потрібно, в умовах чистоти і пристойності [10].

Кількість лазень і душевих повинна бути достатньою для того, щоб кожен в'язень міг і був зобов'язаний купатися або приймати душ при

температурі, яка підходить для даного клімату, і так часто, як цього вимагають умови загальної гігієни, з урахуванням пори року і географічного району, але в будь-якому випадку хоча б раз на тиждень у помірному кліматі. Всі частини закладу, якими в'язні користуються регулярно, повинні завжди утримуватися в належному порядку і суворій чистоті [10].

За статтею 110 КВК України особи, позбавлені волі, мають право на два види побачень: короткострокові тривалістю до чотирьох годин і тривалі — до трьох діб. Тривалі побачення надаються з правом спільного проживання і тільки з близькими родичами (подружжя, батьки, діти, всиновлювачі, всиновлені, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки) [9].

Крім побачень засудженим надається право на чотири телефонних розмови протягом року тривалістю до п'ятнадцяти хвилин кожна, при наявності технічних можливостей. Міжміські телефонні розмови оплачуються з особистих коштів засуджених. Засудженим за їхнім проханням дозволяється замінити тривалі побачення короткостроковими, а також тривалі або короткострокові побачення — телефонними розмовами. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань не дозволяють побачення і телефонні розмови між засудженими до позбавлення волі, які перебувають у різних кримінально-виконавчих установах [9].

Яскравим прикладом прояву принципу гуманізму у поводженні із засудженими є надання їм можливості короткочасних виїздів за межі виправних колоній. Так, ст. 111 КВК України передбачає, що засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального й середнього рівня безпеки, виховних колоніях, може бути дозволено короткочасні виїзди за межі колонії на території України на строк до семи діб, не рахуючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці, але не більше трьох діб, у разі таких виключних обставин, як смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого; стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї [9].

Дозвіл на короткочасний виїзд у зв'язку з виключними обставинами дається начальником колонії протягом доби за заявою засудженого з урахуванням особи й поведінки засудженого. Час перебування засудженого поза межами колонії зараховується в строк відбування покарання. Вартість проїзду засудженого оплачується ним особисто або його родичами.

Згідно зі ст. 113 КВК України усім категоріям засуджених до позбавлення волі дозволяється одержувати й відправляти листи й телеграми за власний рахунок без будь-яких обмежень їх кількості. Листування між позбавленими волі, які не є родичами, можливе тільки з дозволу адміністрації колонії [9].

Харчування засуджених в ув'язненнях є важливою складовою їхнього побутового забезпечення і має відповідати ряду стандартів та вимог для забезпечення гігієнічних, харчових і дієтичних потреб засуджених. Ось деякі ключові аспекти харчування засуджених: гігієна та безпека — перш за все, харчування має бути безпечним і гігієнічним. Це включає в себе належне приготування, зберігання та подачу їжі, щоб уникнути захворювань через харчування; відповідність дієтичним потребам — засуджені можуть мати особливі дієтичні потреби або обмеження (наприклад, хвороби, алергії, вегетаріанство) тобто система харчування повинна забезпечувати відповідну їжу для всіх засуджених; раціон та якість засудженим слід надавати раціон, який забезпечує їхні дієтичні потреби та має достатню кількість калорій і живильних речовин, якість їжі також важлива для забезпечення належного здоров'я; різноманітність і смак — щоб підтримати психологічний комфорт засуджених, важливо, щоб раціон був різноманітним і містив різні страви з різними смаками; релігійні та культурні обмеження — слід враховувати релігійні і культурні обмеження засуджених при приготуванні та подачі їжі; Ефективне управління — система харчування в ув'язненнях повинна бути ефективною управлінням, щоб забезпечити, що засуджені отримують вчасно та належним чином свої страви.

Враховуючи ці аспекти, адміністрація установ виконання покарань повинна стежити за тим, щоб система харчування в ув'язненнях відповідала стандартам і нормам, що гарантують безпеку та достойність засуджених і сприяють їхньому фізичному та психологічному здоров'ю.

Згідно зі ст. 3 Європейських тюремних правил цілі виправного впливу на засуджених полягають у тому, щоб зберегти їх здоров'я та гідність. У справі підтримання здоров'я засуджених особливо важливу роль безсумнівно відіграє харчування засуджених. У Пояснювальній записці до Європейських тюремних правил звертається увага на те, що їжа та вода складають основу самого життя й неминуче опиняються в центрі уваги людей, що приречені на монотонність тюремного існування. Якість їжі, її приготування та зовнішній вид можуть виявитися вирішальними при оцінці ув'язненими того, наскільки уважно та відповідально відноситься до них адміністрація місця позбавлення волі. Через це організація харчування також важлива для вироблення в осіб, позбавлених волі, позитивного ставлення до всього процесу їх виправлення та навчання. Ось чому повинно бути зроблено все для того, щоб забезпечити ув'язненим таке харчування й такі умови, в яких приймається їжа, які були б максимально наближені до середнього рівня в системі громадського харчування за межами місць позбавлення волі [11].

У деяких випадках засуджені можуть отримувати недостатньо якісну або недостатню кількість їжі, що може впливати на їхнє здоров'я та добробут; медична допомога, а саме доступ до якісної медичної допомоги в'язні відчують як одну з головних проблем.

Згідно з Мінімальними стандарними правилами поводження з ув'язненими тюремне управління мусить у визначені години забезпечувати кожного в'язня їжею, достатньо калорійною для підтримання його здоров'я і сил. Вона повинна мати добру якість, бути добре приготовленою і поданою. Кожен в'язень повинен мати питну воду, коли відчуватиме в ній потребу [10].

Забезпечення належного та збалансованого харчування є важливою частиною матеріально-побутового забезпечення. Засуджені повинні отримувати їжу, яка відповідає стандартам харчування та забезпечує їхні здорові потреби [10].

Навчання. Відсутність сучасних програм навчання та реабілітації може ускладнювати переосвіту, виправлення та ресоціалізацію засуджених у суспільстві після виходу з установа виконання покарань.

Для вирішення цієї проблеми потрібні комплексні заходи, такі як покращення умов ув'язнення, розвиток програм навчання та реабілітації, а також забезпечення прав та гідності засуджених. Дієвість цих заходів може сприяти покращенню життя засуджених та сприяти їхньому успішному поверненню до суспільства після звільнення.

Одяг. Засуджені мають право на одяг, який відповідає погодним умовам та забезпечує їхній комфорт.

Наказом № 1985/5 Міністерство Юстиції України затвердило зразки одягу, білизни і взуття для засуджених до позбавлення волі і осіб, узятих під варту.

У нормативному акті описуються різні види одягу на усі сезони. Передбачені навіть домашні халати (утеплений і звичайний), домашні тапочки, різні види білизни, нічні сорочки і колготи (для жінок). Зразки головних уборів включають літні кепки і хустки, а також зимові трикотажні шапки і утеплені косинки.

Взутися ув'язнені зможуть в черевики і напівчеревики не лише з штучної, але і з натуральної шкіри. Особливо передбачено спортивне взуття під спортивний костюм. Окрім спортивного, в місцях позбавлення волі зможуть носити костюми ще трьох видів: звичайний, демісезонний і утеплений. З верхнього одягу передбачено півпальто утеплене (на синтепоне) і фуфайка трикотажна [13].

Одяг буде в основному в темних тонах і з бавовни.

У документі відзначається, що забезпечення засуджених до позбавлення волі і осіб, узятих під варту, одягом, білизною і взуттям нових зразків

здійснюється після закінчення терміну шкарпетки раніше виданого одягу [13].

Правила Мандели зазначають, що в'язням, які не мають права носити цивільний одяг, слід видавати обмундирування, яке відповідає даному клімату і дозволяє підтримувати їхнє здоров'я в задовільному стані. Цей одяг не повинен мати ні образливого, ні принизливого вигляду. Одяг повинен утримуватися в чистоті й порядку. Прання і видачу свіжої білизни слід забезпечувати відповідно до вимог гігієни. У виняткових випадках, коли в'язень покидає заклад з дозволу властей, йому слід дати змогу переодягтися у власний одяг або інший, який не привертає увагу. Якщо в'язням дозволено носити цивільний одяг, то в момент їх ув'язнення слід вжити заходів, щоб він був чистий і придатний для носіння. Кожному в'язневі слід забезпечити окреме ліжко відповідно до національних чи місцевих норм, забезпечене окремими постільними речами, які повинні бути чистими в момент видачі їх, підтримуватися в порядку і мінятися досить часто, аби забезпечувати їхню чистоту [10].

Гігієна тобто забезпечення можливості для особистої гігієни, включаючи доступ до душу, туалету та особистих засобів гігієни, є важливим аспектом забезпечення гідних умов проживання.

Медико-санітарне забезпечення засуджених до позбавлення волі відіграє важливу роль у забезпеченні їхнього здоров'я та безпеки. Забезпеченням здоров'я осіб, що перебувають в установах виконання покарань, зазвичай займаються спеціалізовані медичні служби та персонал, який пройшов підготовку для роботи з ув'язненими.

Забезпечення медико-санітарної допомоги в установах виконання покарань вимагає дотримання стандартів міжнародного права та рекомендацій, що стосуються прав людини, зокрема стандартів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та Комітету проти катувань ООН. Дотримання цих стандартів сприяє забезпеченню гідної медичної допомоги та захисту прав засуджених, які перебувають в установах виконання покарань.

Також слід зазначити, що існують міжнародні нормативні акти згоду на виконання яких було ратифікованою Україною, і які містять правову основу гарантування права на охорону здоров'я і засади медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі, серед них: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийняту Комітетом міністрів Ради Європи 04.11.1950 р. [14], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966 р. [15], Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1984 р. [16], Європейська конвенція про

запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, ухвалено Радою Європи 26.11.1987 р. [17].

Серед актів рекомендаційного характеру, що містять норми щодо забезпечення засудженим належного медико-санітарного забезпечення, на міжнародному рівні діють такі документи: Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17.12.1979 р. [18], Основні принципи поводження з в'язнями, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 14.12.1990 р. [19], Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандела), прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 17.12.2015 р. [20], Європейські пенітенціарні правила, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 11.01.2006 р. [11] та ін.

Ці стандарти розроблені для того, щоб гарантувати належне та справедливе відношення до засуджених, запобігати зловживанням та забезпечити гідне ставлення до них, включаючи їх медичні потреби. Вони детально описують стандарти для забезпечення медичного обслуговування засуджених, які включають профілактику, діагностику та лікування.

Зокрема, ці стандарти визначають такі пункти: медичний огляд при в'їзді до установи покарання і призначення індивідуального плану лікування для кожного засудженого, забезпечення доступу до належного медичного догляду та лікування на рівні, що відповідає стандартам здоров'я за місцем перебування засудженого, проведення диспансеризації та регулярних медичних оглядів засуджених для виявлення захворювань та інфекційних захворювань, психічний догляд та психіатрична допомога для засуджених, які мають психічні проблеми або ризик суїциду, забезпечення необхідних ліків та медичних препаратів засудженим у разі захворювання, забезпечення санітарно-гігієнічних умов і відповідних умов проживання для засуджених, що сприяють збереженню здоров'я.

Трудова діяльність: Організація трудової діяльності в установі може сприяти реабілітації та підготовці засуджених до повернення до суспільства. Це може включати виробничі майстерні, навчання професій, а також оплачувану працю.

Для засуджених осіб існує два типи праці:

Перший — це той, на який особа має право, а не обов'язок і за який отримуватиме зарплату. Працювати людина може лише в місцях і на роботах, які визначає адміністрація колонії. Як правило, це праця на підприємствах або в майстернях колонії, на роботах з господарського обслуговування колонії. Під час визначення місця роботи засудженого повинні враховуватися його стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Особа має право вибирати, ким працювати на підприємстві або в майстернях колонії, її не мають

права примушувати працювати на тих роботах, на яких вона не хоче.

Однак є випадки, коли вказаний тип праці є обов'язком. Ті засуджені, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості.

Другий тип праці — це той, який засуджені зобов'язані робити за вимогою адміністрації колонії безоплатно. Але такі роботи можуть стосуватися лише благоустрою колонії і прилеглих до неї територій, поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт можуть залучати в неробочий час не більш як на дві години на день і, як правило, по черзі з іншими засудженими [21].

Засуджені не можуть працювати більше 40 годин на тиждень (для засуджених віком від 15 до 16 років — 24 години на тиждень; для засуджених віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень) ані за п'яти- або шестиденного робочого тижня, ані за умов позмінної праці. При цьому законом передбачено, що тривалість робочого дня встановлюється з 7-ї до 17-ї години або з 6-ї до 16-ї години. Конкретно в тій або іншій установі час початку і закінчення роботи (зміни) визначає адміністрація колонії [22].

Для роботи в нічний час (з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку) встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину (це правило не поширюється на засуджених, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, оскільки для цієї категорії встановлюється робочий час не більш як 36 годин на тиждень). Тривалість нічної роботи інколи може зрівнюватися з денною на виробництві з безперервним технологічним процесом, а також на змінних роботах за шестиденного робочого тижня з одним вихідним днем [22].

Як правило, заробітна плата не може бути меншою за законодавчо встановлений мінімальний розмір заробітної плати (у 2021 році в такому місячному розмірі: з 1 січня — 6000 гривень, з 1 грудня 2021 року — 6500 грн; у погодинному розмірі: з 1 січня — 36 грн, з 1 грудня — 39 грн). Але це відбувається за умови виконання засудженим норми виробітку (денної, тижневої, місячної) або дотримання встановленої тривалості робочого часу [9; 22; 23].

Із заробітної плати (а також пенсії) засудженого відраховуються: податок з доходів фізичних осіб; аліменти; витрати на утримання (крім вартості харчування, взуття, одягу, білизни, спецхарчування та спецодягу); вартість комунально-побутових, побутових та інших наданих послуг; виплати за виконавчими листами на користь громадян; виплати за виконавчими листами на користь юри-

дичних осіб, а також відшкодування матеріальних збитків, заподіяних державі під час відбування покарання, якщо такі збитки були заподіяні засудженою особою [9; 22].

За встановленими правилами, заробітна плата засудженим в руки не видається, а зароблені кошти мають зраховуватися на їх особовий рахунок (після проведення усіх відрахувань).

У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, зраховується незалежно від усіх відрахувань не менш як 50% нарахованого їм місячного заробітку.

Засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як 25% загальної суми заробітку.

Засуджені не повинні працювати у вихідні, святкові та неробочі дні, а саме: 1 січня — Новий рік, 7 січня і 25 грудня — Різдво Христове, 8 березня — Міжнародний жіночий день, 1 травня — День праці, 9 травня — День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, 28 червня — День Конституції України, 24 серпня — День незалежності України, 14 жовтня — День захисника України, один день (неділя) — Пасха (Великдень), один день (неділя) — Трійця.

Залучити засуджених до роботи в ці дні можливо лише за письмовим наказом начальника колонії. Робота у вихідний день компенсується наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі у подвійному розмірі.

Напередодні святкових і неробочих днів тривалість роботи скорочується на одну годину (крім засуджених неповнолітніх та засуджених, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, яким згідно із законодавством установлена скорочена тривалість робочого часу). Напередодні вихідних днів тривалість роботи за шестиденного робочого тижня не може перевищувати 5 годин [9; 22; 24].

Засудженим, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»,

особам з інвалідністю першої та другої груп, хворим на активну форму туберкульозу, жінкам з вагітністю понад чотири місяці, жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії [25].

Висновки. Поліпшення матеріально-побутового забезпечення засуджених може бути складною задачею, оскільки вона може вимагати різноманітних заходів і підходів. Ось декілька можливих шляхів, які можуть сприяти поліпшенню умов для засуджених: забезпечення базових потреб — забезпечення засуджених їжею, одягом, доступом до води, освітленням та основними засобами гігієни є важливим кроком у покращенні матеріально-побутових умов; покращення умов тримання — розгляд можливості поліпшення умов у в'язницях, щоб забезпечити комфортніші та гігієнічні умови тримання для засуджених; медичне обслуговування — забезпечення доступу до якісної медичної допомоги та лікування є важливим аспектом забезпечення добробуту в'язнів; професійне навчання та робочі можливості — надання можливостей для навчання та професійного розвитку може допомогти засудженим здобути навички, які можуть бути корисними після звільнення з в'язниці; психологічна підтримка — забезпечення психологічної підтримки та консультування для засуджених може допомогти їм впоратися зі стресом та адаптуватися до життя в умовах позбавлення волі; забезпечення прав людини — важливо дотримуватися прав людини і гарантувати, що засуджені отримують достойне ставлення та їхні права поважаються; прозоре управління і нагляд — забезпечення прозорого управління та ефективного нагляду за умовами в'язниць може допомогти уникнути зловживань та недоліків у системі в'язниць.

Ці заходи можуть варіюватися залежно від конкретних потреб і обставин, але загальна мета полягає в тому, щоб забезпечити засудженим достойні умови перебування та можливість реабілітації для повноцінного повернення до суспільства після звільнення.

Література

1. Автухов К. А., Гель А. П., Колб О. Г. та ін. Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: монографія. Харків :Право, 2015. 246 с.
2. Богатирьов І. Г. Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу: інноваційний проект. Київ, 2014. 56 с.
3. Джужа О. М., Колб І. О. Примусове годування засуджених як засіб забезпечення їх особистої безпеки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 146–155.
4. Пузирьов М. С. Позитивний зарубіжний досвід виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк як концептуальна основа реформування кримінально-виконавчої системи України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. С. 117–124.
5. Степанюк А. Х. Умови відбування покарання засудженими жінками. *Аспект: інформаційний бюллетень*. 2005. № 1. С. 4–13.

6. Шкута О.О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 1. С. 111–118 [
7. Яковець І.С. Стан забезпечення прав і свобод засуджених в установах виконання покарань: результати моніторингу спостережних комісій / І.С. Яковець, Р.А. Дрозд, М.Г. Демченко. Благодійна Організація «Світло надії», Полтава. С. 52.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
10. Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі). 17.12.2015. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/SMRbrochures/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners_the_Nelson_Mandela_Rules-R.pdf (дата звернення: 25.09.2023).
11. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація Rec(2006) 2-rev Комітету міністрів державам-членам щодо Європейських тюремних правил (прийнята Комітетом міністрів 11 січня 2006 р. на 952-му засіданні заступників міністрів та переглянута із внесенням поправок і надана Комітету міністрів 1 липня 2020 р. на 1380-му засіданні заступників міністрів). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809ee581 (дата звернення: 25.09.2023).
12. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text> (дата звернення: 25.09.2023).
13. Про затвердження зразків одягу, білизни та взуття для засуджених до позбавлення волі та осіб, узятих під варту: Наказ Міністерства Юстиції України від 25.11.2014 № 1985/5. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1509-14#Text> (дата звернення: 25.09.2023).
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Документ 995_004, чинний, поточна редакція — Редакція від 01.08.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.09.2023).
15. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р.: прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966 р. Документ 995_043, чинний, поточна редакція — Ратифікація від 19.10.1973, підстава — 2148–08. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.09.2023).
16. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Генеральна Асамблея ООН, 10.12.1984 р. Документ 995_085, чинний, поточна редакція — Редакція від 13.11.1998, підстава — 234-XIV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 25.09.2023).
17. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Страсбург, 26.11.1987 р. Документ 995_068, чинний, поточна редакція — Ратифікація від 24.01.1997, підстава — 33/97-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (дата звернення: 25.09.2023).
18. Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб. Документ 995_788, поточна редакція — Прийняття від 23.07.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_788#Text (дата звернення: 25.09.2023).
19. Основні принципи поводження з в'язнями: Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р. Документ 995_230, поточна редакція — Редакція від 14.12.1990. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230#Text (дата звернення: 25.09.2023).
20. Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі). 17.12.2015 URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/SMRbrochures/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners_the_Nelson_Mandela_Rules-R.pdf (дата звернення: 25.09.2023).
21. Праця в колоніях: чи зобов'язані засуджені працювати? *Міністерство юстиції України: вебсайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/pratsya-v-koloniayah-chi-zobovyazani-zasudjeni-pratsyuvati> (дата звернення: 25.09.2023).
22. Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text> (дата звернення: 25.09.2023).
23. Про державний бюджет України на 2021 рік: Закон України від 15.12.2020 № 1082-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2021. № 16. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
24. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971. № 322-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
25. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. Ст. 376 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

References

1. Avtukhov K. A., Hel A. P., Kolb O. H. ta in. Prava ta zakonni interesy zasudzhennykh do pozbavleniia voli v umovakh reformuvannia Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy: monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 2015. 246 s.
2. Bohatyrov I. H. Doktrynalna model pobudovy penitentsiarnoi systemy Ukrainy novoho typu: innovatsiinyi proekt. Kyiv, 2014. 56 s.
3. Dzhuzha O. M., Kolb I. O. Prymusove hoduvannia zasudzhennykh yak zasib zabezpechennia yikh osobystoi bezpeky. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 2013. № 3. S. 146–155.
4. Puzyrov M. S. Pozytyvnyi zarubizhnyi dosvid vykonannia pokarannia u vydi pozbavleniia voli na pevnyi strok yak kontseptualna osnova reformuvannia kryminalno-vykonavchoi systemy Ukrainy. Aktualni problemy derzhavy i prava. 2017. Vyp. 79. S. 117–124.
5. Stepaniuk A. Kh. Umovy vidbuvannia pokarannia zasudzhenyimi zhinkamy. Aspekt: ynformatsyonnyi biulleten. 2005. № 1. S. 4–13.
6. Shkuta O. O. Okremi pytannia zaluchennia do pratsi zasudzhennykh do pozbavleniia voli. Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy. 2016. № 1. S. 111–118 [
7. Iakovets I. S. Stan zabezpechennia prav i svobod zasudzhennykh v ustanovakh vykonannia pokaran: rezultaty monitorynhu sposterezhnykh komisii / I. S. Yakovets, R. A. Drozd, M. H. Demchenko. Blahodiina Orhanizatsiia «Svitlo nadii», **Poltava. S. 52.**
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. № 25–26. St. 131.
9. Kryminalno-vykonavchy kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 11.07.2003 r. № 1129-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2004. № 3–4. St. 21.
10. Minimalni standartni pravyla OON shchodo povodzhennia z uviaznenymy (Pravyla Nelsona Mandely). 17.12.2015. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/SMRbrochures/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners_the_Nelson_Mandela_Rules-R.pdf (access date: 25.09.2023).
11. Ievropeiski penitentsiarni pravyla: Rekomendatsiia Rec(2006) 2- rev Komitetu ministriv derzhavam-chlenam shchodo Yevropeiskykh tiuremnykh pravyl (pryiniata Komitetom ministriv 11 sichnia 2006 r. na 952-mu zasidanni zastupnykiv ministriv ta perehliana iz vnesenniam popravok i nadana Komitetu ministriv 1 lypnia 2020 r. na 1380-mu zasidanni zastupnykiv ministriv). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809ee581 (access date: 25.09.2023).
12. Pravyla vnutrishnoho rozporiadku ustanov vykonannia pokaran: Nakaz Ministerstva yustytsii Ukrainy vid 28.08.2018 № 2823/5. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text> (access date: 25.09.2023).
13. Pro zatverdzhennia zrazkiv odiahu, bilyzny ta vzuttia dlia zasudzhennykh do pozbavleniia voli ta osib, uziatykh pid vartu: Nakaz Ministerstva Yustytsii Ukrainy vid 25.11.2014 № 1985/5. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1509-14#Text> (access date: 25.09.2023).
14. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiiia z prav liudyny). Dokument 995_004, chynnyi, potochna redaktsiia — Redaktsiia vid 01.08.2021. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (access date: 25.09.2023).
15. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski ta politychni prava vid 16.12.1966 r.: pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu OON 16.12.1966 r. Dokument 995_043, chynnyi, potochna redaktsiia — Ratyfikatsiia vid 19.10.1973, pidstava — 2148–08. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (access date: 25.09.2023).
16. Konventsiiia proty katuvan ta inshykh zhorstokykh, neliudskykh abo takykh, shcho prynyzhuiut hidnist, vydi povodzhennia i pokarannia. Heneralna Asambleia OON, 10.12.1984 r. Dokument 995_085, chynnyi, potochna redaktsiia — Redaktsiia vid 13.11.1998, pidstava — 234-XIV. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (access date: 25.09.2023).
17. Ievropeiska konventsiiia pro zapobihannia katuvanniam chy neliudskomu abo takomu, shcho prynyzhuiut hidnist, povodzhenniu chy pokaranniu. Strasburh, 26.11.1987 r. Dokument 995_068, chynnyi, potochna redaktsiia — Ratyfikatsiia vid 24.01.1997, pidstava — 33/97-VR. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (access date: 25.09.2023).
18. Mizhnarodnyi kodeks povedinky derzhavnykh posadovykh osib. Dokument 995_788, potochna redaktsiia — Pryiniattia vid 23.07.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_788#Text (access date: 25.09.2023).
19. Osnovni pryntsy py povodzhennia z viazniamy: Rezoliutsiia 45/111 Heneralnoi Asamblei OON vid 14.12.1990 r. Dokument 995_230, potochna redaktsiia — Redaktsiia vid 14.12.1990. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230#Text (access date: 25.09.2023).
20. Minimalni standartni pravyla OON shchodo povodzhennia z uviaznenymy (Pravyla Nelsona Mandely) 17.12.2015 URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/SMRbrochures/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners_the_Nelson_Mandela_Rules-R.pdf (access date: 25.09.2023).

21. Pratsia v koloniiakh: chy zoboviazani zasudzheni pratsiuvaty? Ministerstvo yustytzii Ukrainy: vebсайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/pratsya-v-koloniayah-chi-zobovyazani-zasudzeni-pratsyuvati> (access date: 25.09.2023).

22. Instruktisia pro umovy pratsi ta zarobitnu platu zasudzhenykh do obmezhenia voli abo pozbavlennia voli: Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 07.03.2013 № 396/5. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text> (access date: 25.09.2023).

23. Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2021 rik: Zakon Ukrainy vid 15.12.2020 № 1082-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2021. № 16. St. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text> (access date: 10.10.2023).

24. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.12.1971. № 322-VIII. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (access date: 10.10.2023).

25. Pro zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia: Zakon Ukrainy vid 09.07.2003 № 1058-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 49–51. St. 376 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (access date: 10.10.2023).

УДК 343.9

Гарасимчук Назарій Андрійович

*аспірант кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Narasymchuk Nazariy

*PhD Student at the Department of Criminal Procedure and Criminalistics
Ivan Franko National University of Lviv*

ORCID: 0000-0001-6812-1667

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9267

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-
РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У АСПЕКТІ ВИМОГ (ПРИНЦИПІВ) ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ АДВОКАТІВ

ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN TERMS OF THE REQUIREMENTS (PRINCIPLES) OF TACTICAL METHODS OF ADVOCATES

Анотація. Зловживання процесуальними правами адвокатами у кримінальному провадженні – це правовий феномен, розгляд якого виключно у межах науки кримінального процесу видається недостатнім. Криміналістична наука нерозривно пов'язана із криміналістикою, незважаючи на самодостатність кожної із таких. З огляду на цей взаємозв'язок з метою комплексного дослідження аналізованого поняття доцільним та необхідним вважаємо надання характеристики діянням, які вважаються зловживанням процесуальними правами за доктриною кримінального процесу, із точки зору такої науки, як криміналістика. Одним із розділів криміналістики є криміналістична тактика. Сучасні науковці до такої включають також і тактику адвоката (зокрема, захисника та адвоката – представника потерпілого). Ми притримуємось точки зору, що до тактики адвоката необхідно включати також і адвокатів, які представляють клієнтів з іншими процесуальними статусами, наприклад, свідка. Вченими-криміналістами, які працюють у царині криміналістичної тактики, розроблено комплекс вимог (принципів) тактичних прийомів. Саме перевірка проявів процесуальної поведінки крізь призму відповідних вимог (принципів), які передбачені у доктрині для тактичних прийомів, надало можливість з'ясувати, що діяння, які вважаються зловживання процесуальними правами (із точки зору кримінального процесу) є недопустимими тактичними прийомами (із точки зору криміналістики). Це зумовлено тим, що такі діяння не відповідають вимогам (принципам) законності (у частині духу закону) та етичності (у аспекті моральних принципів, зокрема, добросовісності). Водночас можуть відповідати вимозі (принципу) вибірковості, це залежить від змісту тактичного завдання, засобу виконання та очікуваних, фактичних результатів такого. Перспективним напрямком подальших досліджень вважаємо розробку системи наукових положень і рекомендацій щодо протидії такій процесуальній поведінці адвокатів як правоохоронцями, так і адвокатами-опонентами.

Ключові слова: законність, вибірковість, етичність, добросовісність, кримінальне провадження.

Summary. The abuse of procedural rights by lawyers in criminal proceedings is a legal phenomenon which cannot be considered solely within the framework of the science of criminal procedure. The science of criminal procedure is inextricably linked to forensic science, despite the self-sufficiency of each of them. Given this relationship, for the purpose of a comprehensive study of the analysed concept, we consider it appropriate and necessary to characterise the acts considered to be an abuse of procedural rights under the criminal procedure doctrine from the perspective of such a science as forensic science. One of the sections of forensic science is forensic tactics. Modern scholars also include the tactics of a lawyer (in particular, a defence lawyer and a lawyer representing the victim). We are of the opinion that the tactics of a lawyer should also include lawyers representing clients with other procedural statuses, for example, a witness. Forensic scientists working in the field of forensic tactics have developed a set of requirements (principles) of tactical techniques. It was the examination of procedural behaviour through the prism of the relevant requirements (principles) provided for in the doctrine of tactical techniques that made it possible to find out that acts considered to be an abuse of procedural rights (from the point of view of criminal procedure) are inadmissible tactical techniques (from the point of view of forensics). This is due to the fact that such actions do not meet the requirements

(principles) of legality (in terms of the spirit of the law) and ethics (in terms of moral principles, in particular, good faith). At the same time, they may meet the requirement (principle) of selectivity, depending on the content of the tactical task, the means of implementation and the expected, actual results of such a task. We believe that a promising area for further research is the development of a system of scientific provisions and recommendations to counteract such procedural behaviour of advocates by both law enforcement officers and opposing counsel.

Key words: legality, selectivity, ethics, good faith, criminal proceedings.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Тенденція поширення зловживань адвокатами процесуальними правами та негативні наслідки такої поведінки зумовлюють необхідність наукової розвідки щодо цього явища. Стан вітчизняної кримінальної процесуальної конструкції свідчить про доцільність створення системних механізмів запобігання та протидії зловживанням. За відсутності ґрунтовних наукових досліджень у цьому напрямку є ризик фрагментарності законодавчих ініціатив. Вбачаємо за необхідне дослідити зловживання процесуальними правами із точки зору вимог (принципів) криміналістичного поняття «тактичний прийом». Це може слугувати запорукою не лише зміни підходу до навчання майбутніх адвокатів, а і розроблення системи рекомендації щодо протидії такій поведінці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважно питання зловживання адвокатами процесуальними правами обмежувались дослідженнями у межах науки кримінального процесу. Водночас історично криміналістична тактика полягала у підготовці системи наукових положень і рекомендацій для правоохоронців. У цій парадигмі дослідження тактичних прийомів адвокатів не стояло на порядку денному. Однак із розвитком цього розділу криміналістики у доктрині наявні спроби розширити предмет криміналістичної тактики, включивши у межі дослідження такого діяльність захисників (наприклад, робота Погорецького М. А. і Сергєєвої Д. Б. [10, с. 18]), адвокатів, клієнтами яких є різні особи — потерпілі, свідки тощо (до прикладу, В. І. Бояров, Г. В. Коновалова [14, с. 68]). І все ж В. О. Попелюшко [8, с. 256] зазначає, що найбільш рельєфно, у розгорнутому вигляді, тактика адвокатської діяльності дістає вияв при виконанні адвокатом функції захисту в кримінальному судочинстві як тактики захисту обвинуваченого. Такий підхід сприяв розробці тактичних прийомів адвокатів (щонайменше адвокатів-захисників) і уможливило аналіз діянь, що є зловживаннями процесуальними правами, крізь призму вимог (принципів) тактичних прийомів. Отже, наразі це питання не знайшло достатнього розвитку у криміналістиці, однак без цього не вбачаємо за можливе якісне з'ясування змісту зловживань процесуальними правами та розробки рекомендацій щодо протидії таким, оскільки часто така поведінка є навмисною, тактично обумовленою серед адвокатів у кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Розгляд зловживань адвокатами процесуальними правами із точки зору вимог (принципів), які у наукових роботах застосовуються для тактичних прийомів адвоката.

Виклад основного матеріалу дослідження. О. В. ДУДКО [2, с. 79] зазначає, що ініціативність, непримиренність, активність, наполегливість, сміливість, тактика і стратегія адвоката можуть бути помилково сприйняті як «зловживання своїми правами».

На думку О. В. Бишевець [13, с. 106–107], систему адвокатської тактики складають тактичні прийоми, застосування яких є ситуаційним і зумовлюється видом професійної діяльності адвоката та сферою судочинства, у якій вона здійснюється.

Під тактичним прийомом потрібно розуміти спосіб провадження процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети, як це визначає І. І. Когутич [4, с. 236].

Принагідно В. О. Попелюшко [8, с. 257] зазначає, що виконуючи власну функцію, адвокат використовує тактичні прийоми, як можна поділити на дві групи:

- загальні (універсальні) — напрацьовані криміналістикою у незмінному їх вигляді або пристосовані (трансформовані) до особливостей даного виду професійної діяльності, наприклад способи реагування захисника на прогалини розслідування і судового розгляду, на порушення слідчим і судом процесуального законодавства.
- специфічні, тобто такі, що стали надбанням адвокатської практики і застосовуються виключно захисником-адвокатом, до прикладу, заявлення клопотань; ознайомлення з матеріалами справи; запитування і одержання документів чи копій від громадян та юридичних осіб.

З метою відображення необхідності охарактеризування зловживання процесуальними правами крізь призму криміналістики наведемо приклад. Адвокат подає повторну заяву про відвід з метою затягування кримінального провадження. З одного боку, за КПК України така поведінка вважається зловживанням. З іншого боку, за доктриною криміналістичної тактики — це є тактичним прийомом.

Тобто, один і той самий прояв процесуальної поведінки може бути розглянутий із різних аспектів (процесуального та криміналістичного). Тому за доцільне вважаємо з'ясувати, чи діяння, яке вважається зловживанням процесуальним пра-

вом, із точки зору криміналістики є допустимим, тобто, є тактичним прийомом, що відповідає вимогам (принципам), які передбачені для такого у доктрині.

Незначна кількість наукових доробків щодо тактики адвоката зумовлює необхідність послугуватись тими, що вироблені для тактики захисту, оскільки вважаємо що такі є прийнятними для всіх адвокатів, незалежно від процесуального статусу клієнта у кримінальному провадженні. Особливо враховуючи той факт, що протягом одного кримінального провадження статус одного і того ж самого клієнта може трансформуватись, до прикладу, зі свідка у підозрюваного, із третьої особи, щодо майна вирішується питання про арешт, у юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження тощо.

Аналіз наукових доробків свідчить про те, що науковці (Я.О. Береський, О.В. Острогляд [11, с. 134], В.О. Попелюшко [8, с. 257], І.І. Когутич [5, с. 123] та ін.) виділяють різноманітні вимоги (принципи) щодо тактичних прийомів адвокатів. У переважній більшості випадків науковці підтримують позицію, що такі повинні відповідати щонайменше наступним вимогам (принципам): 1) законності; 2) вибірковості; 3) етичності.

Щодо законності як вимоги (принципу) тактичного прийому

П.Д. Біленчук, А.П. Гель, Г.С. Семаков [9, с. 8] розривають зміст цієї вимоги (принципу) тактичного прийому, як безумовна відповідність засобів і методів діяльності приписам закону, які забезпечують процесуальні гарантії громадянам.

Водночас І.І. Когутич [4, с. 243–244], В.Ю. Шепітько [7, с. 135] трактують ширше законність як принцип застосування тактичних прийомів, доповнюючи такий не лише тим, що ці прийоми повинні повністю відповідати букві закону, а і духу такого.

Ми погоджуємось із наведеним вище розширеним тлумаченням вимоги (принципу) тактичного прийому. У цьому разі для визначення того, чи діяння, яке є зловживанням процесуальним правом, відповідає вимозі законності тактичного прийому потрібно перевірити такий на дотримання букви та духу закону.

Зловживання процесуальним правом повинні відповідати закону у частині не суперечення положенням такого, оскільки у протилежному разі є невиконання/неналежне виконання обов'язків, вчинення правопорушень, порушення порядку реалізації певного права, що не охоплюється поняттям «зловживання процесуальними правами».

Натомість з огляду на те, що такі зловживання порушують (створюють загрозу порушення) прав та/або законних інтересів інших осіб, то вони не відповідають законності у частині духу закону, а з цієї підстави і вимозі (принципу) тактичного прийому.

Резюмуючи, діяння, яке є зловживанням процесуальним правом, не відповідає такій вимозі (принципу) тактичного прийому адвоката, як законності (у частині духу закону).

Щодо вибірковості як вимоги (принципу) тактичного прийому

І.В. Пиріг [6, с. 221] вказує, що ця вимога (принцип) передбачає те, що застосування прийому в певній ситуації повинно бути виправдане з тактичних міркувань, тобто відповідно до ситуації має обиратись найкращий, ефективний прийом чи їх сукупність.

І.І. Когутич [4, с. 243–244] та В.Ю. Шепітько [7, с. 135] трактують вибірковість як спроможність вирішувати тактичні завдання в певних ситуаціях. Водночас П.Д. Біленчук, А.П. Гель, Г.С. Семаков [9, с. 8] зазначають, що вибірковість — найдоцільніший відбір засобів і прийомів у конкретній ситуації, які забезпечують досягнення потрібного результату.

Тобто, для визначення того, чи діяння, яке є зловживанням процесуальним правом, відповідає вимозі вибірковості тактичного прийому необхідно розуміти, які завдання ставить перед собою адвокат, зловживаючи.

Якщо адвокат визначає завданням зволікати із строками у кримінальному провадженні, у зв'язку із чим здійснює «зриви» ознайомлень з матеріалами досудового розслідування, то таке завдання може бути виконано, водночас слідчий суддя вправі обмежити таку діяльність конкретним строком, що може не відповідати інтересам клієнта, як наслідок — вимогам вибірковості.

Водночас якщо клієнт узгодив із адвокатом такий деструктивний варіант процесуальної поведінки, цілком усвідомлюючи можливе обмеження строку для ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, однак зволікання було самоціллю, то у цьому разі така діяльність відповідає інтересам клієнта і, як наслідок, вимозі (принципу) вибірковості.

Окрему проблематику становить ситуація, коли адвокатом невірно (помилково) спрогнозовано результати вчинення процесуальної дії, у зв'язку із чим не виконано тактичне завдання, тобто, має місце невідповідність вимозі (принципу) вибірковості. Наприклад, адвокат використовує нецензурну лексику у апеляційній скарзі, тактичним завданням чого є надання більшого емоційного забарвлення і наголошення складу суду на певних питаннях. Однак суд залишає таку апеляційну скаргу без розгляду, з огляду на використання нецензурної лексики. Описаний тактичний прийом та процесуальні наслідки такого у вигляді неналежно реалізованого права клієнта на оскарження судового рішення свідчить про невідповідність такої процесуальної дії вимозі (принципу) вибірковості тактичного прийому.

Отже, діяння, яке є зловживанням процесуальним правом, може не завжди відповідати вимозі (принципу) вибіркової. Ключовими критеріями для з'ясування цього є зміст тактичного завдання, засоби виконання та очікувані, фактичні результати такого.

Щодо етичності як вимоги (принципу) тактичного прийому

І.І. Когутич [4, с. 243–244] вважає, що етичність полягає в тому, що вони не можуть містити в собі елементів неправдивої інформації, введення особи в оману, вчинення такого впливу на психіку людини, що потягне за собою негативні наслідки. Неприпустимими є тактичні прийоми, засновані на насильстві, погрозах, обмані, використанні аморальних спонукань, культурної відсталості, релігійних упереджень тощо. Таку позицію поділяє також В.Ю. Шепітько [7, с. 135].

М.Б. Головка, Л.А. Остапенко, І.П. Осипенко, М.П. Черненко [1, с. 7] вказують на недопустимість протиріччя морально-етичним нормам. Водночас, на думку Ю.І. Аністратенко, І.В. Грицюк, вимога етичності означає відповідність нормам моралі, вимогам професійної етики [3, с. 117]. Це відповідає позиції О.Г. Яновської [15, с. 38], яка зазначає, що при здійсненні професійної діяльності адвокат повинен керуватись, передусім, моральними принципами.

Правилам адвокатської етики [12, с. 11] закріплено, що надзвичайна важливість функціонального навантаження адвокатури вимагає від адвокатів слідування високим етичним стандартам поведінки. Адвокат зобов'язаний надавати професійну правничу (правову) допомогу клієнту, здійснювати його захист та представництво, зокрема, добросовісно.

Ми підтримуємо точку зору, що зловживання процесуальними правами порушують такий моральний принцип, як добросовісність, і є неетичними.

Отже, діяння, яке є зловживанням процесуальним правом, дисонує добросовісності, а, отже, не відповідає такій вимозі (принципу) тактичного прийому адвоката, як етичності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Адвокати у кримінальному провадженні послуговуються тактичними прийомами, які із точки зору науки кримінального процесу можуть бути зловживанням процесуальними правами. Автором узагальнено основні три вимоги (принципи), які передбачаються у доктрині для тактичних прийомів на основі робіт Я.О. Береського, О.В. Острогляда [11, с. 134], В.О. Попелюшко [8, с. 257], І.І. Когутича [5, с. 123].

Власною розробкою за результатом дослідження є позиція автора, що діяння, яке є зловживанням процесуальним правом, не відповідає вимогам (принципам), які визначені у доктрині криміналістичної тактики для тактичних прийомів, а саме: законності та етичності. Водночас такі діяння можуть відповідати вимозі (принципу) вибіркової, це залежить від змісту тактичного завдання, засобу виконання та очікуваних, фактичних результатів такого. Отже, діяння, яке вважається зловживанням процесуальним правом, є недопустимим тактичним прийомом.

З огляду на викладене вище, перспективним напрямком подальших досліджень вважаємо розробку системи наукових положень і рекомендацій щодо протидії такій процесуальній поведінці адвокатів як правоохоронцями, так і іншими адвокатами.

Література

1. Головка М.Б., Остапенко Л.А., Осипенко І.П., Черненко М.П. Криміналістика (Криміналістична тактика) : навч. посіб. Чернівці : Чернігівський національний технологічний університет, 2017. 220 с.
2. ДУДКО О.В. Помилки адвоката в кримінальному провадженні: дис. докт. філос.: 081 Право. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. 296 с.
3. Грицюк І.В., Аністратенко Ю.І. Стратегія та тактика захисту у кримінальному провадженні адвоката. *Юридична наука*. 2020. 9 (111). С. 107–118. doi: <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-111-9.13>.
4. Когутич І.І. Криміналістика: Курс лекцій. К. : Атіка, 2008. 888 с.
5. Когутич І.І. Теорія і практика використання в розслідуванні злочинів фікцій : моногр. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2014. 394 с.
6. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [К.О. Чаплинський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетенець, Ю.А. Чаплинська]. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
7. Криміналістика : Підручник / Кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. / За ред. проф. В.Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2008. 464 с.
8. Криміналістика. Академічний курс : Підручник // Мін-во освіти і науки України. Акад. адвокатури України; Т.В. Варфоломеев, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров, С.В. Гончаренко, В.О. Попелюшко. Київ : ЮрІнком Інтер, 2011. 495 с.

9. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. К. : МАУП, 2007. Бібліогр.: у кінці розд. 512 с.
10. Погорєцький М. А., Сергєєва Д. Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1(5). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf> (дата звернення: 16.10.2023).
11. Острогляд О. В., Береський Я. О. Окремі теоретичні аспекти розуміння тактики захисту в кримінальному процесі України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2012. № 5. С. 129–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2012_5_23 (дата звернення: 16.10.2023).
12. Правила адвокатської етики: затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року, 09.06.2017 (Зі змінами, затвердженими З'їздом адвокатів України 2019 року, 15.02.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17> (дата звернення: 16.10.2023).
13. Бишевец О. В. Тактичні прийоми у професійній діяльності адвоката. *Вісник Академії адвокатури України*. 2008. Число 1. С. 104–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2008_1_23 (дата звернення: 16.10.2023).
14. Бояров В. І., Коновалова Г. В. Щодо формування тактики захисту. *Актуальні питання криміналістики [Текст]: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 20 груд. 2018 р.)* / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 334 с. С. 66–69. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/15970/1/АКТУАЛЬНІ%20ПИТАННЯ%20КРИМІНАЛІСТИКИ_p067-070.pdf (дата звернення: 16.10.2023).
15. Яновська О. Г. Співвідношення мети та засобів як етична проблема адвокатської діяльності. *Юридична Газета*. 2017. № 12 (562). С. 38–39. URL: http://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/03/№_12562_lite-038-039.pdf (дата звернення: 16.10.2023).

References

1. Holovko, M. B., Ostapenko, L. A., Osypenko, I. P., & Chernenok, M. P. (2017). *Kryminalistyka (Kryminalistychna taktyka): navch. posib.* [Criminalistics: Textbook]. Chernihiv: Chernihivskyy natsionalnyy tekhnolohichnyy universytet [in Ukrainian].
2. Dudko, O. V. (2020). *Pomylyky advokata v kryminalnomu provadzhenni* [Lawyer's mistakes in criminal proceedings]. *Candidate's thesis*. Kyiv : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
3. Hrytsiuk, I. V., & Anistratenko, Yu. I. (2020). *Stratehiia ta taktyka zakhystu u kryminalnomu provadzhenni advokata* [Strategy and tactics of protection in criminal lawyer]. *Yurydychna nauka — Juridical science*, 9 (111), 107–118. doi: <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-111-9.13> [in Ukrainian].
4. Kohutych, I. I. (2008). *Kryminalistyka: Kurs leksiy* [Forensics: A course of lectures]. K. : Atika [in Ukrainian].
5. Kohutych, I. I. (2014). *Teoriia i praktyka vykorystannia v rozsliduvanni zlochyniv fiktsii: monohr.* [Theory and practice of using fictions in the investigation of crimes: monograph]. Ternopil : Pidruch. i posib. [in Ukrainian].
6. Chaplynskyi, K. O., Luskatov, O. V., Pyrih, I. V., Pletenets, V. M., & Chaplynska, Yu. A. (2017). *Kryminalistyka: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl.* [Forensics: a textbook for students of higher educational institutions]. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD [in Ukrainian].
7. Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O., & Zhuravel, V. A. (2008). *Kryminalistyka: Pidruchnyk* [Forensics: Textbook]. Kh. : Pravo [in Ukrainian].
8. Varfolomeiev, T. V., Honcharenko, V. H., Boiarov, V. I., Honcharenko, S. V., Popeliushko, V. O. (2011). *Kryminalistyka. Akademichnyi kurs: Pidruchnyk* [Criminalistics. Academic course: Textbook]. Min-vo osvity i nauky Ukrainy. Akad. advokatury Ukrainy; Kyiv : YurInkom Inter. [in Ukrainian].
9. Bilenchuk, P. D., Hel, A. P., & Semakov, H. S. (2007). *Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvannia okremykh vydiv zlochyniv: Navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl.* [Forensic tactics and methods of investigation of certain types of crimes: Study guide for students of higher educational institutions]. K. : MAUP [in Ukrainian].
10. Pohoretskyi, M. A., & Serhieieva, D. B. (2012). *Kryminalistychna taktyka: shchodo vyznachennia poniattia* [Criminalistics tactic: determination of concept]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seria «Pravo» — Journal of NUOA. Law Series*, 1 (5). Retrieved from <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf> [in Ukrainian].
11. Ostrohliad, O. V., & Bereskyi, Ya. O. (2012). *Okremi teoretychni aspekty rozuminnia taktyky zakhystu v kryminalnomu protsesi Ukrainy* [Separate theoretical aspects of understanding of tactics of defence in criminal procedure of Ukraine]. *Naukovo-informatsiynyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho — The Scientific and Informational Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law Named after King Danylo Halytskyi*, 5, 129–135. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2012_5_23 [in Ukrainian].
12. *Pravyla advokatskoi etyky* [Rules of lawyer ethics]: zatverdzheni Zvitno-vybornym zizdom advokativ Ukrainy 2017 roku, 09.06.2017 (Zi zminamy, zatverdzheny Zizdom advokativ Ukrainy 2019 roku, 15.02.2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17> [in Ukrainian].

13. Byshevets, O. V. (2008). Taktychni pryomy u profesiinii diialnosti advokata [Tactical techniques in the professional activity of a lawyer]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy — Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine, 1*, 104–108. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2008_1_23 [in Ukrainian].

14. Boiarov, V. I., & Konovalova, H. V. (2019). Shchodo formuvannia taktyky zakhystu [Regarding the formation of defense tactics]. *Aktualni pytannia kryminalistyky — Current issues of criminology: Proceedings of the Conference* / [redkol.: V. V. Cherniei, S. D. Husariev, S. S. Cherniavskiyi ta in.]. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav. (pp. 66–69). Retrieved from http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/15970/1/AKTUALNI%20PYTANNIA%20KRY-MINALISTYKY_p067-070.pdf [in Ukrainian].

15. Ianovska, O. H. (2017). Spivvidnoshennia mety ta zasobiv yak etychna problema advokatskoi diialnosti [The ratio of goals and means as an ethical problem of advocacy]. *Yurydychna Hazeta — Legal Gazette, 12* (562), 38–39. Retrieved from http://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/03/№_12562_lite-038-039.pdf [in Ukrainian].

УДК 340

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА,
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бондар Наталія Анатоліївна

*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумський національний аграрний університет*

Bondar Nataliia

*PhD in Law, Associate Professor of the
Department of State, Legal and Ukrainian Studies
Sumy National Agrarian University
ORCID: 0000-0001-8036-9083*

Шпак Артем Ігорович

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету*

Shpak Artem

*Student of the second (Master's) Level of higher Education
Specialty 081 "Law"
Sumy National Agrarian University*

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9315

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКА INTEGRITY AS THE PRINCIPLE OF LAWYER'S ACTIVITY

Анотація. В статті розглядається поняття «добročесності» як принцип діяльності правника. Добročесність визначається багатограним поняттям та є предметом дослідження не лише юридичних наук, а й філософських. Перш за все, добročесність виділяють як оціночну якісну діяльність, як критерій відповідності посаді, як стандарт етичної поведінки у виконанні повноважень тощо. Актуальність обраної тематики зумовлена тим, що сьогодні відсутні наукові розвідки з проблематики визначення добročесності як принципу діяльності правника.

Аргументовано, що чесність є ключовим етичним принципом, який відіграє важливу роль у побудові відносин у суспільстві, але, на наше переконання, доцільно застосовувати принцип добročесності, адже це поняття ширше і включає в себе більш широкий спектр моральних цінностей та відображає чесність людини, її здатність діяти відповідно до високих стандартів моралі та етики. Чесність вимагає правдивості та чесноного відображення фактів, тоді як добročесність охоплює широке коло цінностей, включаючи справедливість, милосердя та інші аспекти.

За результатами аналізу нормативно-правових актів зроблено висновок добročесність є важливою передумовою довіри до правосуддя, що витікає з положень міжнародного та національного законодавства. Досліджуючи добročесність, як принцип діяльності правника, необхідно зазначити, що він має бути дослідженим не лише з огляду на діяльність судді. Цей принцип є фундаментом для ефективної та справедливої правової системи та відіграє важливу роль у забезпеченні рівності, справедливості та захисту прав людини. Дотримання принципів добročесності в професійній діяльності є необхідним для підтримання довіри до правової системи в умовах сталого розвитку та забезпечення справедливості. Це створює основу для ефективної роботи правничої професії на користь суспільства та правосуддя.

Ключові слова: добročесність, принцип, правова категорія, національне законодавство, етичні стандарти, діяльність правника.

Summary. The article deals with the concept of «integrity» as a principle of a lawyer's activity. Integrity is defined as a multifaceted concept and is the subject of research not only in legal sciences, but also in philosophy. First of all, integrity is distinguished as an evaluative qualitative activity, as a criterion of suitability for a position, as a standard of ethical behavior in the performance of powers, etc. The relevance of the chosen topic is determined by the fact that today there is no scientific research on the problem of determining integrity as a principle of a lawyer's activity.

It is argued that honesty is a key ethical principle that plays an important role in building relations in society, but, in our opinion, it is appropriate to apply the principle of integrity, because this concept is broader and includes a wider range of moral values and reflects the honesty of a person, his ability to act according to high standards of morality and ethics. Honesty requires truthfulness and honest representation of facts, while integrity encompasses a wide range of values, including justice, mercy, and other aspects.

According to the analysis of normative legal acts, it was concluded that integrity is an important prerequisite for trust in justice, which follows from the provisions of international and national legislation. When studying integrity as a principle of a lawyer's activity, it should be noted that it should be studied not only with regard to the activity of a judge. This principle is the foundation for an efficient and fair legal system and plays an important role in ensuring equality, justice and the protection of human rights. Adherence to the principles of integrity in professional activity is necessary for maintaining trust in the legal system in conditions of sustainable development and ensuring justice. This creates the basis for the effective work of the legal profession for the benefit of society and justice.

Key words: integrity, principle, legal category, national legislation, ethical standards, activity of a lawyer.

Постановка проблеми. Добročесність, безумовно, є одним з ключових принципів професійної діяльності правника. Вона передбачає відповідальність, чесність та дотримання етичних норм при здійсненні практичної діяльності. Правник, який керується принципом добročесності, має дотримуватися законів та моральних стандартів у всіх аспектах своєї професійної діяльності. Перш за все, добročесність виділяють як оціночну якісну діяльність, як критерій відповідності посаді, як стандарт етичної поведінки у виконанні повноважень тощо. Актуальність обраної тематики зумовлена тим, що сьогодні відсутні наукові розвідки з проблематики визначення добročесності як принципу діяльності правника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнюючи й систематизуючи наукові доробки вчених, слід виокремити окремі напрями дослідження поняття «добročесності». Так, В. Бігун визначає «добročесність», як принцип правосуддя; правовий режим і правовідносини [2]; В. Радінська та О. Карпушова визначають добročесність як правову категорію [13]; К. Мешковський як нормоутворюючий принцип державного управління [6]; Н. Сорокіна розкриває поняття «добročесності» як форму індивідуального освоєння моральних цінностей [14]. Отже, необхідно констатувати, що в юридичній літературі відсутній єдиний підхід до поняття «добročесності».

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті — проаналізувати терміно-поняття «добročесність» та здійснити наукове осмислення добročесності як принципу діяльності правника.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням наведеного визначаємо, що принципами діяльності правників є основоположні, керівні ідеї, основні вихідні положення та закономірності, на яких ґрунтується організація та діяльність правників, здійснення правничої практичної діяльності.

Аналізуючи юридичну літературу необхідно зазначити, що існують різні підходи до розуміння принципів професійної діяльності юристів, на наше переконання, найбільш слушними є принципи професійної діяльності юристів України, які

затверджені V з'їздом Співки юристів України від 16.05.2001 року. В своїй професійній діяльності юристи України керуються наступними основними принципами: служіння народу України; верховенства права; незалежності і підкоренню лише закону; демократизму і гуманізму; пріоритету прав і основних свобод людини і громадянина; професіоналізму, компетентності і відданості справі; чесності і порядності; додержання присяги (там, де її прийняття передбачено). Зокрема, закріплено, що юристи при виконанні своїх професійних обов'язків дотримуються загально визнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів України, які є складовою частиною її законодавства, а в особистому житті юристи своєю поведінкою стверджують загальнолюдські моральні цінності, принципи християнської моралі, узвичаєні етичні настанови інших релігійних конфесій [15].

Отже, в документі «Основні засади професійної етики юристів України» закріплений принцип чесності та порядності. Безумовно, чесність є ключовим етичним принципом, який відіграє важливу роль у побудові відносин у суспільстві, але, на наше переконання, доцільно цей принцип замінити на принцип добročесності, адже це поняття ширше і включає в себе більш широкий спектр моральних цінностей та відображає чесність людини, її здатність діяти відповідно до високих стандартів моралі та етики. Чесність вимагає правдивості та чесного відображення фактів, тоді як добročесність охоплює широке коло цінностей, включаючи справедливість, милосердя та інші аспекти.

Добročесність є важливим елементом будь-якого ефективного та справедливого суспільства, оскільки вона сприяє підтримці взаєморозуміння та довіри між людьми. Цей принцип виступає як фундаментальна складова повсякденної етики та психології міжособистісних взаємин, що сприяє створенню позитивного соціального середовища.

Для розуміння терміно-поняття «добročесність» спочатку потрібно звернутися до філософських вимірів та уявлень. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття добročес-

ності розглядається як висока моральна чистота, чесність [3, с. 308].

У Сучасному словнику з етики, доброчесність визначається кризь призму інституційної характеристики, як позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості [16, с. 387]. Це визначення, безсумнівно, правильне, але воно є філософським і не містить маркерів, за якими можна було б на практиці оцінити, чи відповідає конкретна особа вимогам доброчесності.

Саме поняття «доброчесність» є сполученням двох окремих слів — «добро» і «чесність» — як необхідних базових принципів. Справді, доброчесність постає ідеалом людського життя, спрямованого до добра. Уявлення про те у чому полягає суть доброчесності та як її досягти, були не лише частиною філософської проблематики, а й завжди відображали уявлення представників певної культури про те, як людина має влаштувати своє життя згідно з принципами добра, справедливості, честі тощо [14, с. 40].

В 2006 році Україна ратифікувала Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти корупції. Ст. 11 зобов'язує її учасників вживати заходів стосовно зміцнення доброчесності та запобігання можливостей для корупції серед представників суддівства [5].

У Керівництві зі впровадження та оціночної структури для статті 11, термін «доброчесність» у його застосуванні до членів судової влади визначається як цілісна концепція, яка стосується здатності судової системи або окремого члена судової системи протистояти корупції, поважаючи основні цінності незалежності, неупередженості, особистої чесності, пристойності, рівності, компетентності та старанності. У Керівництві передбачені заходи зі зміцнення доброчесності суддів, зокрема, шляхом прийняття та забезпечення дотримання кодексу поведінки суддів [17].

Третій показник, закріплений Бангалорськими принципами суддів від 19 травня 2006 року, встановлює чесність та непідкупність, які є необхідними умовами для належного виконання суддею своїх обов'язків. Сутність цього показника полягає у тому, що суддя демонструє поведінку, бездоганну навіть з точки зору стороннього спостерігача, а спосіб дій та поведінка судді мають підтримувати впевненість суспільства в чесності та непідкупності судових органів. Таким чином, недостатньо просто чинити правосуддя, потрібно робити це відкрито для суспільства [1].

Так, ст. Правил адвокатської етики закріпила принцип доброчесності, як чесність та добропо-

рядна репутація, а саме те що адвокат має бути добропорядним, чесним та гідно виконувати свої професійні обов'язки [7].

Вперше в національному законодавстві поняття «доброчесність» використано у Концепції адміністративної реформи в Україні від 22.07.1998 року для визначення принципу діяльності органів виконавчої влади, відповідно до якого необхідно здійснити реформування їх діяльності, проте в чому цей принцип полягав, законодавець не уточнював. Протягом тривалого часу поняття «доброчесність» в національному законодавстві не використовувалося, і принцип доброчесності як принцип діяльності органів виконавчої влади не знаходив свого визначення в нормативних актах та висвітлення в роботах вітчизняних науковців. Знов поняття «доброчесності» в національному законодавстві було використано вже в 2006 році, з прийняттям Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» від 11.09.2006 року [13, с. 43].

Аналізуючи чинне національне законодавство необхідно підкреслити, що «доброчесність» потребує уточнення та приведення законодавства до єдиного поняття, адже розуміється за різними критеріями:

- як принцип державної служби, відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну службу», принцип доброчесності — спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень [10]. Необхідно звернути увагу, що визначення принципу доброчесності у цьому нормативно-правовому акті є досить просторовим за своїм змістом, адже визначає його лише у контексті професійних обов'язків державного службовця. У Порядку здійснення перевірок на доброчесність та моніторингу способу життя працівників Бюро економічної безпеки України від 19 листопада 2021 року, доброчесність розуміється, як принцип та вживається у значенні, наведеному у Законі України «Про державну службу» [8];
- як критерій відповідності посаді члена Вищої ради правосуддя в ст. 6 та ч. 1 ст. 9 Закону України «Про Вищу раду юстиції» [11], ст. 95 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює критерій відповідності посаді члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [12];
- відповідно до Порядку проведення таємної перевірки доброчесності прокурорів від 29 грудня 2022 року, доброчесність прокурора — здатність прокурора спрямовувати свої дії на захист публічних інтересів, відмовляючись від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень, та повідомляти достовірні відомості в Декларації під час її подання

[9], отже, доброчесність розуміється, як професійна діяльність, що базується на виконанні службових обов'язків.

Слушною є думка Л. Гаврилюка, що в нормах вітчизняного законодавства термін «доброчесність» вживається й широко використовується у формі юридичної термінології як: вид перевірки; один із принципів діяльності державних службовців, та працівників правоохоронних органів; критерій відповідності посаді; принцип організації роботи з повідомленнями; принцип освітньої діяльності; діяльність працівників, що базується на виконанні службових обов'язків відповідно до вимог законів України та правил етичної поведінки. Водночас законодавець не надав в цих законодавчих актах визначення термінів «доброчесність» та «перевірка на доброчесність» [4, с. 152].

Н. Сорокіна розкриває поняття «доброчесності» як форму індивідуального освоєння моральних цінностей, визначаючи її як категорію, яка належить до фундаментальних категорій науки етики, відображаючи суб'єктивну форму моралі та означає результат виявлення в поведінці особистих певних стійких позитивних моральних якостей [14, с. 40].

Підтримуючи точку зору В. Радінської та О. Карпушової, необхідно підкреслити, що складність, неоднозначність та різноплановість «доброчесності» як філософської та етичної категорії призвели до того, що в національному правовому

полі з'явилося невизначене та неоднозначне поняття, трактування якого залежить від уявлень та усвідомлень особи, яка його тлумачить, в результаті чого набуває ознак суб'єктивності, що негативно впливає на суспільні відносини, при врегулюванні яких воно застосовується [13, с. 48].

Висновок. Безумовним фактом є те, що доброчесність є важливою передумовою довіри до правосуддя, що витікає з положень міжнародного та національного законодавства. Досліджуючи доброчесність, як принцип діяльності правника, необхідно зазначити, що він має бути дослідженим не лише з огляду на діяльність судді. Цей принцип є фундаментом для ефективної та справедливої правової системи та відіграє важливу роль у забезпеченні рівності, справедливості та захисту прав людини. «Доброчесність» більш широке поняття по відношенню до «чесності», та включає наступні ключові аспекти у практиці правника: чесність та правдивість; конфіденційність; свідомість моральних обов'язків; професійна компетентність; відсутність конфлікту інтересів; повага до прав та свобод людини; гідність та повага до гідності інших тощо. Дотримання принципів доброчесності в професійній діяльності є необхідним для підтримання довіри до правової системи в умовах сталого розвитку та забезпечення справедливості. Це створює основу для ефективної роботи правничої професії на користь суспільства та правосуддя.

Література

1. Бангалорські принципи поведінки суддів: схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення: 22.10.2023).
2. Бігун В.С. Доброчесність як правовий режим і правовідносини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 20–24. doi: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.02>.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Гаврилук Л.В. Законодавчі передумови перевірок на доброчесність. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 148–153. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.22>.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: затверджена 31.10.2003 р., ратифікована Україною 18.10.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 22.10.2023).
6. Мешковський К.Е. Доброчесність як нормоутворюючий принцип державного управління: уроки Платона і Арістотеля. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 23. С. 109–112. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/23_2017/21.pdf (дата звернення: 20.10.2023).
7. Правила адвокатської етики: затверджені 9.06.2017 р. зі змінами від 15.02.2019 р.: затверджені З'їздом адвокатів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення: 22.10.2023).
8. Порядок здійснення перевірок на доброчесність та моніторингу способу життя працівників Бюро економічної безпеки України: Наказ Бюро економічної безпеки України від 19.11.2021 року № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0094-22#Text> (дата звернення: 22.10.2023).
9. Порядок проведення таємної перевірки доброчесності прокурорів: Наказ Генерального прокурора від 29.12.2022 року № 293. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0293905-22#Text> (дата звернення: 22.10.2023).
10. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 року № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 22.10.2023).
11. Про Вищу раду юстиції : Закон України від 21.12.2016 року № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 22.10.2023).

12. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 22.10.2023).
13. Рядінська В.О., Карпушова О.В. Правові проблеми визначення доброчесності як правової категорії в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Вип. 65. С. 43–50. doi: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.7>.
14. Сорокіна Н. Доброчесність як необхідний морально-етичний складник діяльності державного публічного службовця. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 5. С. 39–42.
15. Основні засади професійної етики юристів України: затвержені V з'їздом Співки юристів України від 16.05.2001 року. URL: <http://www.lawclinic.narod.ru/gazeta/gazeta9/3.htm> (дата звернення: 22.10.2023).
16. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики: Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. 416 с.
17. Implementation Guide and Evaluative Framework for Article 11. The United Nations Convention against Corruption. United Nations. New York, 2015. 86 p. URL: https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2014/Implementation_Guide_and_Evaluative_Framework_for_Article_11_-_English.pdf (дата звернення: 20.10.2023).

References

1. Banhalorski pryntsypy povedinky suddiv: skhvaleni Rezoliutsiieiu Ekonomichnoi ta Sotsialnoi Rady OON vid 27.07.2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text.
2. Bihun V.S. Dobrochesnist yak pravovyi rezhym i pravovidnosyny. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2019. № 3. S. 20–24. doi: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.02>.
3. Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
4. Havryliuk L. V. Zakonodavchi peredumovy perevirok na dobrochesnist. *Pravo i suspilstvo*. 2022. № 3. S. 148–153. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.22>.
5. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty koruptsii: zatverdzhena 31.10.2003 r., ratyfikovana Ukrainoiu 18.10.2006 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
6. Meshkovskiy K. E. Dobrochesnist yak normoutvoriuiuchyiy pryntsyp derzhavnogo upravlinnia: uroky Platona i Aristotelia. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. 2017. № 23. S. 109–112. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/23_2017/21.pdf.
7. Pravyla advokatskoi etyky: zatverdzheni 9.06.2017 r. zi zminamy vid 15.02.2019 r.: zatverdzheni Zizdom advokativ Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text>.
8. Poriadok zdiisnennia perevirok na dobrochesnist ta monitorynhu sposobu zhyttia pratsivnykiv Biuro ekonomichnoi bezpeky Ukrainy: Nakaz Biuro ekonomichnoi bezpeky Ukrainy vid 19.11.2021 roku № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0094-22#Text>.
9. Poriadok provedennia taiemnoi perevirky dobrochesnosti prokuroriv: Nakaz Heneralnoho prokurora vid 29.12.2022 roku № 293. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0293905-22#Text>.
10. Pro derzhavnu sluzhbu : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 roku № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
11. Pro Vyshchu radu yustytzii : Zakon Ukrainy vid 21.12.2016 roku № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>.
12. Pro sudoustrii i status suddiv : Zakon Ukrainy vid 2.06.2016 roku № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
13. Riadinska V. O., Karpushova O. V. Pravovi problemy vyznachennia dobrochesnosti yak pravovoi katehorii v Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriiia Pravo*. 2021. Vyp. 65. S. 43–50. doi: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.7>.
14. Sorokina N. Dobrochesnist yak neobkhidnyi moralno-etychnyi skladnyk diialnosti derzhavnogo publicnogo sluzhbovtisia. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 5. S. 39–42.
15. Osnovni zasady profesiinoi etyky yurystiv Ukrainy: zatverdzheni V zizdom Spilky yurystiv Ukrainy vid 16.05.2001 roku. URL: <http://www.lawclinic.narod.ru/gazeta/gazeta9/3.htm>.
16. Toftul M. H. Suchasnyi slovnyk z etyky: Slovnyk. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. 416 s.
17. Implementation Guide and Evaluative Framework for Article 11. The United Nations Convention against Corruption. United Nations. New York, 2015. 86 r. URL: https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2014/Implementation_Guide_and_Evaluative_Framework_for_Article_11_-_English.pdf.

Цесарський Фелікс Анатолійович
*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри
теорії та історії держави і права, конституційного права
Пенітенціарна академія України*

Tsesarskyi Feliks
*Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the
Department of Theory and History of State and Law, Constitutional Law
Penitentiary Academy of Ukraine*
ORCID: 0000-0002-6058-9780

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9317

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

FEATURES OF REGULATION OF LABOR RELATIONS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE

Анотація. Розглянуто особливості правового регулювання трудових правовідносин, які встановлюються трудовим законодавством України, в умовах воєнного стану. Проаналізовано положення Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» з наголосом на реалізацію права на працю під час дії на території країни воєнного стану. Досліджено окремі трудові права працівників, що обмежуються законодавством на час дії воєнного стану, та з'ясовано їх наслідки для обох сторін трудових правовідносин. В результаті аналізу тимчасових змін, що були внесені в організацію трудових відносин під час воєнного стану, та порівняння з нормами трудового законодавства в мирний час визначено, що був спрощений процес організації трудових відносин, з'явилася така нова норма, як «призупинення дії трудового договору», були зняті певні обмеження, в той же час деякі норми трудового законодавства були скасовані, зокрема стосовно святкових та неробочих днів, обмежені окремі гарантії та права працівників. Автор прийшов до висновку, що, по-перше, досвід введення в країні воєнного стану виявив низку проблем як практичного, так і теоретико-правового характеру, зокрема щодо однозначності розуміння правових засад воєнного стану визначеними суб'єктами, а також порядку введення та припинення дії в тих умовах, що склалися в країні. По-друге, в ході дослідження було визначено, що умови воєнного стану значно ускладнили взаємодію сторін, основи їх відносин було прописано в Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який під час війни має пріоритетну роль над іншими законодавчими актами, що регламентують роботу сфери регулювання зайнятості. По-третє, до позитивних аспектів сучасного стану правового регулювання трудових правовідносин варто віднести те, що чинне трудове законодавство поступово адаптується до сучасних трудових правовідносин шляхом численних змін та доповнень.

Ключові слова: трудові відносини, воєнний стан, трудове право.

Summary. The peculiarities of the legal regulation of labor relations, which are established by the labor legislation of Ukraine, in the conditions of martial law, are considered. The provisions of the Law of Ukraine «On the Organization of Labor Relations in the Conditions of Martial Law» are analyzed with an emphasis on the implementation of the right to work during martial law in the country. The separate labor rights of employees, which are limited by legislation during the martial law, were investigated, and their consequences for both sides of labor relations were clarified. As a result of the analysis of the temporary changes made to the organization of labor relations during the martial law, and a comparison with the norms of labor legislation in peacetime, it was determined that the process of organizing labor relations was simplified, such a new norm as «suspension of the employment contract» appeared, certain restrictions were removed, at the same time some norms of labor

legislation were abolished, in particular regarding holidays and non-working days, certain guarantees and rights of employees were limited. The author came to the conclusion that, firstly, the experience of introducing martial law in the country revealed a number of problems of both a practical and theoretical-legal nature, in particular, regarding the unequivocal understanding of the legal principles of martial law for certain subjects, as well as the procedure for introducing and terminating the effect in the conditions prevailing in the country. Secondly, in the course of the research, it was determined that the conditions of martial law significantly complicated the interaction of the parties, the basis of their relations was laid down in the Law of Ukraine «On the Organization of Labor Relations in the Conditions of Martial Law», which during the war has a priority role over other legislative acts. which regulate the work of the sphere of employment regulation. Thirdly, one of the positive aspects of the current state of legal regulation of labor relations is that the current labor legislation is gradually adapting to modern labor relations through numerous changes and additions.

Key words: labor relations, martial law, labor law.

Постановка проблеми. В Україні 24 лютого 2022 р. на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII [5] був уведений режим воєнного стану. У березні 2022 р. Верховна Рада України у зв'язку з введенням воєнного стану ухвалила Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX [4], який діятиме протягом дії воєнного стану та втратить чинність після його скасування. Новим Законом запроваджено низку змін в організацію трудової діяльності, змінено порядок застосування деяких норм Кодексу законів про працю України, визначено особливості регулювання трудових відносин працівників усіх установ, підприємств та організацій незалежно від форм власності та виду діяльності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами.

Безперечно, діяльність підприємств, установ та організацій за умов перебування держави у стані війни вимагає перегляду й адаптації трудових відносин до нових реалій. Перед роботодавцями постають питання, з одного боку, укладення та розірвання трудового договору в умовах воєнного стану, встановлення й обліку робочого часу та часу відпочинку, переведення і зміни істотних умов праці в умовах воєнного часу, з іншого, — мобілізації працівників, вступу до лав територіальної оборони, необхідності бронювання певних категорій працівників для продовження діяльності самих підприємств тощо [6, с. 106–107].

Зауважимо, що Конституція України в ч. 1 ст. 64 також закріплює те, що права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім окремих випадків, які прямо передбачаються Конституцією [1]. Так, законодавець закріплює норму, яка передбачає, що деякі обмеження прав і свобод можуть встановлюватися, але обов'язково, по-перше, із зазначенням строку дії цих обмежень, по-друге, лише в умовах воєнного або надзвичайного стану. Всі ці важливі питання потребують детального дослідження, адаптації до умов сьогодення та правового вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика законодавчого регулювання трудових

правовідносин, незважаючи на їхню часткову інноваційність, вже досліджується науковцями [7; 8; 10–14]. Вченими надаються як загальні огляди проблематики, так і присвячується увага окремим проблемам [9, с. 100]. Так, згадані вище науковці розглядали питання оформлення трудових відносин та укладання трудового договору. У своїх публікаціях вони також досліджували питання обмеження прав і свобод людини і громадянина, і, зокрема, трудових прав під час воєнного стану. Не минули вчені увагу проблематику призупинення трудових відносин. І законодавче регулювання, і практика правозастосування цієї сфери, зумовлює подальше дослідження як окремих питань і загальних засад трудового законодавства, так і окремих питань, зокрема, призупинення дії трудового договору.

Отже, проблематика законодавчого регулювання трудових і тісно з ними пов'язаних відносин у період воєнного стану постала для України в такому масштабі вперше з часів Другої світової війни. Тому вважаємо, що нині виникла необхідність вирішення багатьох проблем, пов'язаних із нормативною регламентацією відносин роботодавця та працівника в такий непростий час.

Метою статті є дослідження особливостей регулювання трудових правовідносин під час воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Україна є перспективною державою, яка має потужний потенціал для зростання, а тому органи публічного управління значну роль відводять питанням налагодження комунікації із громадянами. Сьогодні громадяни України є учасниками безпрецедентних подій, що вимагає вдосконалення і адаптації актуального законодавства до чинних реалій. Зокрема, відсутність досвіду регулювання трудових взаємовідносин між державою, роботодавцями і працівниками в умовах воєнного стану зумовлюють актуальність проблеми.

Важливим завданням будь-якої країни є забезпечення належних умов праці та захисту прав та інтересів найманих працівників. Розглядаючи сутність категорії «трудова відносина», можна визначити, що це специфічний вид правових двосторонніх відносин між найманим працівником та роботодавцем з приводу надання ним певного виду

робіт за винагороду. Зміст категорії «трудові відносини» постійно змінюється і вдосконалюється.

До характерних ознак трудових відносин можна віднести:

- сторонами відносин обов'язково є найманий працівник та роботодавець, які наділені суб'єктивними права і мають певні обов'язки;
- укладання лише на добровільній основі; тривалість у часі;
- виникнення у результаті укладання трудового договору;
- мають відплатний характер;
- регулювання нормами трудового законодавства, які впливають на поведінку суб'єктів трудових відносин і через неї реалізуються;
- відповідальність за порушення норм законодавства, що регулює трудові відносини.

Трудові відносини є ядром правового регулювання у трудовому праві України. Діюче трудове законодавство вже давно потребує вдосконалення. Наразі стоїть питання не тільки щодо пристосування норм трудового українського законодавства до кращих європейських зразків, але і щодо його актуалізації відповідно до викликів воєнного стану. В цей складний період, як ніколи, виникла необхідність вирішувати багато проблем, що пов'язані з нормативною регламентацією відносин найманого працівника та роботодавця [15, с. 45].

Питання нормативного регулювання трудових відносин під час воєнного стану постало для України вперше з часів другої світової війни.

Особливості правового режиму — воєнного стану, що був введений в Україні, обов'язки та гарантії громадян та суб'єктів господарювання в умовах цих форс-мажорних обставин регламентуються наступними Законами України: «Про правовий режим воєнного стану», «Про оборону України», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про основи національного спротиву».

Запровадження в Україні воєнного стану вплинуло на всі сфери суспільства, у тому числі і на організацію трудових відносин, які зазнали відповідних змін. В зв'язку з цим прийнята низка нових Законів, основним з яких є Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX [4], що змінив, удосконалив і певною мірою спростив процес організації трудових відносин під час воєнного стану. Удосконаленням цього Закону та інших нормативних документів трудового законодавства до викликів воєнного стану є набуття чинності Законів України від 12.05.2022 р. № 2253-IX [3] та від 01 липня 2022 р. № 2352-IX [2].

15 березня 2022 р. було прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX, яким були внесені зміни до існуючого порядку регулювання трудових відносин [4].

Основними новаціями Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» стали:

- зміна форм трудового договору та зняття обов'язковості виконання положень колективного договору;
- зміна умов укладання строкового трудового договору;
- зняття обмежень щодо випробування;
- спрощення процедури зміни умов праці та переведення на іншу роботу;
- спрощення процедури звільнення з ініціативи працівника та роботодавця;
- зняття обмежень щодо застосування праці жінок на важких роботах;
- зміни щодо тривалості основної відпустки;
- надання відпусток за власним бажанням без збереження заробітної плати з обмеженням строку для певних працівників та без обмеження строку на весь період воєнного стану;
- скасування норм щодо святкових та неробочих днів;
- зміни тривалості робочого часу на тижні;
- відтермінування виплати заробітної плати;
- призупинення дії трудового договору;
- можливість відшкодування грошових сум, пов'язаних із трудовими відносинами та втрачених внаслідок збройної агресії.

З аналізу положень цього закону можемо зазначити на деякі особливості правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану.

Порівняння норм трудового законодавства під час воєнного стану з норма мирного часу представлено у табл. 1.

Отже, певної специфіки набуває процес укладання трудового договору: сторони за згодою визначають форму трудового договору, умова про випробування працівника під час прийняття на роботу може встановлюватися для будь-якої категорії працівників, з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місцезнаходження.

Можемо зазначити на деякі особливості встановлення та обліку часу роботи та часу відпочинку в умовах воєнного стану: у період дії воєнного стану тривалість робочого дня може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). Для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури, яким відповідно до законодавства встановлюється скорочена тривалість робочого часу, тривалість робочого часу у період дії воєнного стану не може

перевищувати 40 годин на тиждень. П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем. Час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) визначається роботодавцем. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена до 24 годин.

Аналізуючи особливості роботи в нічний час, зазначимо, що норми частин першої і другої ст. 54 Кодексу законів про працю України не застосовуються [4].

Щодо обмежень у залученні на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними

Таблиця 1

Порівняння норм трудового законодавства в мирний час та під час воєнного стану

Аспект	Норма в мирний час	Тимчасові норми під час воєнного стану
Форма трудового договору	Письмова форма	Форма визначається сторонами за згодою
Колективний договір	Обов'язковість виконання його положень	Можливість зупинення дії окремих положень
Строковий трудовий договір	У випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк в випадках, передбачених законодавством	На період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника
Випробування	Обмеження згідно ст. 26 КЗпП	Можливість встановлення усім без винятку працівникам
Зміна умов праці	Повідомлення не пізніше ніж за два місяці	Ця норма не застосовується
Переведення на іншу роботу	Допускається лише за згодою працівника	За визначеними умовами допускається без згоди працівника
Звільнення з ініціативи працівника	Попередження за два тижня	У строк, зазначений у заяві працівника
Звільнення з ініціативи роботодавця	Не допускається звільнення в період тимчасової непрацездатності та перебування працівника у відпустці	Допускається звільнення в період тимчасової непрацездатності та перебування працівника у відпустці
Застосування праці жінок на важких роботах	Забороняється	Дозволяється за згодою жінок
Тривалість щорічної основної відпустки	Мінімальна — 24 календарних дні	Право на обмеження у 24 календарних дні
Відпустка без збереження зарплати	Обмеження в 15-денний строк	Без обмеження строку на весь період воєнного стану; не більше 90 календарних днів — для працівників, які виїхали за межі території України або набули статусу внутрішньо переміщеної особи;
Святкові та неробочі дні	Визначення цих днів як вихідні. Скорочення роботи на одну годину напередодні цих днів, перенесення вихідного дня на наступний після святкового	Скасування цих норм
Тривалість робочого часу на тижні	Нормальна тривалість робочого часу не перевищує 40 годин. Скорочена встановлюється в залежності від категорії працівників	Для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури: нормальна тривалість робочого часу не перевищує 60 годин, скорочена — 40 годин
Виплата зарплати	Двічі на місяць	Може бути призупинена до моменту відновлення можливості роботодавця здійснювати свою діяльність
Призупинення дії трудового договору	Відсутня ця норма	Можливість тимчасового припинення дії трудового договору
Відшкодування грошових сум, пов'язаних із трудовими відносинами та втрачених внаслідок збройної агресії	Відсутня ця норма	Можливість відшкодування грошових сум роботодавцям та працівникам, пов'язаних із трудовими відносинами та втрачених внаслідок збройної агресії проти України, за рахунок коштів держави-агресора, відповідних фондів та інших джерел, передбачених законодавством

Джерело: систематизовано автором на основі [2–4]

умовами праці, а також на підземних роботах, то у період дії воєнного стану перелік таких працівників розширюється — дозволяється застосування праці жінок (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року) за їхньою згодою.

Особливості регулювання порядку надання та використання відпусток також передбачені згаданим законом: «У період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні невикористаних днів щорічної відпустки. Норми частини сьомої ст. 79, частини п'ятої ст. 80 Кодексу законів про працю України та частини п'ятої ст. 11, частини другої ст. 12 Закону України «Про відпустки» у період дії воєнного стану не застосовуються. У разі звільнення працівника у період дії воєнного стану йому виплачується грошова компенсація відповідно до ст. 24 Закону України «Про відпустки». Отже, законодавче регулювання трудових відносин — це вплив сукупності нормативно-правових актів України на порядок організації відносин між працівником і роботодавцем. Проте, умови воєнного стану значно ускладнили взаємодію сторін, тому засади реалізації трудових відносин саме в цих надзвичайних умовах були викладені у Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який

під час війни має пріоритетну роль над іншими законодавчими актами, що регламентують роботу сфери регулювання зайнятості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведений аналіз спеціального трудового законодавства та наукових позицій теоретиків дозволяє зробити низку висновків:

По-перше, досвід введення в країні військового стану виявив низку проблем як практичного, так і теоретико-правового характеру, зокрема щодо однозначності розуміння правових засад воєнного стану визначеними суб'єктам, а також порядку введення та припинення дії в тих умовах, що склалися в країні. По-друге, в ході дослідження було визначено, що умови воєнного стану значно ускладнили взаємодію сторін, основи їх відносин було прописано в Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який під час війни має пріоритетну роль над іншими законодавчими актами, що регламентують роботу сфери регулювання зайнятості. По-третє, до позитивних аспектів сучасного стану правового регулювання трудових правовідносин варто віднести те, що чинне трудове законодавство поступово адаптується до сучасних трудових правовідносин шляхом численних змін та доповнень.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 20.10.2023).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. Дата оновлення: 22.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX> (дата звернення: 20.10.2023).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників : Закон України від 12.05.2022 р. № 2253-IX. Дата оновлення: 12.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20> (дата звернення: 20.10.2023).
4. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. Дата оновлення: 01.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 20.10.2023).
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Дата оновлення: 20.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.10.2023).
6. Бортник С. М. До питання про особливості правового регулювання трудових правовідносин в умовах воєнного стану. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 2(97). С. 106–117.
7. Іншин М. І. Загальні та спеціальні норми у правовому регулюванні трудових відносин в сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 28. С. 28–34.
8. Кириченко С. О. Щодо питання правового режиму воєнного стану: актуальні питання національної безпеки і оборони. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 9–16.
9. Кузнецова Ю. В. Реформування трудових правовідносин під час воєнного стану. *Правова держава*. 2023. № 50. С. 99–105.
10. Мельник Р. І. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 125–133.
11. Новак І. М. Призупинення трудових відносин: соціально-економічні наслідки. *Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу* (12 травня 2022 р.), м. Львів, Харків, Вінниця. 2022. С. 138–140.
12. Свічкарьова Я. В. Щодо призупинення дії трудового договору під час воєнного стану. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Юридичні науки. 2022. № 6. С. 63–68.
13. Сімутіна Я. В. Обмеження трудових прав в умовах воєнного стану. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 146–153.

14. Топольницький В.В. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 91–99.
15. Шацкова Л.П. Зміна організації трудових відносин в частині надання відпусток під час воєнного стану. *Економіка: реалії часу*. 2022. № 4 (62). С. 44–51.

References

1. Konstitutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
2. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo optymizatsii trudovykh vidnosyn : Zakon Ukrainy vid 01.07.2022 r. № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX>.
3. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia zakhystu prav pratsivnykiv: Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 r. № 2253-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20>.
4. Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 r. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20>.
5. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 r. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
6. Bortnyk S.M. Do pytannia pro osoblyvosti pravovoho rehuliuвання trudovykh pravovidnosyn v umovakh voiennoho stanu. *Visnyk KhNUV S*. 2022. № 2(97). S. 106–117.
7. Inshyn M.I. Zahalni ta spetsialni normy u pravovomu rehuliuванні trudovykh vidnosyn v suchasnykh umovakh. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*. 2013. № 28. S. 28–34.
8. Kyrychenko S.O. Shchodo pytannia pravovoho rezhymu voiennoho stanu: aktualni pytannia natsionalnoi bezpeky i oborony. *Nauka i oborona*. 2019. № 2. S. 9–16.
9. Kuznetsova Yu.V. Reformuvannia trudovykh pravovidnosyn pid chas voiennoho stanu. *Pravova derzhava*. 2023. № 50. S. 99–105.
10. Melnyk R.I. Problemy обмеzhennia prav i svobod liudyny v umovakh dii spetsialnoho pravovoho rezhymu. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*. 2016. № 1. S. 125–133.
11. Novak I.M. Pryzupynennia trudovykh vidnosyn: sotsialno-ekonomichni naslidky. *Osoblyvosti realizatsii prav u sferi pratsi ta sotsialnoho zakhystu v umovakh voiennoho stanu: materialy kruhloho stolu (12 travnia 2022 r.)*, m. Lviv, Kharkiv, Vinnytsia. 2022. S. 138–140.
12. Svichkarova Ya.V. Shchodo pryzupynennia dii trudovoho dohovoru pid chas voiennoho stanu. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Serii: Yurydychni nauky*. 2022. № 6. S. 63–68.
13. Simutina Ya.V. Obmezhennia trudovykh prav v umovakh voiennoho stanu. *Almanakh prava*. 2022. Vyp. 13. S. 146–153.
14. Topolnitskyi V.V. Problemy pravovoho rehuliuвання poniat “voiennyi stan”, “stan viiny” ta “voiennyi chas”. *Pravova pozytsiia*. 2019. № 4 (25). S. 91–99.
15. Shatskova L.P. Zmina orhanizatsii trudovykh vidnosyn v chastyni nadannia vidpustok pid chas voiennoho stanu. *Ekonomika: realii chasu*. 2022. № 4 (62). S. 44–51.

Євков Андрій Миколайович

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри цивільно-правової політики,

права інтелектуальної власності та інновацій

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Yevkov Andriy

Candidate of Legal Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of

Civil and Legal Policy, Intellectual Property Law and Innovations

Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0002-7299-656X

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9312

ВИЧЕРПАННЯ АВТОРСЬКИХ ТА СУМІЖНИХ ПРАВ: ДЕЯКІ УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ, ЄС ТА США

EXHAUSTION OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS: SOME CONDITIONS FOR APPLICATION IN UKRAINE, EU AND USA PRACTICE

Анотація. У статті досліджуються теоретичні та практичні проблеми правового регулювання вичерпання виключних майнових прав на об'єкти авторського права та суміжних прав за законодавством України. Також висвітлюються підходи до законодавчого закріплення та застосування у правозастосовчій практиці у розвинених зарубіжних країнах (зокрема, країнах ЄС). В роботі досліджуються умов та критерії застосування принципу вичерпання виключних авторських та суміжних прав, зокрема у цифровому середовищі. Відмічається, що вичерпання прав може йтися лише стосовно прав на матеріальний носій охоронюваного об'єкта, тобто, тільки щодо обігу примірників правомірно опублікованого твору, екземплярів записаного виконання, екземплярів фонограми та відеограми. Зазначається, що важливим елементом характеристики вичерпання прав є введення матеріального носія твору чи об'єкта суміжних прав в цивільний оборот шляхом його відчуження, тобто, шляхом передачі права власності, і при цьому таке відчуження має бути правомірним, тобто, здійснюватися або самим правоволодільцем, або третьою особою за згодою правоволодільця. В статті вказується, що відповідно до законодавства України, а також Директив ЄС та норм законодавства США вичерпання прав не відбувається, якщо доступ до об'єктів авторських та суміжних прав надається без використання матеріальних носіїв (наприклад, шляхом передачі в ефір або кабелем, а також для безпосереднього сприйняття – показ, виконання). Також виключні права не вичерпуються при наданні «он-лайн» послуг та інших способів інтерактивного надання доступу до творів та об'єктів суміжних прав. Обґрунтовується, що попри певні розбіжності у формулюваннях норм про вичерпання прав і порівняну новизну цього явища для вітчизняної правової системи, в цілому на теперішній час норми законодавства України про вичерпання авторських та суміжних прав відповідають підходу та стандартам, що притаманні законодавству розвинених країн в цій сфері.

Ключові слова: вичерпання виключних прав, вичерпання авторських прав, авторське право, суміжні права, комп'ютерна програма, програмне забезпечення, баланс інтересів, цифрові технології, Директива ЄС

Summary. The article examines the theoretical and practical problems of legal regulation of the exhaustion of exclusive property rights to objects of copyright and related rights under the legislation of Ukraine. Approaches to legislative enshrinement and application in law enforcement practice in developed foreign countries (in particular, EU countries) are also highlighted. The work examines the conditions and criteria for applying the principle of exhaustion of exclusive copyright and related

rights, in particular in the digital environment. It is noted that the exhaustion of rights may only apply to the rights to physical medium of a protected object, that is, only to the circulation of copies of a legally published work, copies of a recorded performance, copies of phonograms and videograms. It is noted that an important element of the exhaustion of rights' characteristics is the introduction of the material carrier of the work or related rights' object into civil circulation by alienating it, that is, by transferring the right of ownership, and at the same time such alienation must be lawful, that is, carried out either by the right holder himself, or by a third party with the consent of the right holder. The article indicates that in accordance with Ukrainian legislation, as well as EU Directives and US legislation, the exhaustion of rights does not occur if access to objects of copyright and related rights is provided without the use of material carrier (for example, by broadcast or cable transmission, as well as for direct perception – display, performance). Also, exclusive rights are not exhausted when providing «on-line» services and other methods of interactively providing access to works and objects of related rights. It is substantiated that despite certain differences in the wording of the norms on the exhaustion of rights and the relative novelty of this phenomenon for the domestic legal system, in general, at the present time, the norms of the legislation of Ukraine on the exhaustion of copyright and related rights correspond to the approach and standards inherent in the legislation of developed countries in this area.

Key words: exhaustion of exclusive rights, exhaustion of copyright, copyright, related rights, computer program, software, balance of interests, digital technologies, EU directive

Постановка проблеми. Принцип вичерпання виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, який знайшов втілення у низці законодавчих актів України, що регулюють відносини у сфері охорони інтелектуальної власності, відомий світовій практиці протягом майже століття і нині відіграє важливу роль у забезпеченні належного балансу приватних та спільних інтересів при здійсненні виключних прав на охоронювані об'єкти.

У найзагальнішому вигляді вичерпання прав на об'єкти інтелектуальної власності можна охарактеризувати як обмеження виключних прав правоволодільця, які пов'язані з наступним обігом матеріальних носіїв охоронюваних об'єктів після їх першого правомірного відчуження. Так, згідно з ч. 5 ст. 12 Закону України «Про авторське право та суміжні права», якщо примірники твору законним чином введено у цивільний оборот шляхом їх першого продажу в Україні, допускається подальше відчуження цих примірників без згоди суб'єкта авторського права і без сплати винагороди (вичерпання прав), крім оригіналів творів мистецтва, подальше відчуження яких здійснюється із сплатою винагороди за право слідування [1].

Однак стрімкий розвиток інформаційних технологій обумовлює величезне збільшення масштабів використання об'єктів авторського права і суміжних прав, зокрема, у цифровій формі, що ставить низку питань щодо умов застосування принципу вичерпання прав. А транскордонний характер такого використання обумовлює важливість вивчення законодавчого підходу та судової практики, що застосовується у різних країнах світу, зокрема, в ЄС та США. І тому зазначені питання є актуальними і потребують наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти зазначених питань були певною мірою висвітлені в роботах авторів, які вивчали проблематику вичерпання виключних, зокрема, авторських, прав, таких як Г. Андрущук [2], І. Томаров [3], А. Стровел [4], Г. Весткамп [5] та ін.

Деякі аспекти здійснення майнових прав у цифровому середовищі та застосування принципу вичерпання прав щодо цифрових об'єктів, у тому числі, у закордонній судовій практиці, висвітлювались, зокрема, в роботах Л. Р. Майданик [6], К. Данільчук [7], Ю. Карлаша [8], О. Мацкевич [9] та ін.

Однак, незважаючи на наявні дослідження, багато питань залишаються актуальними і потребують подальшого наукового вивчення.

Метою статті є дослідження теоретичних та практичних проблем вичерпання майнових авторських та суміжних прав та умов застосування принципу вичерпання виключних прав, зокрема у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, виключні права на охоронювані результати творчої діяльності і право власності на матеріальні об'єкти, в яких такі результати втілені, існують незалежно один від одного. Спочатку, у більшості випадків, власником створеного матеріального об'єкта (наприклад, примірника охоронюваного твору) є сам правоволодільець виключних прав і, отже, він може здійснити розпорядження належним йому правом власності на матеріальний об'єкт (примірник твору), зокрема, шляхом його продажу, дарування тощо. При цьому таке відчуження матеріального носія не означає передання будь-якої виключної авторської правомочності на твір, виражений у цьому носії (ч. 3 ст. 419 ЦК України) [10].

Звідси, із втіленням охоронюваного твору в матеріальному об'єкті (примірнику) виникає колізія між правом власності на примірник і виключним авторським правом на твір. Ця колізія викликала серйозні труднощі до того моменту, коли у законодавстві було встановлено норми про вичерпання прав (оскільки подальше використання та перепродаж таких товарів формально порушували права правоволодільця). Виходом з цієї ситуації, що дозволив забезпечити необхідний баланс інтересів, стало встановлення правила, згідно з яким

правоволоділець може використовувати свої права для отримання прибутку *тільки від першого продажу* відповідного товару — матеріального носія твору, що охороняється.

Найбільш яскравим прикладом розвитку принципу вичерпання прав може бути історія його встановлення у праві Європейського Союзу. Право інтелектуальної власності, що є національним за своєю природою, певною мірою суперечило цілям Європейського Союзу, які відображені в Договорі про ЄЕС (1957 р.) — створення спільного ринку, економічного союзу тощо. Величезне значення для визначення правових підстав та особливостей застосування принципу вичерпання відіграли рішення Суду ЄС, винесені за низкою справ щодо здійснення прав на об'єкти інтелектуальної власності, наприклад: справа *Deutsche Grammophon v Metro*. У цій справі компанія Metro імпортувала до Франції магнітофонні записи, які вона придбала у посередника в Голландії, який, у свою чергу, купив їх у фірми Deutsche Grammophon. Фірма Deutsche Grammophon спробувала використати у Франції свої суміжні права для того, щоб запобігти ввезенню та розповсюдженню цих записів компанією Metro. Однак Суд ЄС дійшов висновку, що це суперечить принципу вільного руху товарів, оскільки права у Франції були вичерпані при розміщенні товарів на ринок у будь-якій країні ЄС самим володільцем прав, тобто під час продажу записів фірмою Deutsche Grammophon фірмі-посереднику [11].

У чинному законодавстві України, на відміну від нормативних актів радянського періоду, які не містили норми про вичерпання прав, такі норми закріплені. Проте, формулювання зазначених норм не уніфіковані і часто мають значні відмінності. Крім того, відносно вичерпання авторських прав додаткові складності виникають у зв'язку з бурхливим розвитком цифрових технологій і появою нових способів використання творів, що охороняються, в цифровому середовищі. У зв'язку з цим є необхідним виділити деякі суттєві ознаки поняття «вичерпання прав» на об'єкти авторського та суміжних прав.

Насамперед, про вичерпання прав може йтися лише *стосовно прав на матеріальний носій об'єкта інтелектуальної власності*; тобто, тільки щодо обігу «речових» примірників правомірно опублікованого твору (ч. 5 ст. 12 Закону України «Про авторське право та суміжні права»); екземплярів записаного виконання (ч. 6 ст. 38 Закону України «Про авторське право та суміжні права»), екземплярів фонограми (ч. 4 ст. 39 Закону України «Про авторське право та суміжні права»), екземплярів відеограми (ч. 4 ст. 40 Закону України «Про авторське право та суміжні права») [1]. У п. 40 Постанови Пленуму ВГСУ № 12 від 17.10.2012р. «Про деякі питання практики вирі-

шення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» вказується, що правило про вичерпання застосовується лише до примірників твору, виражених у матеріальній формі: за інших форм вираження твору вичерпання права може і не відбуватися, зокрема, права на розповсюдження твору в мережі Інтернет [12].

Ця ознака (застосування принципу вичерпання прав лише щодо обороту матеріальних носіїв) обумовлена не типом твору, який є об'єктом нематеріальним, а існуванням обмеженого у просторі матеріального об'єкта (примірника твору), який у кожний момент часу може перебувати у володінні строго визначеного кола осіб та при передачі цього примірника від однієї особи до іншої це коло осіб кількісно практично не змінюється.

Наступним важливим елементом характеристики вичерпання прав є *введення матеріального носія (примірника) в цивільний оборот шляхом його відчуження*, тобто, шляхом передачі права власності на такий примірник. І при цьому таке відчуження має бути *правомірним*, тобто, здійснюватися або самим правоволодільцем, або третьою особою за згодою правоволодільця (наприклад, на підставі ліцензійного договору). Так, згідно з ч. 5 ст. 12 Закону України «Про авторське право та суміжні права» принцип вичерпання прав застосовується до примірників твору, введених у цивільний обіг шляхом їх першого продажу. Однак цей термін «продаж», як правило, розуміється розширювально і, відповідно, підставою застосування норм про вичерпання прав вважається *як продаж, так і інші способи відчуження* матеріального носія відповідного об'єкта інтелектуальної власності [1].

Таке розуміння відповідає світовій практиці, що склалася, а також нормам, що містяться в законодавстві багатьох іноземних держав та міжнародних нормативно-правових актах. Так, стаття 4 Директиви ЄС «Про гармонізацію деяких аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві» від 22.05.2001р. № 2001/29/ЄС як умову вичерпання прав зазначає перший продаж або іншу передачу права власності на примірники твору [13].

Стаття 109 (d) Закону про авторське право США (Розділ 17 Зводу законів США) встановлює, що правила про вичерпання прав не поширюються на будь-яку особу, яка набула володіння копією або звукозаписом від особи, яка володіє авторськими правами, якщо таке придбання здійснено на засадах оренди, застави тощо, без передачі права власності. Виняток становлять випадки, якщо правоволоділець окремо уповноважив особу, якій передаються ці права [14].

Відповідно, виходячи з вищевказаних ознак вичерпання прав, якщо доступ до об'єктів авторських та суміжних прав надається без використання матеріальних носіїв (наприклад, шляхом

передачі в ефір або кабелем, а також для безпосереднього сприйняття — показ, виконання), то вичерпання прав *не відбувається*. Наприклад, у статті 3 Директиви ЄС «Про гармонізацію деяких аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві» від 22.05.2001р. № 2001/29/ЄС передбачається, що за жодних умов сповіщення творів або об'єктів суміжних прав для загального відома (шляхом ефірного чи кабельного мовлення або шляхом доведення до загального відома в інтерактивних цифрових мережах) не повинно розглядатися як підстава для подальшого їх використання у цивільному обігу без згоди правоволодільця. Крім того, згідно з положеннями п. 29 Преамбули цієї Директиви вичерпання прав не настає і у разі надання послуг та «он-лайн послуг», у тому числі, якщо в результаті такої послуги була створена за згодою правоволодільця копія твору на матеріальному носії [13].

Характерним для принципу вичерпання є також те, що підлягають обмеженню *ті майнові авторські права, які пов'язані з обігом матеріальних носіїв творів та об'єктів суміжних прав* (насамперед майнові права, пов'язані з використанням матеріальних носіїв самим набувачем або наступним відчуженням цих матеріальних носіїв шляхом передачі права власності).

Так, добросовісний набувач може використовувати лише речовий предмет — примірник твору (здійснювати правомочності власника: володіння, користування та розпорядження), але не може використовувати сам об'єкт авторського чи суміжних прав (як нематеріальний продукт) способами, що порушують права правоволодільця. Так, неприпустимі публічне сповіщення, публічне виконання і т.д., оскільки дані способи використання збільшують число аудиторії, що сприймає, без пропорційного збільшення оплати правоволодільця.

Однак і деякі способи використання самого матеріального об'єкта (товару) також можуть завдати шкоди інтересам правоволодільця. Так, є поширена практика надання фонограм та відеограм у прокат, завдяки чому скорочуються обсяги їх продажу та створюється можливість для їх незаконного копіювання. У зв'язку з цим декларація про прокат також підпадає під дію принципу вичерпання. На думку А. Стровела, принцип вичерпання стосується лише перепродажу, оскільки «... якщо говорити про суборенду, про здачу в прокат, то це контролюється виробником фонограми. Ці різні економічні права (і це логічно) можуть бути відступлені за договором іншим особам» [4].

Це відображено і в нормах Закону України «Про авторське право та суміжні права». Однак, у нормах про вичерпання прав на примірники фонограм та відеограм (ч. 4 ст. 39 та ч. 4 ст. 40 Закону України «Про авторське право та суміжні права») прямо вказується, що «допускається

подальше відчуження таких примірників», але уточнюється: «...При цьому право дозволяти чи забороняти прокат примірників фонограм залишається виключно за відповідним суб'єктом майнових прав на фонограму». Тоді як щодо вичерпання авторських прав на твори у ч. 5 ст. 12 Закону такого уточнення не міститься — проте дана норма дозволяє лише «подальше відчуження цих примірників», що виключає можливість найму та прокату [1].

Не може підпадати під дію принципу вичерпання також право на відтворення, оскільки в результаті відтворення (тобто, виготовлення однієї або більше копій об'єкта авторського права та/або суміжних прав) відбувається збільшення кількості матеріальних носіїв охоронюваних об'єктів без пропорційного збільшення оплати правоволодільцю. А. Керевеєв зазначає, що право на відтворення не вичерпується, оскільки дія принципу вичерпання спрямована на забезпечення вільного обігу введених в обіг товарів і немислима у будь-якій ситуації, крім прав на ринковий продукт (товар). Що ж до відтворення, то «...дія, яка підлягає авторському дозволу відповідно до цього права, обмежується фіксацією твору на носії та не поширюється на просування такого носія на ринок» [15].

Якщо відтворення було незаконним, подальше розповсюдження незаконної (контрафактної) копії не буде дозволено відповідно до принципу вичерпання, оскільки така копія не є правомірною введеною в обіг, як це вимагається законодавством [16]. Тому порушеннями виключних прав будуть як перший продаж контрафактних товарів особою, яка здійснила незаконне копіювання, так і кожен наступний продаж або інше відчуження.

Далі поняттям «відтворення» згідно зі ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права» охоплюється не лише виготовлення екземплярів твору в матеріальній формі, а й запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер [1]. Відповідно, згідно з традиційним підходом до визначення принципу вичерпання авторських прав, право на ці дії (як і на подальше розповсюдження отриманих електронних копій) також не вичерпується і такі дії не можуть здійснюватися без згоди правоволодільця.

Як зазначають Б. Леман і Р. Браун, принцип вичерпання прав (чи, як його найчастіше називають у США, «доктрина першого продажу») не дозволяє передачу копії твору за допомогою комп'ютерної мережі і т.п. Це пояснюється тим, що «...за існуючою технологією у відправника залишається вихідна копія твору, тоді як одержувач набуває репродукцію цієї вихідної копії (тобто нову копію), а не ту саму, яку має відправник. Мова Закону про авторські права, історія законодавства та прецедентне право абсолютно точно визначають,

що ця доктрина застосовується лише до ситуацій, коли власник окремої, відокремленої копії втрачає фізичне володіння цією окремою копією». І далі: «якщо власник окремої копії здійснює таку передачу іншій особі, не будучи уповноваженим на те (або правоволодільцем, або в силу закону), така передача включатиме незаконне відтворення твору, і доктрина першого продажу не захистить відправника від відповідальності ані за відтворення, ані за розповсюдження» [16].

Як уже зазначалося, цей самий підхід також знайшов своє відображення і в Директиві ЄС «Про гармонізацію деяких аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві» від 22.05.2001р. № 2001/29/ЄС, яка в ст. 3 і п. 29 Преамбули виключає застосування принципу вичерпання прав у разі надання послуг та «он-лайн послуг», а також у разі сповіщення творів або об'єктів суміжних прав для загального відома (шляхом ефірного або кабельного мовлення або шляхом доведення до загального відома в інтерактивних цифрових мережах) [13].

Цей підхід також відображено у Законі України «Про авторське право та суміжні права» (у новій редакції, що діє з 01 січня 2023 року), оскільки ч. 5 ст. 12 Закону, встановлюючи правило про вичерпання авторських прав, уточнює: «Дія положень цієї частини не поширюється на інтерактивне надання доступу публіці до твору». У свою чергу під «інтерактивним наданням доступу» згідно зі ст. 1 Закону розуміється: «поширення об'єкта авторського права та/або суміжних прав для публіки з використанням кабелю чи без нього, у тому числі в мережі Інтернет або інших інтерактивних мережах, зокрема розміщення гіперпосилань та розміщення на одному веб-сайті цифрового контенту з іншого веб-сайту без його відтворення (фреймінг) таким чином, щоб представники публіки мали змогу отримати доступ до відповідного об'єкта з місця та у час, обрані ними індивідуально». Цікаво, що щодо екземплярів записаних виконань, фонограм та відеограм відповідні норми про вичерпання, закріплені у Законі (ст.ст. 38, 39 та 40 Закону), не містять подібних вказівок на незастосування вичерпання прав до інтерактивного надання доступу [1].

Висловлюються, однак, думки про те, що принцип вичерпання прав повинен застосовуватися до цифрової передачі об'єктів, що охороняються, в тому випадку, якщо відправник знищує або видаляє зі свого комп'ютера вихідну копію. Але як справедливо зазначають Б. Леман і Р. Браун, «питання полягає не в тому, існує та сама кількість копій після закінчення передачі чи ні. Питання полягає в тому, чи порушує дана передача (розглянута в цілому) одне або кілька виключних прав, і в даному випадку немає підстави, що звільняє від відповідальності. У цьому випадку, без сумні-

ву, має місце відтворення твору в комп'ютері, що приймає» [16].

Однак, у європейській (перш за все, німецькій) судовій практиці щодо такого об'єкта як комп'ютерні програми за останні роки почала складатися тенденція до розширювального тлумачення поняття «продаж матеріального носія» та поширення принципу вичерпання на випадки розповсюдження комп'ютерної програми шляхом її скачування в електронній формі з наступним укладанням ліцензійного договору. Так, заслуговує на увагу знакове рішення Суду ЄС від 03 липня 2012р. у справі C-128/11 *UsedSoft v. Oracle* [17].

Згідно з матеріалами цієї справи, компанія Oracle розповсюджувала своє програмне забезпечення таким чином: дистрибутиви програм є доступними для скачування з офіційного сайту безкоштовно, але користувач не може працювати із завантаженою копією, поки не укладе ліцензійну угоду і не отримає код активації. У той же час компанія UsedSoft купувала вже непотрібні користувачам, але ще діючі ліцензії на комп'ютерні програми компанії Oracle і здійснювала їх подальший продаж зацікавленим особам. На думку правоволодільця такі дії являли собою порушення ліцензійних угод, а також прав на розповсюдження та відтворення програм. На аргумент позивача про те, що розповсюдження здійснювалося через Інтернет без передачі права власності на матеріальний носій, Суд ЄС зазначив, що: «...з економічної точки зору, продаж комп'ютерної програми на CD-ROM або DVD та продаж програми шляхом завантаження з Інтернету аналогічні. Он-лайн метод передачі є функціональним еквівалентом постачання матеріального носія» [17].

Щодо очевидної суперечності зазначеного підходу положенням п. 29 Преамбули Директиви № 2001/29/ЄС про неможливість застосування правила про вичерпання при он-лайн розповсюдженні творів, то на думку Суду ЄС вищезазначені положення п. 29 Преамбули Директиви № 2001/29/ЄС не порушуються, оскільки замінюються положеннями спеціального нормативного акта — Директиви 2009/24/ЄС «Про правову охорону комп'ютерних програм» — які не містять такого обмеження у правилі про вичерпання прав на комп'ютерні програми, а сама Директива 2009/24/ЄС застосовується до будь-яких форм існування програм [18].

Виходячи з цієї логіки, є підстави вважати, що сфера застосування даного прецеденту в ЄС буде обмежена лише комп'ютерними програмами, а решта цифрового контенту, як і раніше, потраплятиме в сферу дії Директиви 2001/29/ЄС, що обмежує вичерпання прав тільки випадками продажу творів та об'єктів суміжних прав на матеріальних носіях.

Щодо того факту, що у використовуваній Oracle договірній схемі була відсутня угода щодо передачі

права власності на носій, але укладалася ліцензійна угода з кінцевим користувачем, Суд ЄС використав «широке» тлумачення терміну «продаж», а саме: «всі форми маркетингу продукту, для яких характерно надання права використання комп'ютерної програми на невизначений період в обмін на сплату платежу, який встановлений таким чином, що дозволяє праволоділю отримати винагороду, яка відповідає економічній цінності копії твору», незалежно від того, що договір названо «ліцензія», а не «продаж», щоб уникнути правила про вичерпання прав [17].

Такий підхід не є новим для європейських судів. Так, Л. Детерманн і А. Феллмет ще до винесення вищевказаного рішення Суду ЄС зазначали: «Відповідно до викладеної в Директиві ЄС з програмного забезпечення Доктрини Першого Продажу, як вона інтерпретується німецькими судами, права на розповсюдження копії програмного забезпечення, що належать праволоділю авторських прав, припиняються, якщо і коли праволоділець авторських прав дозволяє безстрокову передачу копії із виплатою одноразової суми. Будь-які договірні обмеження щодо перепродажу є за загальним правилом неможливими. Будь-який законний покупець має право створювати додаткову копію для відновлення або використання програмного забезпечення, наприклад, шляхом завантаження програмного забезпечення в ОЗП комп'ютера. Тим не менш, Доктрина Першого Продажу не застосовується, якщо праволоділець авторських прав надає право використовувати копію програмного забезпечення тільки на обмежений період часу або якщо праволоділець надає додаткові права, такі як права на комерціалізацію або право створювати множинні копії» [19].

Висновки. Принцип вичерпання авторських та суміжних прав знайшов широке відображення в законодавстві та правозастосовчій практиці розвинених зарубіжних країн (зокрема, країн ЄС та США). І наявні норми про вичерпання дозволяють шля-

хом їх певного тлумачення вирішувати суперечки щодо використання охоронюваних об'єктів в нових технологічних умовах. При цьому, логіка зарубіжного законодавства та правозастосовчої практики загалом відповідає розумінню вичерпання прав як межі їх здійснення, яка, у свою чергу, визначається призначенням суб'єктивного виключного права та належним поєднанням (балансом) охоронюваних інтересів (зокрема, у практиці Суду ЄС при описі тих цілей, для яких можуть використовуватися виключні права, вживаються, зокрема, терміни: «специфічний об'єкт права» — «specific subject matter», «сутність права» — «essence of the right» ті ін.), оскільки суди виходять з аналізу економічної суті відносин сторін та зіставлення порушених інтересів для того, щоб визначити, чи є підстави визнати права праволоділля вичерпаними та відмовити у можливості їх здійснення [5; 20].

Проте розвиток технологій та способів комерціалізації об'єктів авторського права та суміжних прав у цифровій електронній формі ставлять перед правозастосовчою практикою та науковцями нові питання щодо теоретичної можливості застосування принципу вичерпання прав до таких випадків розповсюдження охоронюваних об'єктів, щодо визначення критеріїв та умов застосування принципу вичерпання в умовах цифрового середовища, а також щодо напрацювання нових способів тлумачення відповідних правових норм.

Що ж до вітчизняного законодавства, то, попри певні розбіжності у формулюваннях норм про вичерпання прав і порівняну новизну цього явища для вітчизняної правової системи, в цілому на теперішній час зазначені норми про вичерпання авторських та суміжних прав відповідають підходу та стандартам, що притаманні законодавству розвинених країн в цій сфері. Однак зазначена проблематика застосування вказаних норм про вичерпання виключних прав до електронних цифрових об'єктів також продовжує бути актуальною і потребує подальшого наукового вивчення.

Література

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 27.10.2023).
2. Андрощук Г. Національний режим вичерпання прав: кому це вигідно? *Юридична газета*. 2017. № 9. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/nacionalniy-rezhim-vicherpannya-prav-komu-ce-vigidno.html> (дата звернення: 27.10.2023).
3. Томаров І. Вичерпання прав на софт з українськими судами. *Legal Shift*. 2016. URL: <http://www.legalshift.com.ua/?p=731> (дата звернення: 27.10.2023).
4. Стровел А. Права виробників фонограм і відеограм, організацій телебачення і радіомовлення. *Авторське право і суміжні права*. Європейський досвід: у 2-х книгах / [уклад. Дроб'язко В. С.; ред. Довгерт А. С.]. Книга 2: Виступи, статті європейських спеціалістів. К. : Ін Юре, 2001. 173 с.
5. Westkamp G. Intellectual Property, Competition Rules, and the Emerging Internal Market: Some Thoughts on the European Exhaustion Doctrine. *Marquette Intellectual Property Law Review*. 2007. Vol. 11, Iss. 2. Article 2. URL:

<https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1096&context=iplr> (дата звернення: 27.10.2023).

6. Майданик Л.Р. Віртуальний об'єкт як виклик для класичних підходів у речовому праві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 2. С. 59–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2019_2_8 (дата звернення: 27.10.2023).

7. Данільчук К. Хто вичерпав право? *Юридична газета*. 2015. № 9. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/hto-vicherpav-pravo.html> (дата звернення: 27.10.2023).

8. Карлаш Ю. Що таке мобільний застосунок — товар, послуга, робота, інформація чи все разом. *DOU: веб-портал*. 2022. URL: <https://dou.ua/forums/topic/39870/> (дата звернення: 27.10.2023).

9. Мацкевич О. Авторське право при цифровізації та оцифруванні. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2014. № 5. С. 14–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2014_5_3 (дата звернення: 27.10.2023).

10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

11. CJEU Judgment, Deutsche Grammophon GmbH v Metro-SB-Großmarkte GmbH & co, C-78/70, ECLI: EU: C:1971:59. [8 June 1971]. URL: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf;jsessionid=D5D5C71BB595A5E89CA7D9523F6563AE?text=&docid=88006&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1993479> (дата звернення: 27.10.2023).

12. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17 жовтня 2012 р. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

13. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. *Official Journal*. 22.6.2001. L 167, P 0010-0019.

14. United States Code. Title 17 — Copyrights. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title17&edition=prelim> (дата звернення: 27.10.2023).

15. Керевер А. Проблеми адаптації до цифрового мультимедійного середовища права на відтворення і права на публічне сповіщення. *Авторське право і суміжні права*. Європейський досвід: у 2-х книгах / [уклад. Дроб'язко В. С.; ред. Довгерт А. С.]. Книга 2: Виступи, статті європейських спеціалістів. К. : Ін Юре, 2001. 141 с.

16. Lehman B. A., Brown R. H. Intellectual property and the national information infrastructure: The Report of the Working Group on Intellectual Property Rights. 1995. URL: https://www.eff.org/files/filenode/DMCA/ntia_dmca_white_paper.pdf (дата звернення: 27.10.2023).

17. CJEU Judgment (Grand Chamber), UsedSoft GmbH v. Oracle International Corp., C-128/11, ECLI: EU: C:2012:407 [3 July 2012]. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=124564&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2221446> (дата звернення: 27.10.2023).

18. Directive 2009/24/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the legal protection of computer programs. *Official Journal*. 05.05.2009. L 111, P 0016-0022.

19. Determann L., Fellmeth A. X. Don't Judge a Sale by Its License: Software Transfers Under the First Sale Doctrine in the United States and the European Community. *University of San Francisco Law Review*. 2001. Vol. 366 Iss. 1. Article 1. URL: <http://repository.usfca.edu/usflawreview/vol36/iss1/1> (дата звернення: 27.10.2023).

20. Chatzimichali A. P. The limits of Intellectual Property: Exhaustion of rights, international trademarks and digital copyright. 2019. URL: <https://osf.io/6zbhu/download/?format=pdf> (дата звернення: 27.10.2023).

References

1. Pro avtorske pravo i sumizhni prava : Zakon Ukrainy vid 01.12.2022 r. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (date of access: 27.10.2023).

2. Androshchuk H. Natsionalnyi rezhym vicherpannia prav: komu tse vyhidno? *Yurydychna hazeta*. 2017. № 9. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/natsionalniy-rezhim-vicherpannya-prav-komu-ce-vigidno.html> (date of access: 27.10.2023).

3. Tomarov I. Vycherpannia prav na soft z ukrainskymy sudamy. *Legal Shift*. 2016. URL: <http://www.legalshift.com.ua/?p=731> (date of access: 27.10.2023).

4. Strovel A. Prava vyrobnykiv fonohram i videohram, orhanizatsii telebachennia i radiomovlennia. *Avtorske pravo i sumizhni prava*. Yevropeiskyi dosvid: u 2-kh knykhakh / [uklad. Drobiazko V. S.; red. Dohvert A. S.]. Knyha 2: Vystupy, statti yevropeiskyykh spetsialistiv. K. : In Yure, 2001. 173 s.

5. Westkamp G. Intellectual Property, Competition Rules, and the Emerging Internal Market: Some Thoughts on the European Exhaustion Doctrine. *Marquette Intellectual Property Law Review*. 2007. Vol. 11, Iss. 2. Article 2. URL: <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1096&context=iplr> (date of access: 27.10.2023).

6. Maidanyk L. R. Virtualnyi ob'iekt yak vyklyk dlia klasychnykh pidkhodiv u rechovomu pravi. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*. 2019. № 2. С. 59–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2019_2_8 (date of access: 27.10.2023).

7. Danilchuk K. Khto vycherpav pravo? Yurydychna hazeta. 2015. № 9. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/hto-vicherpav-pravo.html> (date of access: 27.10.2023).
8. Karlash Yu. Shcho take mobilnyi zastosunok — tovar, posluha, robota, informatsiia chy vse razom. DOU: vebportal. 2022. URL: <https://dou.ua/forums/topic/39870/> (date of access: 27.10.2023).
9. Matskevych O. Avtorske pravo pry tsyfrovizatsii ta otsyfruvanni. Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti. 2014. № 5. S. 14–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2014_5_3 (date of access: 27.10.2023).
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (date of access: 27.10.2023).
11. CJEU Judgment, Deutsche Grammophon GmbH v Metro-SB-Großmarkte GmbH & co, C-78/70, ECLI: EU: C:1971:59. [8 June 1971]. URL: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=D5D5C71BB595A5E89CA7D9523F6563AE?text=&docid=88006&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1993479> (date of access: 27.10.2023).
12. Pro deiaki pytannia praktyky vyrishennia sporiv, poviazanykh iz zakhystom prav intelektualnoi vlasnosti: Postanova Plenumu Vyschoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 17 zhovtnia 2012 r. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text> (date of access: 27.10.2023).
13. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. Official Journal. 22.6.2001. L 167, P 0010-0019.
14. United States Code. Title 17 — Copyrights. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title17&edition=prelim> (date of access: 27.10.2023).
15. Kerever A. Problemy adaptatsii do tsyfrovoho multymediinoho seredovyshcha prava na vidtvorennia i prava na publichne spovishchennia. Avtorske pravo i sumizhni prava. Yevropeyskyi dosvid: u 2-kh knykhakh / [uklad. Drobiazko V. S.; red. Dovhert A. S.]. Knyha 2: Vystupy, statti yevropeyskykh spetsialistiv. K. : In Yure, 2001. 141 s.
16. Lehman B. A., Brown R. H. Intellectual property and the national information infrastructure: The Report of the Working Group on Intellectual Property Rights. 1995. URL: https://www.eff.org/files/filenode/DMCA/ntia_dmca_white_paper.pdf (date of access: 27.10.2023).
17. CJEU Judgment (Grand Chamber), UsedSoft GmbH v. Oracle International Corp., C-128/11, ECLI: EU: C:2012:407 [3 July 2012]. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=124564&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2221446> (date of access: 27.10.2023).
18. Directive 2009/24/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the legal protection of computer programs. Official Journal. 05.05.2009. L 111, P 0016–0022.
19. Determann L., Fellmeth A. X. Dont Judge a Sale by Its License: Software Transfers Under the First Sale Doctrine in the United States and the European Community. University of San Francisco Law Review. 2001. Vol. 36b Iss. 1. Article 1. URL: <http://repository.usfca.edu/usflawreview/vol36/iss1/1> (date of access: 27.10.2023).
20. Chatzimichali A. P. The limits of Intellectual Property: Exhaustion of rights, international trademarks and digital copyright. 2019. URL: <https://osf.io/6zbhu/download/?format=pdf> (date of access: 27.10.2023).

УДК 347.77

Єфіменко Анастасія Григоріївна

*аспірантка кафедри права інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Yefimenko Anastasiia

*PhD Student of the Department of Intellectual Property Law and Information Law of the
Educational and Scientific Institute of Law of*

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0003-4498-6927

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9307

ВІЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ БЕЗ ЗГОДИ АВТОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ КОРИСТУВАЧІВ У АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ: ДОСВІД США, ЄС ТА КАНАДИ

USE OF WORKS WITHOUT THE AUTHOR'S CONSENT AS A TOOL FOR PROTECTION OF USERS' INTERESTS IN COPYRIGHT LAW: THE EXPERIENCE OF THE USA, EU AND CANADA

Анотація. У статті розвиток вільного використання творів без згоди автора в умовах забезпечення інтересів користувачів в межах цифрового середовища. У статті аналізуються різні міжнародні підходи (зокрема, досвід США, Канади та ЄС) до регулювання вільного використання творів і його вплив на інтереси авторів та користувачів.

Вступ. Стаття зосереджує увагу на зіткненні інтересів у сфері авторського права, з акцентом на інструмент вільного використання творів як можливість реалізації інтересів користувачів. Відсутність уніфікації у різних країнах та виклики, які виникають у цифровому середовищі, є ключовими моментами дослідження.

Мета. Метою статті є систематизація підходів США, ЄС, та Канади до вільного використання творів і визначення оптимальних методів для трансформації цих підходів у цифровому середовищі з урахуванням розвитку ролі інтересів користувачів.

Матеріали і методи. Дослідження засновано на нормативно-правовому забезпеченні авторського права в США, ЄС та Канаді та на працях зарубіжних науковців, що вивчають трансформацію вільного використання творів без згоди автора в умовах цифрового середовища.

Результати. У дослідженні сформульовано кілька підходів щодо розвитку інструменту вільного використання творів без згоди автора. Ці підходи включають збереження закритого переліку винятків, запровадження права на створення UGC-творів, трансформацію винятків у «права користувачів», запозичення інституту добросовісного використання, та застосування триступеневого тесту.

Перспективи. Стаття закладає основу для подальшого аналізу і впровадження рекомендованих підходів у законодавство, що дозволить краще захищати інтереси авторів та адаптувати авторське право до викликів цифрового середовища.

Ключові слова: авторське право, інтерес у авторському праві, інтереси користувачів, вільне використання творів без згоди автора, fair use, винятки та виключення, триступеневий тест.

Summary. The article discusses the development of free use of works without the consent of the author within the framework of ensuring user interests in the digital environment. It analyzes various international approaches (specifically, the experience of the USA, Canada, and the EU) to the regulation of free use of works and its impact on the interests of authors and users.

Introduction. The article focuses on the clash of interests in the field of copyright law, emphasizing the tool of free use of works as a possibility to realize user interests. The lack of unification in different countries and the challenges that arise in the digital environment are key points of the research.

Purpose. The aim of the article is to systematize the approaches of the USA, EU, and Canada to the free use of works and to determine optimal methods for transforming these approaches in the digital environment, taking into account the development of the role of user interests

Materials and methods. The research is based on the legal provision of copyright law in the USA, EU, and Canada, and on the works of foreign researchers who study the transformation of the free use of works without the consent of the author in the digital environment.

Results. The study formulates several approaches to the development of the tool of free use of works without the author's consent. These approaches include maintaining a closed list of exceptions, introducing the right to create UGC works, transforming exceptions into «user rights,» borrowing the institution of fair use, and applying the three-step test.

Prospects. The article lays the foundation for further analysis and implementation of the recommended approaches into legislation, which will better protect the interests of authors and adapt copyright law to the challenges of the digital environment.

Key words: copyright, interest in copyright, interests of users, free use of works without author's consent, fair use, exceptions and limitations, three-step test.

Постановка проблеми. Один із наочних прикладів взаємодії інтересів у авторському праві відображається через інструмент вільного використання творів без згоди автора. Держава, прагнучи до розвитку економіки і підвищення якості життя, таким інструментом фактично закріпила обмеження на виключні права авторів, з метою надання громадянам підстав для користування творами без згоди автора при дотриманні певних умов. Необхідно зауважити, що підхід до вільного використання творів не є уніфікованим в межах різних країн. В умовах цифрового середовища, відсутність такої уніфікації призводить для формування різних підходів, зокрема, щодо використання творів в мережі Інтернет, що формує невизначеність для повноцінної реалізації та захисту інтересів авторів та правовласників та користувачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковцями, які певною мірою досліджували питання вільного використання творів, зокрема через призму прав споживачів, були Д. Гінсбург, К. Гейгер, Є. Ізюменко, Т. Скасса, М. Сенфтледен, П. Мезеї, Б. Джутте, Л. Лорен. Зокрема, Д. Гінсбург аналізує розвиток та трансформацію доктрини fair use в Сполучених Штатах Америки [4]. К. Гейгер, Є. Ізюменко, М. Сенфтледен, П. Мезеї, Б. Джутте, присвятили свої дослідження аналізу триступеневого тесту для європейської системи права, а також намагалися визначити підходи до перегляду європейського законодавця до формування нових винятків та виключень [7; 14; 22; 24], Т. Скасса присвятила своє дослідження аналізу трансформації підходів до вільного використання творів в Канаді [16]. А Л. Лорен систематизувала підходи до пропозиції запровадження «прав користувачів».

Метою статті є систематизувати підходи США, ЄС та Канади до вільного використання творів без згоди автора та визначити оптимальні підходи щодо трансформації вільного використання творів без згоди автора в умовах цифрового середовища.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правове забезпечення щодо авторського права; 2) праці вітчизняних та зарубіжних

авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження щодо вільного використання творів без згоди автора.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. США. Закон США про авторське право від 1976 року кодифікував доктрину *faire use*, розроблену американськими судами з середини 19 століття [1]. Концепція *faire use* в США з'явилась після рішення у справі *Folsom v. Marsh* у 1841 році, в межах якої було визначено, використання 353 сторінок листів Джорджа Вашингтона з його 12-томної біографії для розробки окремого твору без згоди автора, через те що запозичення оригінального твору в таких масштабах ризикувало вплинути на комерційну привабливість оригінального твору [2]. Але за результатом справи *faire use* не стало суттєвим обмеженням для виключних прав авторів до початку ХХ століття, в той же час визначена концепція стала фундаментальним поворотом в розвитку авторського права США. Важливим є те, що до цієї справи було не більше 11 рішень судів в США, які стосувались авторського права, тому у рішенні *Folsom v. Marsh* судді посилались на рішення судів Англії, де ще в 1740 була запроваджена концепція *fair abridgment*¹, яка допускала, що скорочення, які виявляють значну кількість праці з боку редактора та суттєво відрізняються від оригінал [3]. Всупереч загальноприйнятому уявленню про сучасні підходи до *fair use* обмеження монополії автора, його початковим ефектом — відповідно до наміру судді — було розширення цієї монополії. Сучасний закон про авторське право США встановлює чотири невичерпні чинники, які слід враховувати судам:

- 1) мета та характер використання, включаючи те, чи є таке використання комерційного характеру або має некомерційний освітній характер;
- 2) характер твору, захищеного авторським правом;
- 3) кількість і суттєвість частки, яка використовується по відношенню до твору у цілому; і

¹ Авторський переклад з англ. — справедливе обмеження.

4) вплив використання на потенційний ринок або вартість захищеного авторським правом твору [1].

Розумне збалансування чотирьох законодавчих критеріїв допомагає гармонійному співіснуванню виключних прав авторів з інтереси суспільства та свободою слова, що також пом'якшує вимоги щодо порушення авторських прав для забезпечення технологічного прогресу. Як доречно зазначила Джейн Гінзбург, ці широкі критерії, якими можна керувати, надають значну гнучкість в оцінці добросовісного використання і дозволяє винятку адаптуватися до нових засобів вираження та розповсюдження творів, але часом може мати непередбачуваний характер [4].

Важливим уточненням є те, що ключовим фактором, що сформулював концепцію добросовісного використання стала ступінь трансформації у добросовісному використанні. У рішенні по справі *Sony Corp. of America v. Universal City Studios, Inc.* Верховний суд США заявив, що «будь-яке комерційне використання захищеного авторським правом матеріалу є імовірно... несправедливим», але суд уточнив, що це не є твердою презумпцією і що наявна тенденція до того, що комерційна мета буде важити проти висновку про добросовісне використання, і буде змінюватися залежно від контексту. В межах цієї справи Верховний Суд визначив, що пародія на пісню «Oh, Pretty Woman» була добросовісним використанням, навіть якщо пародія була продана заради отримання прибутку. Позиція Суду важлива тим, що вона визначила, що чим більший ступінь перетворення, тим менша значимість комерційного характеру використання і чим більш трансформаційним є використання, тим менше воно конкуруватиме з поточним чи майбутнім використанням оригінального твору. Таким чином це рішення забезпечило подальшу основу доктрини *fair use* і замість чотирьох кодифікованих факторів, фактично ключовим став один — **трансформативність використання**, який почав переростати в трансформативність мети [5]. Так, у справі Гільдії Авторів Америки проти щодо проекту Google Books, Гільдія Авторів наполягала, що сканування книг, що знаходяться в бібліотеці було порушенням прав правовласників, коли Google наполягав на тому, що це є добросовісним використанням з метою збалансування інтересів правовласників та інтересів суспільства для розширення доступу до великої кількості літературних творів [6]. Цікавим у цьому рішенні є чітке формулювання і визнання суспільного інтересу і формування думки, що добросовісне використання спрямоване на забезпечення самої мети авторського права: сприяти прогресу науки та корисного мистецтва.

Розвиток *fair use* є важливим для реалізації інтересів користувачів в усьому світі, оскільки за-

конодавство про авторське право стало глобальним стандартом через його застосування основними глобальними онлайн-посередниками, усі з яких є американськими компаніями Facebook, Twitter, Google, YouTube тощо). Доктрина *fair use*, на перший погляд, є гнучким і широким виключенням, призначеним для досягнення рівноваги між правами авторів (та правовласників) і користувачів, однак ця широкість є й її слабкістю. Запропонована правова невизначеність може створювати виклики для реалізації інтересів різних суб'єктів, при цьому правовласники мають перевагу завдяки більшим ресурсам. За словами Гейгера та Ізюменко, цифрове середовище привнесло нове значення в дискусію під заголовком «цифрового конституціоналізму», оскільки діяльність потужних приватних структур може — тепер ще більше — мати серйозні наслідки для реалізації конституційних прав осіб. Вплив фундаментальних прав, зокрема, на обсяг і обмеження інтелектуальної власності в цифровому середовищі ніколи не був настільки важливим [7].

У поєднанні з постійно змінюваними судовими рішеннями та *ex post* визначенням *fair use* після довготривалих судових розглядів це стає суттєвою перешкодою для більшості користувачів.

ЄС. Якщо відслідковувати розвиток вільного використання творів без згоди автора на європейському континенті, необхідно в першу чергу повернутись до Бернської конвенції. На початку розробки Бернської конвенції була сформульована концепція, що суспільний інтерес є справедливим обмеженням абсолютних прав авторів. Ця концепція трансформувалась у положення, яке надає державам-членам право обмежувати права авторів в певних обставинах. Бернська концепція закріпила ввела триступеневий тест для визначення того, чи є несанкціоноване використання твору законним шляхом оцінки трьох факторів: 1) виключення мають стосуватись конкретних ситуацій і не бути занадто широкими, 2) таке відтворення не суперечить нормальному використанню твору, 3) не має завдати безпідставної шкоди законним інтересам автора [8]. Триступеневий тест також запроваджений Директивою 2001/29/ЄС [9] разом із закритим списком винятків та обмежень, який незважаючи на розпливчастість та відкритість, радше працює як однобічний стандарт, орієнтований на інтереси правовласників, додаючи загальному обмежувальному характеру системи закритого списку винятків і не надає можливості при правозастосуванні брати до уваги конкуруючі інтереси правовласників і користувачів, вирішуючи, чи приймати нові види використання, за умов існування закритого списку виключень. Ця оцінка підтверджується практичним застосуванням тесту CJEU, який підриває справедливий баланс, який, на думку самого CJEU, має бути

досягнутий між правами правовласників і прав користувачів та загальними інтересами під час впровадження, тлумачення та застосування різних директив щодо авторського права² [10; 11]. Тому, СЈЕУ розглядає триступеневий тест насамперед як а обмеження для розсуду держав-членів при правозастосуванні Директиви 2001/29/ЄС щодо винятків та обмежень, а не для оцінки конкретних винятків вільного використання творів без згоди автора через призму цього тесту.

Варто зазначити, що з дати ухвалення Бернської конвенції і наступних міжнародних договорів про авторське право, взаємодія користувача з творами в мережі Інтернет інших кардинально змінилась. Кінцеві користувачі з розвитком технологій та розширення доступу до творів через мережу Інтернет з'ясували умови щодо того, що вони можуть або не можуть робити на законних підставах із зображеннями, музикою, відео, зображеннями тощо. До цього додається екстериторіальний характер поширення та використання творів в мережі Інтернет, що може призводити до ситуації, що у юрисдикції автора певне обмеження відсутнє, а у юрисдикції користувача — навпаки.

У зв'язку з цим одним із дискусійних питань в науковій думці є оцінка необхідності тлумачити випадки вільного використання творів як повноцінні права, на які можуть претендувати відповідні бенефіціари та які покладають певні проактивні зобов'язання на правовласників. Якщо випадки тлумачити як самостійні права користувачів, вони будуть функціонувати не лише як спосіб реалізації основоположного права, але і накладатимуть певні обов'язки не втручатися або вживати дій, які обмежують права користувачів на певне використання творів. Вперше термін «права користувача» був використаний в кінці 20 століття Патерсоном і Ліндбергом [12] з метою відображення активної ролі користувачів, яка виходить за рамки пасивного споживання контенту. Таким чином, технологічний розвиток сприяв на калібрування і формування більш чітких меж інтересів користувачів в межах авторського права. У справі *Padawan* СЈЕУ наполягає у визнанні законодавчих винятків не лише як відступ від прав власників авторських прав, а й як автономних джерел прав, у свою чергу, які в принципі можуть бути збалансовані з правами власників авторських прав на рівних. Ці тлумачення не вказують на те, що закон визнає користувача суб'єктом права та

² У справах СЈЕУ *Funke Medien та Spiegel Online GmbH* прозвучала позиція, що дозвіл відступати від виключних прав автора, за межами закритого списку винятків та обмеження, поставив б під загрозу ефективність гармонізації авторського права та суміжних прав, а також мету правової визначеності. Правозастосування має відбуватись, гарантуючи справедливий баланс прав та інтересів між різними категоріями правовласників, а також між різними категоріями правовласників і користувачів захищеного твору.

забезпечує правову основу, яка відображає його інтереси. Однак існує також тенденція, розуміти права користувача досить буквально як права користувача [13; 14].

На нашу думку, таке тлумачення призводить до зсуву у розумінні авторського права щодо визнання впливу надійного захисту авторського права на використання творів без згоди автора чи правовласника, але ми не заперечуємо того, що підхід до визначення вільного використання творів без згоди автора з урахуванням інтересів користувачів.

Директива про авторське право на цифровому ринку 2019 року ввела певні положення, які представляють, більш якісно, ніж кількісно, значне розширення сфери винятків і обмежень у законодавстві ЄС про авторське право. Якщо попередній перелік винятків та обмежень, передбачені ст. 5 Директиви 2001/29/ЄС є частково необов'язковим, нові винятки є обов'язковими. До них входять п'ять нових винятків, два з яких — транскордонна навчальна діяльність і збереження культурної спадщини — фактично являють собою перегляд винятків, які раніше регулювалися Директивою 2001/29/ЄС [9]. Але важливо наголосити, що Директива підійшла достатньо формалізовано до формування нових винятків та виключень без концептуального перегляду цього інструменту як такого.

Канада. Прикладом впровадження прав користувачів в авторському праві є досвід Канади. У законі про авторське право Канади закріплена доктрина *fair dealing*³, яка є основним інструментом для досягнення балансу між правами правовласників авторських прав і користувачів. Доктрина надає користувачам використовувати захищений авторським правом твір без попереднього дозволу з боку власника авторського права, якщо це конкретна *deal* успішно відповідає такому воєтапному тесту: 1) вона повинна відповідати принаймні одній із перерахованих цілей, закріплених у Законі про авторське право Канади, і 2) відповідає критеріям справедливості [15].

Перелік дозволених цілей використання раніше обмежувався лише цілями дослідження, критики, рецензії та новини. Але після реформи авторського права у 2012 році цей перелік було розширено, щоб включити три додаткові цілі: освіту, пародію та сатиру [15]. В межах цієї реформи було закріплено виняток, який стосується виключно некомерційного контенту, створеного користувачами. Цей виняток дозволяє окремим особам включати вже існуючий твір, захищений авторським правом, у новий оригінальний твір і згодом використовувати цей новий твір або уповноважити посередника розповсюджувати його через Інтернет, за умови, що низка конкретних умов виконується сукупно

³ Авторський переклад з англ. — справедлива/чесна угода.

[16]. Сформульовані наступні вимоги «UGC-винятку»: 1) використовувати UGC-виняток може виключно фізична особа; 2) можливе використання творів, які вже були опубліковані автором чи правовласником; 3) використання передбачає зазначення автора та джерела запозичення твору. 4) новий твір, тобто твір, що є результатом використання UGC-винятку, сам по собі має бути захищеним авторським правом, тобто він повинен задовольняти всім вимогам охороноздатності, зокрема вимозі оригінальності твору, а також автор UGC-твору також має право дозволити її розповсюдження через посередника на онлайн-платформах.

У будь-якому випадку, проте, вищеописані права на використання та дозвіл на розповсюдження UGC-твору підлягають двом важливим обмеженням. Перше обмеження полягає в тому, що будь-яке використання UGC-твору має мати некомерційну основу. Некомерційність завжди оцінюється на основі цілей користувача: доки користувач керується виключно некомерційними цілями, для застосування винятку UGC не має значення, чи переслідує онлайн-посередник комерційні чи некомерційні цілі. Друге обмеження визначає, що використання UGC-твору не повинно мати суттєвого негативного впливу на — потенційне — використання вихідного твору автором чи правовласником [15; 16]. За формулюванням закону щодо матеріального або іншого ефекту на автора чи правовласника, ефект також може мати нефінансовий характер, тобто не має також впливати на немайнові права автора.

У справі *Canadian Ltd. v Law Society of Upper Canada*, Верховний Суд Канади прийняв рішення, що замість винятків із авторського права тепер вони вважаються правами користувачів, які мають бути належним чином збалансовані з правами правовласників і яким для цілей цього врівноваження, має бути надано «велике та вільне тлумачення» [17]. Ухвалення Судом такого підходу підтверджує значення ролі користувачів у просуванні цілей авторського права.

Інтереси користувачів. Ми розглядаємо виділення окремих «прав користувачів» як радикальний захід, оскільки така стратегія ставить інтереси користувачів на один рівень з авторськими правами та метою, а саме з оголошеною метою законодавства у сфері авторського права — стимулювати творчість авторів шляхом надання їм ексклюзивних прав.

На нашу думку, більш важливим є надання користувачам можливості на захист своїх інтересів, ніж через створення нової групи виключних прав. Користувачі мають обмежені засоби правового захисту проти правовласників чи авторів щодо реалізації можливостей законного використання творів. Справа щодо Google Books є показовою в цьому питанні. Хоча інтереси Google, як основ-

ного користувача та агрегатора контенту і інтереси окремих користувачів перетинаються, Google і користувач-фізична особа є не в однаковій позиції щодо захисту своїх прав на використання творів. Онлайн-платформи *de facto* через свою роль мають можливість впливати на регулювання авторського права для реалізації власних інтересів, не обов'язково на користь окремих користувачів [6].

Як ми бачимо, винятки з авторського права включають обмеження прав автора, визнання різноманітних прав та інтересів користувачів, або і те, і інше. Необхідно знайти баланс між цими правами та оцінити збитки, які вони понесуть через застосування інших прав. Принцип пропорційності дозволяє визначити, які права мають перевагу в конкретних обставинах. Оцінка впливу на права власників авторського права та права користувачів проводиться з урахуванням пропорційних втрат. Враховуючи, що винятки відіграють важливу роль у підтримці творчості та інновацій, а також у доступі до інформації та культури, в контексті інформаційного суспільства виникає питання правової визначеності відносно використання творів без дозволу власника в різних країнах, що є критично важливим для користувачів. Можна стверджувати, що якщо обмеження виправдане суспільним інтересом, наприклад, цілями державної політики, пов'язаними з освітою, науковими дослідженнями чи культурою, сфера цього обмеження не повинна бути далі звужена. Дійсно, це було підтверджено Судом ЄС у фундаментальних рішеннях *Pelham, Funke Medien i Spiegel Online*, які були зазначені вище, де Суд припустив, що певних винятки, не називаючи їх, вимагають впровадження державами-членами для досягнення справедливого балансу між виключними правами та обмеженнями [10; 11; 18].

Поточні напрацювання вже мають гнучкий інструмент, який може дозволити застосовувати існуючі обмеження у функціонально-орієнтований, збалансований спосіб: так званий триступеневий тест. Крім конкретних критеріїв, що описані у кожному відповідному положенні, всі винятки повинні відповідати так званому триступеневого тесту, який прописаний у Бернській конвенції, про яку ми згадували раніше. В Законі 2811-IX фактично закріплені умови триступеневого тексту, де йде мова, що вільне використання творів здійснюється за умови, що твір, який використовується, було оприлюднено правомірно, а обмеження не завдаватимуть шкоди іншому звичайному використанню такого твору і не обмежуватимуть безпідставно законні інтереси відповідних суб'єктів авторського права [19].

Як уже згадувалося, певний рівень адаптивності системи авторського права є необхідним у швидко змінюваному середовищі. Отже, багато науковців виступають за більшу гнуч-

кість обмежень авторського права у континентальних країнах. Гармонізація або навіть уніфікація певних обмежень має враховувати як необхідність правової визначеності та ясності, так і потребу у деякому рівні відкритості. Прикладами того, як закритість списку винятків вплило на судову практику є такі справи як *Vorschaubilder I*, де художниця подав позов проти Google за те, що він зробив доступним у списку результатів пошукової системи мініатюри робіт, які сама художниця завантажила на свій сайт. Жодні винятки чи обмеження німецького законодавства про авторське право не дозволяли Google використовувати зображення та робити їх доступними як мініатюри, оскільки виняток із цитування, застосований у Німеччині, вимагає, щоб цитати служили меті критики чи рецензії, що явно не стосується мініатюр [20]. Тим не менш, суд ухвалив рішення, що художниця дала свою неявну згоду на використання Google, оскільки вона вирішила завантажити зображення, не блокуючи їх автоматичну індексацію пошуковою системою Google, що вона могла легко зробити. У Франції справі SAIF проти Google, суд теж виніс рішення на користь Google, стверджуючи, що відтворення зображень є лише тимчасовим і є невід'ємною та важливою частиною пошукової системи [21]. Ці справи є прикладом адаптивності судової практики європейських країн незважаючи на закритий характер списку винятків [22].

В європейській науці періодично розглядається можливість впровадження гнучкого підходу до поняття *fair use*, позиченого з системи авторського права США, у структуру обмежень в європейських країнах. Думки розділяються щодо доцільності та можливості включення добросовісного використання в законодавство країн Європи. Скептицизм виникає через сприйняття відсутності правової визначеності, що є виправданим. Так, останнє рішення Верховного суду США у сфері авторського права у справі *Andy Warhol Foundation v Goldsmith* чекали з очікуванням, що ця справа надасть більш чіткі вказівки щодо застосування захисту справедливого використання у США. Суд фактично сформував широко застосований трансформаційний тест. Відповідно до концепції Суду якщо ви практикуючий митець, який використовує захищені авторським правом вихідні твори з метою, «дуже схожою» на мету, з якою було поставлено оригінальну роботу, і якщо ви заробляєте гроші своєю практикою, тягар ляже на вас, якщо ви хочете заявити про трансформаційне добросовісне використання відповідно до так званого фактора один, який вимагає від судів розглянути мету та характер передбачуваного добросовісного використання [81 23]. Висновок зі справи полягає в тому, що суттєва трансформація не переважає все, а натомість ціль, з якою використовується трансформований

твір, визначає, чи переважить перший фактор на користь добросовісного використання. Це створює ситуацію, коли той самий перетворений твір може вважатися добросовісним використанням за одним сценарієм (наприклад, коли виставлено в музеї) та порушенням за іншим (наприклад, коли те саме зображення розміщено на обкладинці журналу). По-друге, Верховний суд вводить систематичні аргументи, коли робить висновок про надмірне широке тлумачення здатності до трансформації як частини першого фактора добросовісного використання, що зменшить право автора створювати або дозволяти похідні твори. Як зазначили слушно зазначили Джастін Джут і Петер Мезеї, рішення Верховного Суду США можна прочитати як заклик відмовитися від закликів до запозичення добросовісного використання в європейську систему, а замість цього зосередитися на систематизації закону ЄС про авторське право шляхом заповнення прогалини, які існують на даний момент. Погоджуючись з Джастін Джут і Петер Мезеї, вважаємо, що широка концепція добросовісного використання в США, не може стати перешкодою для спроби створити більш функціонально-орієнтоване тлумачення законів ЄС та України для відходу від концепції вичерпних переліків з виключеннями вільного використання [23; 24].

Ми знову повертаємось до досвіду Канади, де доктрина *fair dealing* в Канаді характеризується своєю напіввідкритістю і гібридністю. Фактично Канада маневрує між відкритою доктриною добросовісного використання США та закритим списком в європейських країнах. Така дворівнева модель зуміла поєднати найкращі рішення: з одного боку, вичерпний перелік цілей добросовісного використання, який схожий на закритий перелік винятків, забезпечує юридичну визначеність і розуміння прав всіх зацікавлених осіб; з іншого боку, другий етап невичерпного тесту на чесність, подібний до невичерпного чотирьох факторного тесту доктрини добросовісного використання, забезпечує гнучкість.

Певний рівень невизначеності вважається прийнятним та навіть корисним для більш диференційованого, функціонального підходу до авторського права. Ілюстративним прикладом є право на публічне сповіщення, для якого потрібен постійний аналіз у судовому порядку.

По-перше, використання гнучкості при формуванні індивідуальних обмежень та застосуванні триступеневого тесту шляхом інтерпретації може дозволити більш сучасне, функціонально-орієнтоване тлумачення закону. Особливо це стосується використання творів в Інтернеті для вирішення ситуацій зі основоположними правами чи інтересами користувачів. На нашу думку, замість систематичного надання переваги включенню нових вузькоспрямованих винятків у законодавство,

спрямованого виключно на ексклюзивні права користувача, відповідні інтереси повинні бути збалансовані; у деяких випадках обмеження може знадобитися ширше тлумачити. Особливо з огляду на те, що ексклюзивні права були сформульовані широко, щоб охопити всі можливі майбутні форми використання, обмеження, тобто законне використання без потреби у дозволі, мають бути адаптовані для забезпечення справедливого балансу інтересів.

Висновки. Здійснюючи аналіз розвитку інструменту вільного використання творів без згоди автора, особливо в контексті країн з континентальною системою права, включно з Україною, можна визначити кілька стратегічних напрямків. Перший полягає в збереженні закритого переліку винятків, що дозволяє забезпечити правову визначеність і в той же час задовольняє інтереси авторів та суспільства, хоча і відстає від швидкості технологічних змін. Другий підхід передбачає розширення цього переліку за рахунок введення винятку для створення творів користувацького генерування

(UGC), що посилює права користувачів при збереженні інтересів авторів.

Третій напрямок пропонує трансформацію існуючих винятків у «права користувачів», які не тільки відходять від обмежень авторських прав, але й наділяють користувачів окремими правами, водночас накладаючи нові обов'язки на авторів. Четвертий варіант запозичує інститут добросовісного використання з практики США для адаптації в країнах континентальної системи права, що може забезпечити більш гнучке регулювання. Нарешті, п'ятий підхід полягає в трансформації закритого переліку винятків у функціональний підхід, що включає застосування триступеневого тесту для більш точного та ефективного визначення меж вільного використання.

Усі ці підходи мають на меті знайти оптимальний баланс між захистом прав авторів та легітимними інтересами користувачів у швидко мінливому цифровому світі, враховуючи необхідність адаптації правового поля до новітніх технологічних та соціальних викликів.

Література

1. U.S. Congress (n.d.) United States Code: Copyright Office, 17 U.S.C. §§ 201–216. URL: <https://www.copyright.gov/title17/> (дата звернення: 20.10.2023).
2. Folsom v. Marsh (1841) 9 F.Cas. 342. URL: <https://www.copyright.gov/fair-use/summaries/folsom-marsh-csmass1841.pdf> (дата звернення: 20.10.2023).
3. Gyles v. Wilcox (1740) 26 Eng. Rep. 489. URL: https://www.wikiwand.com/en/Gyles_v_Wilcox (дата звернення: 20.10.2023).
4. Ginsburg J.C. Fair Use in the United States: Transformed, Deformed, Reformed? *Singapore Journal of Legal Studies*. 2020. 265 p.
5. Campbell v. Acuff-Rose Music, Inc. (1994) 510 U.S. 569. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/510/569/> (дата звернення: 20.10.2023).
6. Authors Guild v. Google (2015) 721 F.3d 132. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/13-4829/13-4829-2015-10-16.html> (дата звернення: 20.10.2023).
7. Geiger C., Izyumenko E. Copyright on the Human Rights' Trial: Redefining the Boundaries of Exclusivity Through Freedom of Expression. *International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2014. 45(3). 316 p.
8. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів. Паризький Акт від 24 липня 1971 року змінений 2 жовтня 1979 року. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051 (дата звернення: 20.10.2023).
9. Директива Європейського Парламенту та Ради 2001/29/ЄС про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві від 22 травня 2001 року. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text (дата звернення: 21.10.2023).
10. Case-469/17 Funke Medien NRW GmbH v Bundesrepublik Deutschland [2019] ECLI: EU: C:2019:623. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0469> (дата звернення: 21.10.2023).
11. Case-516/17 Spiegel Online GmbH v Volker Beck [2019] ECLI: EU: C:2019:625. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-516/17> (дата звернення: 21.10.2023).
12. Loren L.P. The Nature of Copyright: A Law of Users' Rights. *Michigan Law Review*. 1992. 90. 1615 p.
13. Case-467/08 Padawan SL v Sociedad General de Autores y Editores de Espasa (SGAE) [2010] ECLI: EU: C:2010:620. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-467/08> (дата звернення: 21.10.2023).
14. Geiger C. The role of the three-step test in the adaptation of copyright law to the information society. *UNESCO eCopyright Bulletin*. January-March 2007.
15. Copyright Act (1985) R.S.C., c. C-42. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-42/Index.htm> (дата звернення: 21.10.2023)

16. Scassa T. Acknowledging Copyright's Illegitimate Offspring: User Generated Content and Canadian Copyright Law. Geist, M. (ed.) *The Copyright Pentology: How the Supreme Court of Canada Shook the Foundations of Canadian Copyright Law*, Ottawa: University of Ottawa Press. 2012. P. 431–453.
17. Canadian Ltd. v Law Society of Upper Canada (2004) SCC 13, [2004] 1 SCR 339.
18. Case-476/17 Pelham GmbH and Others v Ralf Hübter and Florian Schneider-Esleben [2019] ECLI: EU: C:2019:624. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0476> (дата звернення: 21.10.2023).
19. Про авторське право і суміжні права : Закон України № 2811-IX. 2022. *Верховна Рада України: вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 19.10.2023).
20. German Federal Court (2010) Judgment of 29 April, I ZR 69/08. URL: <https://international.vlex.com/vid/google-german-court-judgment-april-i-312607306> (дата звернення: 19.10.2023).
21. SAIF v. Google France, et al. URL: <https://www.loeb.com/en/insights/publications/2008/06/saif-v-google-france-et-al> (дата звернення: 19.10.2023).
22. Senftleben M. Comparative Approaches to Fair Use: An Important Impulse for Reforms in EU Copyright Law. Dinwoodie, G.B. (ed.) *Methods and Perspectives in Intellectual Property*, Cheltenham, UK/Northampton, MA: Edward Elgar. 2014.
23. Andy Warhol Foundation v Goldsmith (n.d.) 598. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/21-869_87ad.pdf
24. Jütte B. J., Mezei P. (n.d.) Does Andy Warhol Foundation v Goldsmith Mark the End of the European Fair Use Fetish? *European Intellectual Property Review*. 2023. 45(9). P. 501–504.

References

1. U.S. Congress (n.d.) United States Code: Copyright Office, 17 U.S.C. §§ 201–216. URL: <https://www.copyright.gov/title17/> (date of access: 20.10.2023).
2. Folsom v. Marsh (1841) 9 F.Cas. 342. URL: <https://www.copyright.gov/fair-use/summaries/folsom-marsh-ccmass1841.pdf> (date of access: 20.10.2023).
3. Gyles v. Wilcox (1740) 26 Eng. Rep. 489. URL: https://www.wikiwand.com/en/Gyles_v_Wilcox (date of access: 20.10.2023).
4. Ginsburg J.C. Fair Use in the United States: Transformed, Deformed, Reformed? *Singapore Journal of Legal Studies*. 2020. 265 p.
5. Campbell v. Acuff-Rose Music, Inc. (1994) 510 U.S. 569. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/510/569/> (date of access: 20.10.2023).
6. Authors Guild v. Google (2015) 721 F.3d 132. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/13-4829/13-4829-2015-10-16.html> (date of access: 20.10.2023).
7. Geiger C., Izyumenko E. Copyright on the Human Rights Trial: Redefining the Boundaries of Exclusivity Through Freedom of Expression. *International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2014. 45(3). 316 p.
8. Bernska konvenciija pro okhoronu literaturnykh i khudozhnykh tvoriv. Paryzkyi Akt vid 24 lypnia 1971 roku zminenyi 2 zhovtnia 1979 roku. Verkhovna Rada Ukrainy: websait. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051 (date of access: 20.10.2023).
9. Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady 2001/29/IEs pro harmonizatsiiu pevnykh aspektiv avtorskoho prava ta sumizhnykh prav v informatsiinomu suspilstvi vid 22 travnia 2001 roku. Verkhovna Rada Ukrainy: websait. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text (date of access: 21.10.2023).
10. Case-469/17 Funke Medien NRW GmbH v Bundesrepublik Deutschland [2019] ECLI: EU: C:2019:623. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0469> (date of access: 21.10.2023).
11. Case-516/17 Spiegel Online GmbH v Volker Beck [2019] ECLI: EU: C:2019:625. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-516/17> (date of access: 21.10.2023).
12. Loren L.P. The Nature of Copyright: A Law of Users Rights. *Michigan Law Review*. 1992. 90. 1615 p.
13. Case-467/08 Padawan SL v Sociedad General de Autores y Editores de Espaca (SGAE) [2010] ECLI: EU: C:2010:620. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-467/08> (date of access: 21.10.2023).
14. Geiger C. The role of the three-step test in the adaptation of copyright law to the information society. *UNESCO eCopyright Bulletin*. January-March 2007.
15. Copyright Act (1985) R.S.C., c. C-42. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-42/Index.htm> (date of access: 21.10.2023)
16. Scassa T. Acknowledging Copyrights Illegitimate Offspring: User Generated Content and Canadian Copyright Law. Geist, M. (ed.) *The Copyright Pentology: How the Supreme Court of Canada Shook the Foundations of Canadian Copyright Law*, Ottawa: University of Ottawa Press. 2012. P. 431–453.
17. Canadian Ltd. v Law Society of Upper Canada (2004) SCC 13, [2004] 1 SCR 339.
18. Case-476/17 Pelham GmbH and Others v Ralf Hübter and Florian Schneider-Esleben [2019] ECLI: EU: C:2019:624. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0476> (date of access: 21.10.2023).

19. Pro avtorske pravo i sumizhni prava : Zakon Ukrainy № 2811-IX. 2022. Verkhovna Rada Ukrainy: vebsait. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (date of access: 19.10.2023).
20. German Federal Court (2010) Judgment of 29 April, I ZR 69/08. URL: <https://international.vlex.com/vid/google-german-court-judgment-april-i-312607306> (date of access: 19.10.2023).
21. SAIF v. Google France, et al. URL: <https://www.loeb.com/en/insights/publications/2008/06/saif-v-google-france-et-al> (date of access: 19.10.2023).
22. Senftleben M. Comparative Approaches to Fair Use: An Important Impulse for Reforms in EU Copyright Law. Dinwoodie, G.B. (ed.) *Methods and Perspectives in Intellectual Property*, Cheltenham, UK/Northampton, MA: Edward Elgar. 2014.
23. Andy Warhol Foundation v Goldsmith (n.d.) 598. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/f/21-869_87ad.pdf
24. Jütte B. J., Mezei P. (n.d.) Does Andy Warhol Foundation v Goldsmith Mark the End of the European Fair Use Fetish? *European Intellectual Property Review*. 2023. 45(9). P. 501–504.

УДК 347.12:[347.45/.47:366](477)

Колісникова Ганна В'ячеславівна

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Kolisnykova Hanna

PhD in Law, Associate Professor of the

Department of Civil Law Policy, Intellectual Law Ownership and Innovation

Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0002-9309-4282

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9357

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В РЕГУЛЮВАННІ СПОЖИВЧИХ ДОГОВОРІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE REGULATION OF CONSUMER CONTRACTS IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE

Анотація. Вступ. Загальні засади цивільного законодавства України є керівними нормами, які визначають зміст і напрями правового регулювання цієї галузі, у тому числі й споживчих договорів. Одним із принципів у цивільному праві України виступає справедливість як орієнтир для визначення меж рівності, вільного волевиявлення сторін споживчих правовідносин, їх взаємних прав та обов'язків, зокрема таких, що прямо не передбачені ні законом, ні договором. Вплив справедливості на диспозитивний характер споживчих правовідносин, свободу волевиявлення сторін потребує глибокого наукового дослідження в контексті стрімкого зростання кількості споживчих договорів та динамічного розвитку споживчих відносин на сучасному етапі.

Мета. Метою дослідження є розкриття наукових підходів до визначення поняття принципу справедливості як фундаментальної категорії, що використовується для укладання, зміни та припинення цивільних договірних правовідносин за законодавством України, а також з'ясування його сутності та впливу на правове регулювання зобов'язань, що виникають у сфері договірних відносин за участю споживачів товарів, робіт і послуг. На основі отриманих результатів зробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення існуючого механізму забезпечення функціонування принципу справедливості в правовідносинах між споживачем і продавцем (виробником, виконавцем).

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правове регулювання цивільних договірних правовідносин за участю споживачів товарів робіт і послуг; 2) наукові дослідження, що проводились у цивільно-правовій доктрині вітчизняними та зарубіжними авторами стосовно поняття, сутності та значення принципу справедливості для динаміки договірної практики в Україні.

У процесі здійснення дослідження було використано такі наукові методи: теоретичного узагальнення та групування (для характеристики поняття та визначення ознак принципу справедливості у цивільному праві України); аналізу, синтезу та логічного узагальнення (для формування висновків щодо результатів впливу принципу справедливості на правове регулювання договірних відносин, що виникають за участю споживачів товарів робіт і послуг).

Результати. Стаття присвячена принципу справедливості як одному з основоположних у цивільному праві України. Детально аналізується поняття «справедливість», а також його складові. Особливу увагу зосереджено на критеріях справедливої поведінки учасників споживчих договорів. Запропоновано вдосконалення чинного цивільного законодавства стосовно більш точного та повного охоплення правовим регулюванням сфери споживчих договорів у світлі основоположної засади – справедливості. Науковий аналіз дозволив дійти висновку, що роль принципу справедливості в регулюванні споживчих договорів у цивільному праві України лише зростає і він залишається універсальним при виконанні сторонами споживчого зобов'язання. У зв'язку з цим подальшого наукового дослідження потребує потенціал зазначеної засади для споживчих договорів.

Перспективи. Зважаючи на досить швидке зростання кількості споживчих договорів, зокрема таких, що здійснюються за допомогою дистанційних засобів, варто зазначити необхідність їх більш детального врегулювання та чіткого

законодавчого визначення як самого поняття «споживчий договір», так і його основних різновидів, з урахуванням універсального в цій сфері принципу справедливості обох сторін споживчого договору.

Ключові слова: споживчий договір, принцип справедливості, споживач, рівності, несправедливі умови.

Summary. Introduction. The general principles of the civil legislation of Ukraine are the guiding norms that determine the content and directions of legal regulation of this field, including consumer contracts. One of the principles in the civil law of Ukraine is justice as a reference point for determining the limits of equality, the free will of the parties to consumer relations, their mutual rights and obligations, including those that are not directly provided for by the law or the contract. The influence of justice on the dispositive nature of consumer legal relations, the freedom of expression of the parties' will require in-depth scientific research in the context of the rapid increase in the number of consumer contracts and the dynamic development of consumer relations at the current stage.

Goal. The purpose of the study is to reveal scientific approaches to the definition of the concept of the principle of justice, as a fundamental category used to conclude, change and terminate civil contractual relations under the legislation of Ukraine, as well as to clarify its essence and impact on the legal regulation of obligations arising in the sphere of contractual relations with the participation of consumers of goods, works and services. On the basis of the obtained results, make scientifically based proposals regarding the improvement of the existing mechanism for ensuring the functioning of the principle of justice in the legal relationship between the consumer and the seller (producer, contractor).

Materials and methods. The research materials are: 1) regulatory and legal regulation of civil contractual relations with the participation of consumers of goods, works and services; 2) scientific research conducted in civil law doctrine by domestic and foreign authors regarding the concept, essence and importance of the principle of justice for the dynamics of contractual practice in Ukraine.

In the process of carrying out the research, the following scientific methods were used: theoretical generalization and grouping (to characterize the concept and determine the features of the principle of justice in the civil law of Ukraine); analysis, synthesis and logical generalization (for the formation of conclusions regarding the results of the influence of the principle of justice on the legal regulation of contractual relations arising with the participation of consumers of goods, works and services).

The results. The article is devoted to the principle of justice as one of the fundamental principles in the civil law of Ukraine. The concept of «justice» and its components are analyzed in detail. Special attention is focused on the criteria of fair behavior of participants in consumer contracts. It is proposed to improve the current civil legislation regarding more accurate and complete legal regulation of the field of consumer contracts in the light of the fundamental principle – justice. The scientific analysis allowed us to come to the conclusion that the role of the principle of justice in the regulation of consumer contracts in the civil law of Ukraine is only growing and it remains universal in the performance of consumer obligations by the parties. In this regard, the potential of the specified basis for consumer contracts requires further scientific research.

Prospects. Taking into account the rather growing number of consumer contracts, including those concluded using remote means, it is worth noting the need for their more detailed regulation and a clear legislative definition of both the concept of «consumer contract» itself and its main varieties, taking into account the universal in this in the sphere of the principle of fairness of both sides of the consumer contract.

Key words: consumer contract, principle of justice, consumer, equality, unfair, conditions.

Постановка проблеми. Визначення «споживчого договору» станом на сьогодні залишається не виробленим на законодавчому рівні, а їх різноманіття зростає з кожним днем. У зв'язку з цим ґрунтовного аналізу потребують сучасні правові засоби і способи врегулювання споживчих договорів, зокрема ті основоположні принципи та похідні від них категорії, що є основним орієнтиром для учасників цивільних правовідносин, які встановлюють відповідні наслідки як міру цивільно-правової відповідальності за порушення, зокрема принципу справедливості.

Незважаючи на численну кількість наукових досліджень стосовно принципу справедливості, його роль саме в регулюванні споживчих договорів видається недостатньо проаналізованою, що й зумовлює необхідність опрацювання цієї теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження принципу справедливості набуло значного поширення в наукових працях правознавців: прин-

цип справедливості, добросовісності і розумності дослідила В. Борисова [3], К. Горбенко [6] розкриває функції справедливості, Є. Харитонов [14] вважає за необхідне розглядати рівність як передумову справедливості, принцип справедливості безпосередньо пов'язує з категорією рівності І. Калаур [11]. Чимало науковців також досліджували роль цього основоположного принципу цивільного права саме в споживчих договорах, зокрема О. Отрадна [12], несправедливі умови у споживчих договорах Un fair terms in consumer contracts Г. Яновицька [15]. Разом з тим залишаються не вирішеними проблемні питання в частинах: 1) прояву принципу справедливості в регулюванні споживчих відносин; 2) надання пропозицій щодо підвищення ефективності принципу справедливості як регулятора споживчих договорів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Проаналізувати наукові підходи до принципу справедливості, а також з'ясувати його значення

в цивільно-правовому регулюванні договірних зобов'язань в Україні, зокрема у сфері споживчого договірної права, дослідити роль справедливості як фундаментальної категорії у регулюванні споживчих договорів. На основі отриманих результатів зробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення існуючого механізму забезпечення функціонування принципу справедливості в правовідносинах між споживачем і продавцем (виробником, виконавцем).

Виклад основного матеріалу. Справедливість — фундаментальне соціально-філософське поняття, яке позначає засадничий принцип суспільного порядку. Вже етимологія цього слова орієнтує нас на нормативний, деонтологічний вимір, на оцінку того, що саме є належним, «правильним». Слова «права», «правота», «правильність», «право» мають зі «справедливістю» один корінь. «Справедливим» вважається той, хто живе «з правдою», хто правий або діє правильно, згідно з правилами [6, с. 7–9].

Принцип справедливості бере початок ще з часів Римської Імперії, про що свідчать висловлювання юристів тих часів. Так, Павло стверджував: «коли відсутній чіткий правовий припис, бажано справу вирішувати по справедливості» (Дигести 39.3.2.), а Ульпіан наполягав: «коли право суперечить справедливості, повинна панувати остання» (Дигести 15.1.32) [9]. Аналізуючи джерела римського права, можна дійти висновку, що принцип справедливості має такі ознаки:

- рівність;
- вільне волевиявлення;
- виконання договорів;
- гарантії виконання договорів.

Принцип справедливості безпосередньо пов'язаний з категорією рівності. Із цього приводу Є.О. Харитонов вважає за необхідне розглядати рівність як передумову справедливості та визначати «*aequitas*» як принцип рівності всіх перед законом, що є складовою загальної вимоги справедливості [14, с. 289].

Вітчизняне цивільне законодавство не пропонує визначення категорії «справедливість». О.Отрадна зауважує, що це поняття належить до оцінних категорій, які отримують своє змістове оформлення з огляду на конкретні обставини справи [12, с. 121].

Упровадження нових технологій, розвиток ринкових відносин та міжнародного співробітництва потребує нових форм договірної закріплення та регулювання [4]. Усе передбачити неможливо, але в усі часи науковці докладають чимало зусиль, щоб вивести ту близьку до ідеалу правову формулу, що допоможе і професійним, і недосвідченим учасникам цивільних правовідносин зорієнтуватися в межах допустимої поведінки та правилах гри в правовому полі.

Безперечно, цивільне право виступає однією з ключових галузей права сучасного суспільства, без якого неможливо уявити повсякденне життя

будь-якої людини. До чинників, що характеризують цивільне право України як галузь приватного права відносяться притаманні тільки йому принципи, без яких неможливо створювати і вдосконалювати правове регулювання та які є складовими таких фундаментальних правових понять як справедливість і верховенство права [3].

Значну роль у функціонуванні договірних зобов'язань мають відіграти принципи справедливості, добросовісності й розумності, які вперше в Цивільному кодексі України (далі — *ЦК України*) безпосередньо передбачені в ст. 3 серед загальних засад цивільного законодавства (п. 6). Значимість цих договірних принципів у договірному праві зумовлена насамперед тим, що саме тут обсяг регулювання відносин за домовленістю сторін є не лише значним, але навіть може переважати нормативне регулювання. Відтак саме в договірних правовідносинах вкрай важливо, щоб сторони договору мали чіткі орієнтири у формулюванні умов договору з метою унеможливлення, зокрема, визнання його недійсним чи його примусового припинення [3].

Розташування цих норм-принципів на початку основного нормативно-правового акту цивільного законодавства не є випадковим, маючи на меті відразу зорієнтувати учасників цивільних правовідносин на межі правомірної і допустимої поведінки.

При виконанні договірних зобов'язань значення принципів добросовісності, розумності й справедливості, на думку Т.В. Боднар, полягає в їх функціональному призначенні: а) за відсутності нормативно-правового або договірної регулювання відносин, пов'язаних з виконанням зобов'язання, зазначені принципи виконують функцію регулятора прав обов'язків сторін зобов'язання, виступаючи орієнтиром можливої поведінки суб'єктів зобов'язання; б) за наявності нормативно-правового або договірної регулювання відповідних відносин принципи добросовісності, розумності та справедливості є додатковими критеріями оцінки дій (бездіяльності) суб'єктів зобов'язання, що має значення для визначення ступеня вини і розміру майнових санкцій, які можуть бути застосовані до правопорушника в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання [10].

Справедливість у праві є багатофункціональною. Зміст справедливості виражається в п'яти функціях: регулятивній, охоронній, обмежувальній, інформаційній та аксіологічній [5].

Справедливість виконує регулятивну функцію, яка полягає у регулюванні в сфері договірних відносин, вона відображається, коли ми врегулюємо відносини, які не врегульовані законодавцем та застосуємо аналогію права чи аналогію закону. Охоронна функція полягає у тому, що вона забезпечує саму юридичну можливість захисту порушених суб'єктивних майнових чи особистих немайнових прав і сприяє її відновленню.

Науковці тлумачать, що нерівність матеріального становища суб'єктів автоматично зумовлює застосування до них різного правового масштабу, а саме обмежувальна функція полягає у здійсненні або обмеженні прав, які обумовлюються метою недопущення несправедливості та захистом більш слабкої сторони, а саме споживача при укладенні споживчого договору. Інформаційна функція полягає в ознайомленні та визначенні поведінки суб'єктів цивільних правовідносин задля досягнення відповідної мети. Аксіологічна функція передбачає можливість адекватного оцінювання поведінки суб'єктів цивільних правовідносин.

У зв'язку з євроінтеграційними процесами в Україні виникає необхідність обґрунтування справедливості, а саме розробки принципів універсальної справедливості. Зміст універсальної справедливості містить у собі: а) вимогу рівності («діяти однаково в однакових умовах»), яка формується як вимога неупередженості і заборона неправомірної поведінки; б) ідею взаємозв'язку зробленого та розрахунку за це, що знайшло втілення в «золотому правилі»; в) вимогу рівноваги між втратою та придбанням («справедливого обміну»), яка має сенс не лише для сфери підприємницької діяльності.

Універсальну справедливість характеризує, насамперед, визнання таких правових цінностей, як життя, власність, добре ім'я (честь), які втілюються у визнанні прав людини, і головним чином, його права на свободу.

Загальний принцип, який можна виділити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає в тому, що у стосунках один з одним люди мають право на певний відносний стан рівності або нерівності, відповідно до якого розподіляються труднощі чи блага. Покликання справедливості традиційно вважається підтриманням та відновленням рівноваги. Цей принцип застосовується як для критичної оцінки поведінки людини з позиції певних правил, так і для критики самих цих правил та їх застосування.

Загальні вимоги до того, що зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості, передбачені ч. 3 ст. 509 ЦК України, доповнюються також і додатковими вимогами, які передбачені ч. 2 ст. 627 ЦК України: у договорах за участю фізичної особи — споживача враховуються вимоги законодавства про захист прав споживачів [1], тобто до учасників споживчих договорів. Таким чином, специфічні особливості споживчих договорів вимагають обмеження свободи договору принципом справедливості, що ставить перед контрагентами споживача додаткові обов'язки та обмеження.

Під час укладення, зміни, виконання та припинення споживчих договорів споживач має закріплені у законі базовий набір прав, який є відправною точкою споживчих відносин і міні-

мальними гарантіями справедливості з боку іншої сторони.

Так, взаємодія споживача з виробником (продавцем, виконавцем) починається із забезпечення останнім таких основоположних споживчих прав, як право на належну якість продукції та обслуговування; безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця), гарантію, відповідальність тощо.

Разом з тим, гарантіями справедливості споживача виступає перелік його прав та обов'язків, закріплений в ч. 3 ст. 4 ЗУ «Про захист прав споживачів», які втілюють у собі мінімальний обсяг свідомої поведінки [2].

Що стосується встановлених законом обмежень при укладанні споживчих договорів, то такими є включення продавцем (виконавцем, виробником) у договори зі споживачем умов, які є несправедливими.

Згідно з ч. 3 ст. 18 закону № 1023-ХІІ несправедливими є також умови договору про:

- виключення або обмеження прав споживача стосовно продавця, виконавця, виробника або третьої особи у разі повного або часткового невиконання чи неналежного виконання продавцем, виконавцем, виробником договірних зобов'язань, включаючи умови про взаємозалік, зобов'язання споживача з оплати та його вимог у разі порушення договору з боку продавця, виконавця, виробника;
- встановлення жорстких обов'язків споживача, тоді як надання послуги обумовлене лише власним розсудом виконавця (пп. 2, 3); надання можливості продавцю, виконавцю, виробнику не повертати кошти на оплату, здійснену споживачем, у разі його відмови укласти або виконати договір, без встановлення права споживача на одержання відповідної компенсації від продавця, виконавця, виробника у зв'язку з розірванням або невиконанням ним договору (п. 4) [13].

Також під несправедливими умовами згідно з Директивою Ради 93/13/ЄЕС від 05 квітня 1993 року, розуміється договірною умовою, якої не було обговорено в індивідуальному порядку, вважають несправедливою, якщо вона всупереч вимозі щодо добросовісності істотно порушує баланс між правами та обов'язками сторін, що виникають із договору, на шкоду споживачу.

Умову завжди вважають такою, що не була обговорена в індивідуальному порядку, якщо її сформулювали заздалегідь і споживач, таким чином, не міг вплинути на зміст умови, особливо в контексті попередньо сформульованого стандартного договору [7].

У контексті директиви принцип справедливості «є засобом відновлення дисбалансу між економічно нерівними контрагентами, якщо більш могутня сторона зловживає своїм економічним станови-

цем; він також є засобом відновлення рівноваги інтересів сторін, на які вплинули різноманітні обставини об'єктивного характеру, що не залежать від їх волі» [11].

Наявність несправедливих умов є підставою для визнання їх недійсними, а в окремих випадках визнання недійсним договору в цілому [15, с. 67–70].

Зазначена норма є відповідною кращим світовим, зокрема європейським, стандартам, і визнає умови договору несправедливими, якщо всупереч принципу справедливості його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Невичерпний перелік таких умов міститься в ч. 3 ст. 18 ЗУ «Про захист прав споживачів» і за споживачем закріплюється право змінити або визнати недійсним несправедливе положення. Нечіткі або двозначні положення договорів зі споживачами тлумачиться на користь споживача [2].

Таким чином, до споживчого договору можуть бути включені лише умови (пункти), визначені за домовленістю сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (ч. 1 ст. 628 ЦК України), зокрема тих, що стосуються регулювання споживчої сфери та спрямовані на запобігання несправедливості в споживчих договорах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Принцип справедливості є універсальною категорією цивільно-правових відносин в Україні.

Варто зазначити, що точне визначення цього поняття в законодавстві України поки що не існує.

Виходячи з аналізу цивільного законодавства України, можна констатувати, що принцип справедливості знаходить свій практичний вияв через закріплення фундаментальних категорій. Оскільки в цивільному праві України існує принцип рівності сторін і вільного волевиявлення та цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, то встановлення переваг для одного із учасників буде справедливим лише за умови, що цим не порушуються права і свободи іншого.

Особливого значення набуває принцип справедливості в регулюванні споживчих договорів, зважаючи на доктрину «слабкої» сторони — споживача, у зв'язку з чим існують певні економічні та інформаційні диспропорції між контрагентами, запобігти яким і покликане встановлення меж допустимої і належної поведінки при укладанні та виконанні споживчих договорів.

Зважаючи на досить велику кількість споживчих договорів, зокрема таких, що укладаються за допомогою дистанційних засобів, варто зазначити необхідність їх більш детального врегулювання та чіткого законодавчого визначення як самого поняття «споживчий договір», так і його основних різновидів, з урахуванням універсального в цій сфері принципу справедливості обох сторін споживчого договору.

Література

1. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.10.2023).
2. Про захист прав споживачів: Закон України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 31.10.2023).
3. Борисова В.І. Базові принципи цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доповідей учасників науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті Олександра Анатолійовича Пушкіна*. Харків : ХНУВС, 25 травня 2018 р. С. 12–15. URL: http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/3398/5/Pravo_na_vidsko.pdf (дата звернення: 31.10.2023).
4. Гаро Г., Бобак О. Непоіменовані договори: головне — визначити правила гри. *Закон і Бізнес*. 2017. URL: https://zib.com.ua/ua/130675nepoimenovani_dogovori_golovne_viznachiti_pravila_gri.html (дата звернення: 31.10.2023).
5. Горобець Н.О., Садикова Я.М. Функції справедливості в праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: науковий збірник*. 2017. Том 1, № 2. С. 3–5. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fjur/program_5c47216376dc3.pdf (дата звернення: 31.10.2023).
6. Горбенко К.П. Функції справедливості у державі та громадянському суспільстві. *Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса: Матеріали наукової конференції (2015–2016 рр.)*. С. 7–9. URL: <https://jpv.s.donnu.edu.ua/article/view/3595/3628> (дата звернення: 25.10.2023).
7. Гринько Р.В. Щодо питання про виконання цивільно-правового зобов'язання. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 37–42. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8766/37-42.pdf> (дата звернення: 16.10.2023).
8. Директива Ради 93/13/ЄС від 05 квітня 1993 року про несправедливі умови споживчих договорів. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text (дата звернення: 18.10.2023).
9. Дигести Юстиніана. URL: <https://epr.pp.ua/10161.html> (дата звернення: 18.10.2023).
10. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред. О.В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2008. 896 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/1_373_89665657.pdf (дата звернення: 16.10.2023).

11. Калаур І.Р. Справедливість як об'єктивна основа здійснення та захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2017. С. 112–114. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/29.pdf (дата звернення: 31.10.2023).
12. Отраднава О.А. Реалізація принципу справедливості у цивільноправових зобов'язаннях із завдання недоговірної шкоди. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. Вип. 74–76. С. 120–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2007_74-76_32 (дата звернення: 26.10.2023).
13. Нагорний О. Судова практика ознак несправедливих умов договору. *Національна Асоціація Адвокатів України*. 2017. URL: <https://unba.org.ua/publications/2430-sudova-praktika-oznak-nespravedlivih-umov-dogovoru.html> (дата звернення: 31.10.2023).
14. Харитонов Є.О., Старцев О. В Вступ до цивільного права України. Київ : Істина, 2006. 288 с. URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=EQkWH1wAAAAJ&hl=uk> (дата звернення: 31.10.2023).
15. Яновицька Г.Б. Несправедливі умовив споживчих договорах. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 4. С. 67–70.

References

1. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. №№ 40–44. St. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
2. Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy [On Protection of Consumer Rights: Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSSR*. 1991. № 30. St. 379. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> [in Ukrainian].
3. Borysova, V.I. (2018). Bazovi pryntsypy tsyvilnoho prava Ukrainy [Basic principles of civil law of Ukraine]. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu — Problems of civil law and process: tezy dopovidei uchasnykiv naukovopraktychnoi konferentsii, prysviachenoї svitlii pamiati Oleksandra Anatoliiovycha Pushkina*. Kharkiv : KhNUV S. (pp. 12–15). URL: http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/3398/5/Pravo_na_vidsko.pdf [in Ukrainian].
4. Haro, H., & Bobak, O. (2017). Nepoimenovani dohovory: holovne — vyznachyty pravyla hry [Unnamed contracts: the main thing is to define the rules of the game]. *Zakon i Biznes*. URL: https://zib.com.ua/ua/130675 nepoimenovani_dogovori_golovne_viznachiti_pravila_gri.html [in Ukrainian].
5. Horobets, N.O., & Sadykova, Ya.M. (2017). Funktsii spravedlyvosti v pravi [Functions of justice in law]. *Aktualni problemy vitchyznianoї yurysprudentsii: naukovyi zbirnyk*, 2 (1), 3–5. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fjur/program_5c47216376dc3.pdf [in Ukrainian].
6. Horbenko, K.P. (2015–2016). Funktsii spravedlyvosti u derzhavi ta hromadianskomu suspilstvi [Functions of justice in the state and civil society]. *Zbirnyky naukovykh prats profesorsko-vykladatskoho skladu DonNU imeni Vasylia Stusa: Materialy naukovoi konferentsii*. (pp. 7–9). URL: <https://jpv.s.donnu.edu.ua/article/view/3595/3628> [in Ukrainian].
7. Hrynyk R. V. (2016). Shchodo pytannia pro vykonannia tsyvilno-pravovoho zoboviazannia [Regarding the issue of the fulfillment of a civil legal obligation]. *Chasopys tsyvilistyky — Civil Journal*, 21, 37–42. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8766/37-42.pdf> [in Ukrainian].
8. Dyrektyva Rady 93/13/IeES vid 05 kvitnia 1993 roku pro nespravedlyvi umovy spozhyvchych dohovoriv [Council Directive 93/13/EEC from April 5, 1993 on unfair terms of consumer contracts]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text
9. Dyhesty Yustiniana [Digests of Justinian]. URL: <https://epr.pp.ua/10161.html> [in Ukrainian].
10. Bodnar, T.V., Dzera, O.V., Kuznietsova, N.S. ta in. (2008). Dohovirne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: navch. posib. [Contract law of Ukraine. General part: teaching manual]. K. : Yurinkom Inter, URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_373_89665657.pdf [in Ukrainian].
11. Kalaur, I.R. (2017). Spravedlyvist yak obiektyvna osnova zdiisnennia ta zakhystu tsyvilnykh prav [Justice as an objective basis for the implementation and protection of civil rights]. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu*. Kharkiv, 112–114. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/29.pdf [in Ukrainian].
12. Otradnova, O. A. (2007). Realizatsiia pryntsypu spravedlyvosti u tsyvilnopravovykh zobov'iazanniakh iz zavdannia nedohovirnoi shkody [Implementation of the principle of justice in civil law obligations for the task of non-contractual damage]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*, 74–76, 120–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2007_74-76_32 [in Ukrainian].
13. Nahorni, O. (2017). Sudova praktyka oznak nespravedlyvykh umov dohovoru [Judicial practice of signs of unfair contract terms]. *Natsionalna Asotsiatsiia Advokativ Ukrainy*. URL: <https://unba.org.ua/publications/2430-sudova-praktika-oznak-nespravedlivih-umov-dogovoru.html> [in Ukrainian].
14. Kharytonov, Ye. O., & Startsev, O. V (2006). Vstup do tsyvilnoho prava Ukrainy [Introduction to civil law of Ukraine]. Kyiv : Istyna. URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=EQkWH1wAAAAJ&hl=uk> [in Ukrainian].
15. Yanovytska, H.B. (2019). Nespravedlyvi umovyv spozhyvchych dohovorakh [Unfair conditions in consumer contracts]. *Aktualni problemy vitchyznianoї yurysprudentsii — Actual problems of domestic jurisprudence*, 4, 67–70 [in Ukrainian].

Махаринець Дмитро Євгенійович

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука

Macharynets Dmytro

Candidate of Juridical Sciences,

Associate Professor of the Department of Criminal and Administrative Legal Sciences

Academican Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities

ORCID: 0009-0001-3587-0773

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9302

ДІЯЛЬНІСТЬ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

ACTIVITIES OF ARBITRATION COURTS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE

Анотація. В статті досліджено окремі проблеми теорії та практики діяльності третейських судів. Охарактеризовано правовий статус та юрисдикцію третейських судів в Україні як інституційної складової громадянського суспільства, що має також окремі спільні риси із судами загальної юрисдикції. Зауважено, що діяльність третейських судів ґрунтується на спеціалізованих правових принципах, загально-правових та процесуально-правових принципах. Обґрунтовано, що недосконалість законодавства в сфері правового регулювання функціонування третейських судів в Україні негативно впливає не тільки на їх діяльність, але й на ефективність діяння всієї системи правосуддя в державі. Визначено, що серед недоліків функціонування третейських судів України виділяють інформаційну необізнаність та недовіра громадськості, зловживання третейськими судами, недружня судово практика державних судів, відсутність узагальненої практики розгляду державними судами справ пов'язаних із діяльністю третейських судів, існування складних системних правових колізій та правових прогалів в сфері правового регулювання діяльності третейських судів та ін. Зауважено, що серед напрямів вдосконалення організації та функціонування третейського суду можна виділити: вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності третейських судів; формування дружньої судової практики державних судів в цій сфері; інформування широких верств населення щодо діяльності третейських судів4 підвищення вимог до формування та діяльності третейських судів; залучення до діяльності третейських судів професійних юристів; реалізація комунікативної стратегії в сфері діяльності третейських судів; розвиток взаємодії третейських судів із системою державного правосуддя та типових форм процесуальних документів для третейських судів; підвищення авторитету та забезпечення незалежності організації-засновника третейського суду, репутації третейського суду, усунення передумов зловживання повноваженнями суддями третейського суду та ін.

Ключові слова: третейські суди, третейські справи, третейський розгляд.

Summary. The article examines certain problems of the theory and practice of arbitration courts. The legal status and jurisdiction of arbitration courts in Ukraine is characterized as an institutional component of civil society, which also has some common features with courts of general jurisdiction. It is noted that the activity of arbitration courts is based on specialized legal principles, general legal and procedural legal principles. It is substantiated that the imperfection of legislation in the field of legal regulation of the functioning of arbitration courts in Ukraine negatively affects not only their activity, but also the effectiveness of the entire justice system in the country. It was determined that among the shortcomings of the functioning of arbitration courts of Ukraine, information ignorance and mistrust of the public, abuse of arbitration courts, unfriendly judicial practice of state courts, lack of a generalized practice of consideration by state courts of cases related to the activity of arbitration courts, the existence of complex systemic legal conflicts and legal gaps in sphere of legal regulation of the activity of arbitration courts, etc. It was noted that among the areas of improvement of the organization and functioning of the arbitration court, it is possible to single out: improvement of normative and legal regulation of the activity of arbitration courts; formation of friendly judicial practice of state courts in this area; informing broad sections of the population about the activity of arbitration courts4 increasing the requirements for the formation and operation of arbitration courts; involvement of professional lawyers in the activity of

arbitration courts; implementation of a communication strategy in the sphere of activity of arbitration courts; development of interaction of arbitration courts with the state justice system and typical forms of procedural documents for arbitration courts; increasing the authority and ensuring the independence of the founding organization of the arbitration court, the reputation of the arbitration court, eliminating the prerequisites for abuse of authority by the judges of the arbitration court, etc.

Key words: arbitration courts, arbitration cases, arbitration proceedings.

Постановка проблеми. Проблеми теорії та практики діяльності третейських судів виступають об'єктом тривалих дискусій в Україні, адже, вирішення справ у третейському суді, як альтернативному способі судового розгляду справ є ознакою демократичного, розвинутого суспільства держави, що в т.ч. дозволяє зменшити навантаження на державні суди. Розгляд справ у третейських судах має багатовікову історію та виступає практикою розгляду справ у «недержавних» судах, яка ефективно функціонує в ряді країн ЄС та світу (наприклад, у США, Канаді, Великобританії, Швейцарії, Швеції, Китаї та ін.).

Станом на кінець 2018 року в Україні було зареєстровано 515 третейських судів, з них тільки 33 мали оприлюднені регламенти, положення та списки, 39 — фактично розглядали справи у останні роки [13].

Право на неупереджений судовий розгляд справи передбачено такими нормативно-правовими положеннями, як:

1. Ст. 55 Конституції України, яка закріплює наступне положення «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [2], до таких засобів відноситься також і право звернення до третейського суду.

2. П. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру» [1].

3. Ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України та ст. 3 Цивільного процесуального Кодексу України та інші норми законодавства.

Соціологічне дослідження в сфері відношення громадян до третейських судів свідчить про те, що бажання самостійно обирати суд для розгляду справ є доволі високим, проте, досвід звернення до третейських судів — доволі низьким (соціологічне опитування проведено на замовлення Фондації DEJURE [13]).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження здійснено на основі дослідження наукових праць наступних науковців: В.В. Посполітак (проблемні питання та тенденції розвитку діяльності третейських судів в Україні) [3], Ю.Д. Притика (теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді) [13],

В.А. Рекун (організаційно-правові аспекти третейських судів в Україні), Н.С. Стасів (цивільне судочинство у справах про надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів) [11], В.В. Сухонос (теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку третейського суду в Україні) [12] та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження проблем теорії та практики діяльності третейських судів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нормативно-правову базу правового регулювання діяльності третейських судів складають: Господарсько-правовий кодекс, Закон України «Про третейські суди», Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» і т.д. Вказані НПА визначають порядок організації та функціонування третейських судів, третейського розгляду, прийняття та виконання рішень третейських судів, третейського самоврядування, положення щодо третейських угод тощо.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про третейські суди» «третейський суд — недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин» [7].

Діяльність третейських судів спрямована на захист майнових та немайнових прав і охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб [7]. Визначення предмету компетенції третейських судів ґрунтується на принципі «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Здійснюючи правосуддя третейські суди хоча і мають спільні риси із судами загальної юрисдикції, проте суттєво обмежені у окремих питаннях юрисдикції. Також, як інституційна складова громадянського суспільства, третейські суди відрізняються від громадянських об'єднань змістом та завданнями діяльності. Правовий статус третейського суду поєднує в собі елементи публічно-правового та цивільно-правового статусу, ґрунтується на договірних засадах. Діяльність третейських судів відноситься до правозахисної сфери з елементами комерціалізації [8].

На думку В.А. Рекуна діяльність третейських судів ґрунтується на спеціалізованих правових принципах (добровільності участі у третейському розгляді та обіймання посади третейського судді, самоврядності та демократизму організації функці-

онування третейських судів, автономності третейського розгляду, довірчого характеру відносин між учасниками третейського розгляду) та загально-правових та процесуально-правових принципах (зокрема, верховенства закону, змагальності сторін, рівності всіх учасників третейського розгляду перед судом та законом, диспозитивності, всебічного, повного та об'єктивного вирішення спорів, конфіденційності та гласності судового розгляду та ін.) [8].

Недосконалість законодавства в сфері правового регулювання функціонування третейських судів в Україні негативно впливає не тільки на їх діяльність, але й на ефективність діяння всієї системи правосуддя в державі. Зокрема, питання виконання та оскарження рішень третейських судів, визнання третейської угоди недійсною або її розірвання відбувається в межах звернення до державних судів, що в свою чергу впливає на їх функціонування.

Недоліками ефективності функціонування третейських судів є:

- необізнаність широких верств населення з таким альтернативним розглядом справ, як розгляд справи у третейському суді;
- невеликий відсоток справ, які розглянуто третейськими судами в Україні;
- недовіра до третейських судів з боку правників та пересічних громадян;
- зловживання у функціонуванні одноразових третейських судів «ad hoc» на основі арбітражної угоди;
- складна процедура реєстрації постійно діючих третейських судів;
- недружня судова практика державних судів (термін «недружня судова практика» вказує на судові рішення, які не відповідають певним законодавчим чи юридичним нормам і можуть бути спричинені різними чинниками, такими як помилки в інтерпретації закону, недостатній досвід суддів або вплив неприйнятних мотивів);
- відсутність узагальненої практики розгляду державними судами справ про видачу виконавчого документа на відповідне рішення третейського суду та справ про скасування рішення третейського суду;
- існування складних системних правових колізій та правових прогалин в сфері правового регулювання діяльності третейських судів та відповідних джерел процесуального законодавства та ін.

Особливої уваги серед дослідження недоліків функціонування третейських судів приділяють зловживанням у третейському судочинстві, який за результатом узагальнення практики застосування судами Закону України «Про третейські суди» Верховним судом України носить системний та масовий порядок. Такі зловживання спрямовані на обхід законних процедур з метою задоволен-

ня суб'єктивних інтересів учасників третейської справи та порушення прав третіх осіб і держави, з метою досягнення недобросовісних цілей при вирішенні конкретних спорів (ad hoc) [4]. До справ які розглядаються третейськими судами та серед яких допускається найбільша кількість зловживань відносяться: справи про визнання дійсності договорів про відчуження нерухомого майна; справи про визнання права власності на земельні ділянки та самочинне будівництво; справи в сфері рейдерських атак та ін. Наприклад, у справах про визнання право власності на самочинне будівництво чи перепланування відповідачами виступали особи, які по суті не мають відношення до порядку увідповіднення законодавству об'єкта самочинного будівництва чи перепланування — члени сім'ї позивача, потенційні покупці та ін. А належний відповідач в кращому випадку залучався як третя особа у справі на якого за рішенням суду покладалися певні обов'язки. Виокремлюють випадки розгляду третейськими судами невідомих їм категорій справ — трудових, сімейних, житлових, справ з питань публічного характеру тощо. Відмічаються випадки коли третейський суд розглядає справу щодо якої є провадження у суді загальної юрисдикції.

Широке трактування положення ст. 56 Закону України «Про третейські суди» про те що «заява про видачу виконавчого документа може бути подана до компетентного суду» [7] сприяє можливим зловживанням і з вибором місця розгляду справи, оскільки до компетентного суду відноситься місцевий господарський суд чи місцевий загальний суд за місцем розгляду справи. Зокрема, одна і та ж справа може розглядатися різними третейськими судами або одним третейським судом у різних місцях (не за місцем реєстрації третейського суду), що формально дає можливість подати заяву про видачу виконавчого документа у декілька місцевих судів [4].

Для забезпечення правомірності прийняття рішення третейськими судами важливим залишається питання дотримання умов чинності третейської угоди. А саме дотримання її форми та виду, змісту, порядку її укладання та вказівки або на конкретно визначений третейський суд, так і на просте посилання щодо вирішення спору між сторонами третейським судом (ст. 12 Закону України «Про третейські суди» [7]), відповідності її ст. 228 Цивільного кодексу України, яка визначає «правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства» та ст. 203 Цивільного кодексу України щодо встановлення вимог чинності правочину [15]. Не врахування судом грубих недоліків третейської угоди перешкоджає прийняттю судового рішення про неправомірність третейського розгляду та законності рішення третейського суду.

Складність викликає практика скасування рішень третейських судів у випадку, якщо заявником виступає третя особа, яка не брала участі у розгляді третейської справи. Тривалий час така практика не була законодавчо закріплена, проте, наявність випадків скасування рішення третейського суду за заявою прокурора чи в результаті кримінального провадження зумовили відповідні зміни у законодавстві про третейські суди, що уповіднило його положенням Конституції України та ряду міжнародних договорів.

Отже, з метою подолання вказаних зловживань в останні роки зазнали змін законодавчі положення щодо:

- уніфікація у відповідних процесуальних кодексах процедури визнання та виконання рішень третейських судів;
- виключення із компетенції третейських судів споживчих спорів та права виносити рішення щодо осіб, які не беруть участі у справі.

Актуальним є питання дослідження діяльності судів *ad hoc*, оскільки на відміну від третейських судів діяльність яких потребує дотримання встановленого порядку реєстрації та діяльності, дані суди створюються на основі третейської угоди. Зокрема, справи у судах *ad hoc* можуть містити всього три документа: заява про видачу виконавчого листа на рішення суду *ad hoc*, протоколу судового засідання та ухвали суду про задоволення позову [4].

Оскільки кількість справ, що підлягають розгляду третейськими судами, стрімко зростає, і судова практика щодо справ, пов'язаних з їхньою діяльністю, є дуже різномірною і суперечливою, вирішення цих проблем вимагає негайної уваги. Це може бути досягнуто через поліпшення законодавства та створення єдиної практики розгляду питань пов'язаних з функціонуванням третейських судів судами загальної юрисдикції.

Напрямами вдосконалення організації та функціонування третейського суду можна виділити:

- формування дружньої судової практики та розширення підтримки третейських судів з боку державної системи правосуддя;
- інформування широких верств населення щодо діяльності третейських судів;
- підвищення вимог до формування та діяльності третейських судів (наприклад, розміщення в широкому доступі актуальної інформації, щодо регламенту, списку суддів третейського суду, відомостей про розгляд третейським судом справ та ін.);
- вдосконалення системи третейського самоврядування;
- підвищення авторитету та забезпечення незалежності організації-засновника третейського суду, репутації третейського суду;

- усунення передумов зловживання повноваженнями суддями третейського суду;
- вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності третейських судів (наприклад, вдосконалення норм правового регулювання підвідомчості третейських судів);
- реалізація комунікативної стратегії в сфері діяльності третейських судів;
- розвиток взаємодії третейських судів із системою державного правосуддя;
- розробка типових форм процесуальних документів для третейських судів;
- залучення до діяльності третейських судів професійних юристів (адвокатів, суддів, юристів-вчених);
- вдосконалення системи притягнення до відповідальності третейських суддів у випадку зловживанням своїм положенням, в т.ч. і притягнення їх до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень та ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вирішення справ у третейських судах — це альтернативна форма судового розгляду справ притаманна розвинутих, демократичних державам, яка передбачена рядом міжнародних та національних нормативно-правових актів. Відповідні НПА визначають порядок організації та функціонування третейських судів, третейського розгляду, прийняття та виконання рішень третейських судів, третейського самоврядування, положення щодо третейських угод тощо. Діяльність третейських судів спрямована на захист майнових та немайнових прав і охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб. Правовий статус третейського суду поєднує в собі елементи публічно-правового та цивільно-правового статусу, ґрунтується на договірних засадах, відноситься до правозахисної сфери з елементами комерціалізації. Недосконалість законодавства в сфері правового регулювання функціонування третейських судів в Україні негативно впливає не тільки на їх діяльність, але й на ефективність діяння всієї системи правосуддя в державі та характеризується існуванням складних системних правових колізій та правових прогалин в сфері правового регулювання діяльності третейських судів та відповідних джерел процесуального законодавства. У зв'язку із тим, що кількість справ, що підлягають розгляду третейськими судами, стрімко зростає, і судова практика щодо справ, пов'язаних з їхньою діяльністю, є дуже різномірною і суперечливою, вирішення цих проблем вимагає негайної уваги. Це може бути досягнуто через поліпшення законодавства та створення єдиної практики розгляду питань пов'язаних з функціонуванням третейських судів судами загальної юрисдикції.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.09.2023)
2. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.09.2023)
3. Посполітак В.В. Діяльність третейських судів в Україні: проблемні питання та тенденції розвитку. *Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія» на факультеті правничих наук, 2017: матеріали науково-практичної конференції «Альтернативні вирішення правових конфліктів», 27 січня 2017 року* / [редкол.: Азаров Д.С., Галаган В.І., Ханік-Посполітак Р.Ю.]; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Ф-т правничих наук. Київ : [НаУКМА], 2017. С. 43–47. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f87efeab-b43f-425c-9f97-625ea7bc042f/content> (дата звернення: 21.09.2023)
4. Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди». *Верховний суд України: вебсайт*. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/35AA113A0E88806DC2257B7C00495E27](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/35AA113A0E88806DC2257B7C00495E27) (дата звернення: 25.09.2023)
5. Притика Ю. Новели провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів у цивільному процесуальному законодавстві України. *Юридичні науки*. 2019. 3(110). С. 29–34
6. Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 14 с.
7. Про третейські суди: Закон України № 1701-IV від 11.05.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text> (дата звернення: 28.09.2023)
8. Рекун В.А. Третейські суди в Україні: організаційно-правові аспекти. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2010 22 с.
9. Стасів Н. Генезис примусового виконання рішення третейського суду. *Jurnalul juridic national: teorie și practică. Numărul*. 2020. 1(41). С. 81–85.
10. Стасів Н.С. Процесуальна природа провадження в справах про видачу виконавчих листів на рішення третейських судів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. 7. С. 85–88.
11. Стасів Н.С. Цивільне судочинство у справах про надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів: дис. ... канд. юрид. наук: Львівський національний університет імені Івана Франка Львів, 2020. 235 с.
12. Сухонос В.В. Теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку третейського суду в Україні. *Право України*. 2011. № 4. С. 233–237.
13. Третейська спільнота обговорила проблеми і перспективи галузі. *Democracy Justice Reforms: вебсайт*. 2018. URL: <https://dejure.foundation/news/treteyska-spilnota-obgovoryla-problemy-i-perspektyvy-galuzi> (дата звернення: 22.09.2023)
14. Третейські суди: про перешкоди в розвитку та необхідність реформування законодавства. *Асоціація правників України*. URL: <https://uba.ua/ukr/news/7869> (дата звернення: 15.09.2023)
15. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1279> (дата звернення: 20.09.2023)

References

1. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiia z prav liudyny): Konventsiia Rady Yevropy vid 04.11.1950 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
2. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy № 254k/96-VR vid 28.06.1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
3. Pospolitat V. V. Diialnist treteiskykh sudiv v Ukraini: problemni pytannia ta tendentsii rozvytku. *Dni nauky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia» na fakulteti pravnychkh nauk, 2017: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Alternatyvni vyrishennia pravovykh konfliktiv», 27 sichnia 2017 roku* / [redkol.: Azarov D.S., Halahan V.I., Khanyk-Pospolitat R. Yu.]; Nats. un-t «Kyievo-Mohylian. akad.», F-t pravnychkh nauk. Kyiv : [NaUKMA], 2017. S. 43–47. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f87efeab-b43f-425c-9f97-625ea7bc042f/content> [in Ukrainian].
4. Praktyka zastosuvannia sudamy Zakonu Ukrainy «Pro treteiski sudy». Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoho sudu Ukrainy. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/35AA113A0E88806DC2257B7C00495E27](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/35AA113A0E88806DC2257B7C00495E27) [in Ukrainian].

5. Prytyka Yu. Novely provadzhennia u spravakh pro oskarzhennia rishen treteiskykh sudiv ta osporiuvannia rishen mizhnarodnykh komertsiinykh arbitrazhiv u tsyvilnomu protsesualnomu zakonodavstvi Ukrainy. *Yurydychni nauky*. 2019. 3(110). S. 29–34 [in Ukrainian].
6. Prytyka Yu. D. Teoretychni problemy zakhystu prav uchasnykiv tsyvilnykh pravovidnosyn v treteiskomu sudi: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2006. 14 s. [in Ukrainian].
7. Pro treteiski sudy: Zakon Ukrainy № 1701-IV vid 11.05.2004 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text> [in Ukrainian].
8. Rekun V. A. Treteiski sudy v Ukraini: orhanizatsiino-pravovi aspekty. avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.10. Odeska natsionalna yurydychna akademiia. Odesa, 2010 22 s. [in Ukrainian].
9. Stasiv N. Henezys prymusovoho vykonannia rishennia treteiskoho sudu. *Jurnalul juridic national: teorie si practică. Numărul*. 2020. 1(41). S. 81–85 [in Ukrainian].
10. Stasiv N. S. Protsesualna pryroda provadzhennia v spravakh pro vydachu vykonavchykh lystiv na rishennia treteiskykh sudiv. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2014. 7. S. 85–88 [in Ukrainian].
11. Stasiv N. S. Tsyvilne sudochynstvo u spravakh pro nadannia dozvolu na prymusove vykonannia rishen treteiskykh sudiv: dys. ... kand. yuryd. nauk: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka Lviv, 2020. 235 s. [in Ukrainian].
12. Sukhonos V. V. Teoretychnyi analiz suchasnoho stanu ta perspektyv rozvytku treteiskoho sudu v Ukraini. *Pravo Ukrainy*. 2011. № 4. S. 233–237 [in Ukrainian].
13. Treteiska spilnota obhovoryla problemy i perspektyvy haluzi. *Democracy Justice Reforms*. URL: <https://de-jure.foundation/news/treteyska-spilnota-obgovoryla-problemy-i-perspektyvy-galuzi> [in Ukrainian].
14. Treteiski sudy: pro pereshkody v rozvytku ta neobkhidnist reformuvannia zakonodavstva. *Asotsiatsiia pravnykiv Ukrainy*. URL: <https://uba.ua/ukr/news/7869> [in Ukrainian].
15. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy № 435-IV vid 16.01.2003 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1279> [in Ukrainian].

Якуніна Алла Олександрівна

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології*

Дніпровський державний технічний університет

Yakunina Alla

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Sociology

Dnipro State Technical University

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9246

ПАТЕНТОЗНАВСТВО ТА ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

PATENT LAW AND PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Анотація. Сьогодні питання ефективного правового захисту результатів інтелектуальної діяльності є одним із найактуальніших. По-перше, це пов'язано з тим, що в умовах глобалізаційних процесів суспільство переходить у відносно нову еру, коли головною цінністю є інформація та знання в контексті якостей створювати щось нове. На цьому тлі дослідження патентного троллінгу повноцінно постає як одна з головних негативних тенденцій у розвитку інтелектуальної власності, яка набула поширення у всьому світі. Стаття розпочинається з дослідження різноманітних теоретико-правових підходів до розуміння поняття «патентний троллінг», причин його виникнення та впливу на інтелектуальну власність у світі. На основі аналізу наукової літератури, міжнародних актів та законодавчих актів різних країн автор розкриває свій досвід щодо можливих рішень щодо запобігання патентному троллінгу. Основними передумовами виникнення патентного троллінгу є: прискорене зростання кількості винаходів, які покращують суспільне життя; певна лояльність правових систем до цієї діяльності; відсутність чіткого визначення формулювань на законодавчому рівні. Особливості, які притаманні патентному троллю як суб'єкту відносяться: він є юридичною або фізичною особою; основним видом його діяльності є патентування або інший вид легалізації прав інтелектуальної власності; спеціалізація патентного тролля на купівлі та перепродажі прав. Аналіз та запозичення досвіду зарубіжних країн у сфері боротьби з патентним троллінгом було б досить корисним для України, оскільки це явище виникло в них набагато раніше. Крім того, боротьба з патентними троллями в цих країнах триває десятиліттями. Незважаючи на відмінності правових систем, досвід Сполучених Штатів є добрим, особливо в процесі оскарження прав добросовісного власника інтелектуальної власності. Також основними заходами, які сприятимуть знищенню патентного троллінгу, можуть бути: затвердження загальної страхової премії; введення троллінгової застави; спрощення процедури оскарження патентів на троллінг; запровадження додаткового критерію патентоспроможності промислових зразків.

Ключові слова: інтелектуальна власність, патентний «тролінг», захист інтелектуальної власності, охороноздатність.

Summary. Today, the issue of effective legal protection of the results of intellectual activity is one of the most urgent. Firstly, this is due to the fact that, in the context of globalization processes, society is moving into a relatively new era, when the main value is information and knowledge in the context of the qualities of creating something new. Against this background, the study of patent trolling fully emerges as one of the main negative trends in the development of intellectual property, which has spread throughout the world. The article begins with a study of various theoretical and legal approaches to understanding the concept of «patent trolling», the reasons for its occurrence and the impact on intellectual property in the world. Based on the analysis of scientific literature, international acts and legislative acts of different countries, the author reveals his experience regarding possible solutions to prevent patent trolling. The main prerequisites for the emergence of patent trolling are: accelerated growth in the number of inventions that improve social life; certain loyalty of legal systems to this activity; lack of a clear definition of wording at the legislative level. Features of a patent troll as an entity include: he is a legal entity or an individual; the main type of its activity is patenting or other type of legalization of intellectual property rights; patent troll specializes in buying and reselling rights. Analyzing and borrowing the experience of foreign countries in the field of combating patent trolling would be quite useful for Ukraine, since this phenomenon arose in them much earlier. In addition, the fight against patent trolls in these countries has

been going on for decades. Despite the differences in legal systems, the experience of the United States is good, especially in the process of challenging the rights of a bona fide owner of intellectual property. Also, the main measures that will contribute to the destruction of patent trolling can be: approval of the general insurance premium; introduction of trolling deposit; simplifying the procedure for contesting trolling patents; introduction of an additional criterion of patentability of industrial designs.

Key words: *intellectual property, patent trolling, protection of intellectual property, security.*

Постановка проблеми. Поява нових об'єктів інтелектуальної власності зумовлена, насамперед, відсутністю належного правового регулювання та захисту прав інтелектуальної власності з боку держави. Водночас із появою нових об'єктів інтелектуальної власності виникають нові проблеми щодо її охорони. Це пов'язано з тим, що починають виникати деякі прогалини в законодавстві. Питання так званого «патентного троллінгу» наразі актуалізується не лише в Україні, а й у зарубіжних країнах із достатньо ринковою системою. Це свідчить про відсутність ефективного механізму захисту від даного явища. Існування патентних тролів суперечить і робить абсолютно неможливою саму ідею захисту прав інтелектуальної власності взагалі. Масштаби даної проблеми стають кульмінаційними, оскільки патентний троллінг турбує не тільки добросовісних винахідників, а й величезні компанії, які зазнають фінансових втрат, і імпортерів товарів.

Ця стаття робить внесок у дискусію шляхом детального зосередження уваги на визначенні «патентного троллінгу» та «патентного троллінгу» та порівняльного аналізу досвіду країн щодо запобігання патентному троллінгу. Відповідний досвід визначить оптимальний механізм його протидії, що може стати підґрунтям для вдосконалення законодавства держав у сфері інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що дослідження патентного троллінгу здійснювалося з позицій різних підходів. Більшість наукових праць із зазначеної проблеми присвячені сутності патентного троллінгу та його впливу на соціально-економічний розвиток країни. Зазначається, що виникнення та поширення явища патентного троллінгу були спричинені збільшенням кількості патентів та недосконалістю сучасного законодавства [1].

Сьогодні, як в Україні, так і за кордоном, категорія «патентний троллінг» часто вживається як у наукових працях, так і в розмовній мові. Однак, незважаючи на його використання, чітке та однозначне визначення категорії «патентний троллінг» у законодавстві більшості країн відсутнє. Тому для розуміння явища патентного троллінгу важливо проаналізувати значення даної категорії. «Патент» і «троль» є складовими елементами «патентного троллінгу». Визначивши ці дві категорії та давши їм чіткі визначення, ми зможемо конкретно та правильно витлумачити категорію «патентний троллінг».

Нагірна М.Я., Задоріжна І.М. систематизували покровий план удосконалення нормативно-законодавчої бази та охарактеризовано декілька вискоефективних методів протистояння патентним троллям [2]. Наведений висновок щодо управління інтелектуальною власністю та правами інтелектуальної власності з багатовимірним завданням, що вимагає багатьох різних дій та стратегій, які мають узгоджуватися з національним законодавством та міжнародними договорами [2].

Дідук А., Литвин С. та Писаний Р. стверджують, що фактично «патентні тролі» не є ні виробниками продукції, ні винахідниками, а володіють лише майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності, скуповуючи охоронні документи на них і реалізують ці права тільки шляхом заборони їх використання, ініціюючи судові позови, власне, тому і дістали таку назву [3]. Українським законодавством не передбачено відповідальності патентних тролів за зловживання правами, які певним чином мають умовний характер, оскільки надаються під їх особисту відповідальність у частині відповідності об'єкта умовам патентоздатності чи критеріям охороноздатності [3].

Костенюк Ю.Б. та Кушнір І.В. виокремили основні причини виникнення патентного «тролінгу» в Україні та сформулювали шляхи його подолання на законодавчому рівні; зазначили заходи, які допоможуть виробникові уникнути патентного «тролінгу» та мінімізувати його вплив на господарську діяльність [4]. Автори вважають [4], що вирішення цієї проблеми можливо, якщо виробники (імпортери) скористаються правом патентувати товар, та відбудуться зміни в законодавстві про патентування продукції.

Мета статті полягає в аналізі існуючих аспектів права інтелектуальної власності в Україні.

Виклад основного матеріалу. В Україні державна реєстрація авторських прав здійснюється згідно з Законом «Про авторське право і суміжні права» № 2811-ІХ від 01.12.2022 [5], постанови КМУ «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» № 1756 від 27.12.2001 [6]. Варто зазначити, що ряд питань авторського права регулюється Цивільним кодексом [7] (надалі — ЦК) інакше ніж Законом, і це необхідно мати на увазі, оскільки норми кодексу набули чинності пізніше, ніж норми Закону.

Кабінет Міністрів України постановою від 17 липня 2019 № 650 «Про утворення робочої групи з питань рекодифікації (актуалізації) ци-

вільного законодавства України» розпочав процес рекодифікації сучасного вітчизняного цивільного законодавства, поставивши перед створеною робочою групою такі основні завдання:

- проведення комплексного аналізу чинного цивільного законодавства України та визначення сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність до світових тенденцій розвитку приватного права;
- вивчення досвіду європейських країн щодо рекодування (оновлення) цивільного законодавства України;
- підготовка пропозицій щодо рекодування (оновлення) цивільного законодавства України [8].

На рис. 1. розглянуто Розподіл заявок на винаходи за регіонами України у 2022 [9]. Національними заявниками у 2022 році подано 794 заявки на винаходи. Найбільше заявок надійшло від заявників з м. Київ (33,6%), Харківської (15,7%), Дніпропетровської (12,1%), Львівської (7,8%), Одеської (5,4%), Київської (4,2%), Запорізької (3,0%) та Сумської (2,5%) областей [9].

Автори вирішили порівняти такі країни: Україна, Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії та Японія. Це тому, що всі ці країни (крім України) мають достатній рівень захисту від патентних тролів та їх дій. І Україна може реалізувати деякі з них.

Україні [10], стаття 54 закріплює положення щодо охорони інтелектуальної власності. Так,

згідно зі статтею громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають з приводу різних видів інтелектуальної діяльності. Але слід розуміти, що практична реалізація статті вимагає від держави вжиття комплексу заходів, які б сприяли усуненню можливості зловживання патентними правами на окремі об'єкти інтелектуальної власності, зокрема патентні права. Безумовно, нові заходи боротьби з патентним тролінгом впровадження не обійдуться без фінансових витрат з державного бюджету.

Проте в майбутньому це дасть позитивні результати, зокрема щодо залучення потенційних нових імпортерів та залучення оборотних коштів для держави в цілому. Конкретно впровадження нових методів боротьби з патентним тролінгом — це внесок у майбутнє розвитку нашої країни.

Слід зазначити, що в Україні найактуальнішим розділом патентного тролінгу є оформлений патент. Перш за все, це тому, що лише заявник несе відповідальність за зміст патентної заявки, і, власне, ніхто інший не перевіряє достатність. Загалом слід виділити такі проблеми: експертиза по суті не проводиться; відповідність патентної заявки формальним вимогам і сплата всіх мит гарантують, що заявник може отримати патент, навіть якщо це загальновідома річ.

Рис. 1. Розподіл заявок на винаходи за регіонами України у 2022 [9]

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень. Основним показником ефективного функціонування правової охорони науково-технічних досягнень є статистика патентних спорів, яка свідчить про те, наскільки ефективно діє чинне законодавство про права інтелектуальної власності в країні.

За результатами дослідження сформульовано ряд положень, висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Основні з них наведено нижче.

Поняття патентного троллінгу в первісному розумінні виникло давно, і діяльність тролів як така також розвивалася. Зміст, вкладений у концепцію патентного троллінгу, децю відрізняється в різних правових системах і в різних країнах, відповідно до діяльності самих тролів, а також судової практики, яка склалася щодо них.

Цьому також сприяли численні політичні, суспільні та культурні події. Історичний розвиток цього явища також відбувався по-різному. Однак можна з упевненістю сказати, що це явище в будь-який час спричиняло багато втрат, що негативно впливало на розвиток торгівлі та економіки будь-якої країни.

Законодавство України щодо боротьби з патентним троллінгом досить слабе, багато питань

залишаються невирішеними; механізму захисту як такого немає. Це тому, що питання захисту «інтелектуальної власності» почало поставати не так давно, порівняно з іншими розвиненими країнами. Крім того, з розвитком нових технологій з'являються нові способи зловживання правами. Аналізуючи вищесказане, можна сказати, що необхідно виділити кілька можливих рішень аналізованої ситуації. На нашу думку, по-перше, можна внести зміни до чинного законодавства щодо персональної відповідальності експертів патентного відомства, оскільки часто через неправомірну вигоду приймаються рішення на користь патентних тролів. По-друге, ефективним буде публікація списків патентних тролів в офіційних ЗМІ або створення бази даних з інформацією про них. Він певним чином виконуватиме навіть профілактичну функцію.

Також основними заходами, які сприятимуть знищенню патентного троллінгу, можуть бути: затвердження загальної страхової премії; введення троллінгової застави; спрощення процедури оскарження патентів на троллінг; запровадження додаткового критерію патентоспроможності промислових зразків.

Література

1. Volik V., Yanishevskaya K., Pylypenko S., Zolota L., Nikitina-Dudikova H. Patent trolling as problem of intellectual property right. *Journal Legal Ethical & Regul.* 2019. № 22 (1).
2. Нагірна М. Я., Задоріжна І. М. Патентний троллінг в Україні: основні проблеми та шляхи їх вирішення. *Економіка та суспільство*. 2021. 32. URL: <http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/807/774> (дата звернення: 04.10.2023).
3. Diduk A., Lytvyn S., Pysanyu R. Unfair competition in patent law (patent trolling). *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*. 2022. № 4(65). P. 113–121.
4. Костенюк Ю. Б., Кушнір І. В. Патентний «тролінг»: визначення негативного впливу та необхідності захисту. *Економіка і організація управління*. 2020. № 3 (39). С. 288–299.
5. Про авторське право і суміжні права : Закон України № 2811-IX від 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення: 04.10.2023).
6. Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір : Постанова Кабінету Міністрів України № 1756 від 27.12.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-п#Text> (дата звернення: 04.10.2023).
7. Цивільний Кодекс України: Закон України № 980-IV від 19.06.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 04.10.2023).
8. Про утворення робочої групи з питань рекодифікації (актуалізації) цивільного законодавства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-п#Text> (дата звернення: 04.10.2023).
9. Річний звіт — 2022. *Національний орган інтелектуальної власності*. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/Annual-Report-2022-.pdf> (дата звернення: 04.10.2023).
10. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 04.10.2023).

References

1. Volik V., Yanishevskaya K., Pylypenko S., Zolota L., Nikitina-Dudikova H. Patent trolling as problem of intellectual property right. *Journal Legal Ethical & Regul.* 2019. № 22 (1).

2. Nahirna M. Ya., Zadorizhna I. M. Patentnyi trolinh v Ukraini: osnovni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia. *Ekonomika ta suspilstvo*. 2021. 32. URL: <http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/807/774> (date of access: 04.10.2023).

3. Diduk A., Lytvyn S., Pysany R. Unfair competition in patent law (patent trolling). *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law"*. 2022. № 4(65). R. 113–121.

4. Kosteniuk Yu. B., Kushnir I. V. Patentnyi "trollinh": vyznachennia nehatyvnoho vplyvu ta neobkhidnosti zakhystu. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*. 2020. № 3 (39). S. 288–299.

5. Pro avtorske pravo i sumizhni prava : Zakon Ukrainy № 2811-IX vid 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (date of access: 04.10.2023).

6. Pro derzhavnu reiestratsiiu avtorskoho prava i dohovoriv, yaki stosuiutsia prava avtora na tvir : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1756 vid 27.12.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-p#Text> (date of access: 04.10.2023).

7. Tsyvilnyi Kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy № 980-IV vid 19.06.2003. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. №№ 40–44. St. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (date of access: 04.10.2023).

8. Pro utvorennia robochoi hrupy z pytan rekodyfikatsii (aktualizatsii) tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.07.2019 № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-p#Text> (date of access: 04.10.2023).

9. Richnyi zvit — 2022. Natsionalnyi orhan intelektualnoi vlasnosti. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/Annual-Report-2022-.pdf> (date of access: 04.10.2023).

10. Konstytutsiia Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (date of access: 04.10.2023).

Явний Олексій Іванович*аспірант**Львівського університету бізнесу та права***Yavnyu Oleksiy***Postgraduate Student of the**Lviv University of Business and Law*

ORCID: 0009-0006-5885-2697

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-10-9245

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

LEGAL RESPONSIBILITY: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Анотація. У статті розкрито особливості юридичної відповідальності на основі теоретико-правового аналізу. Виявлено, що найбільш ефективним механізмом забезпечення прав і свобод суб'єктів права є юридична відповідальність. З'ясовано, що теорія юридичної відповідальності є одним із центральних і актуальних аспектів загальної теорії права. Встановлено, що юридична відповідальність як об'єктивний юридичний організм виражається в правових нормах нормативної правової поведінки та інших правових джерелах національного правопорядку. Визначено, що юридична відповідальність встановлюється дотриманням виконати обов'язок або вчинити протиправну дію, заохотити, дозволити або покарати, засудити і зазнати несприятливих наслідків. Виявлено, що юридична відповідальність означає відповідальність за минуле (негативний аспект) і відповідальність за майбутнє (позитивний аспект). Встановлено, що перехід юридичної відповідальності зі сфери об'єктивного права в область суб'єктивного права тісно пов'язаний з визначенням санкцій правовими нормами. Виявлено, що юридична відповідальність – це нормативно-владно визначений, гарантований і забезпечений державним примусом, переконанням чи заохоченням юридичний обов'язок суб'єктів суспільних відносин дотримуватись і виконувати закріплені в правових нормах положення правових норм, а в разі їх порушення – майновий обов'язок, тобто обов'язком винного є винесення вироку та обмежень немайнового характеру щодо особи та їх подальше виконання. Виділено ознаки та принципи юридичної відповідальності. З'ясовано, що юридична відповідальність має низку специфічних характеристик, які відрізняють її від інших видів соціальної відповідальності. Все це необхідно врахувати у перспективі подальших досліджень стосовно дослідження основних аспектів і особливостей адміністративної відповідальності юридичних осіб на основі теоретико-правового аспекту.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридичний обов'язок, принципи юридичної відповідальності, ознаки юридичної відповідальності, правопорушення, державний примус, теорія права.

Summary. The article reveals the features of legal responsibility based on theoretical and legal analysis. It has been established that the most effective mechanism for ensuring the rights and freedoms of subjects of law is legal liability. It has been established that the theory of legal responsibility is one of the central and relevant aspects of the general theory of law. It has been established that legal responsibility as an objective legal organism is expressed in legal norms of normative legal behavior and other legal sources of the national legal order. It is determined that legal responsibility is established by compliance with fulfilling an obligation or committing an unlawful act, encouraging, permitting or punishing, condemning and experiencing adverse consequences. It has been established that legal responsibility means responsibility for the past (negative aspect) and responsibility for the future (positive aspect). It has been established that the transition of legal responsibility from the sphere of objective law to the field of subjective law is closely related to the definition of sanctions by legal norms. It has been revealed that legal responsibility is a legal obligation of subjects of public relations to comply with and fulfill the provisions of legal norms enshrined in lawful actions, guaranteed and secured by state coercion, persuasion or encouragement, and in case of their violation – a property obligation. The responsibility of the perpetrator is to pronounce a sentence and restrictions of a non-property nature in relation to the person and their further implementation. The signs and principles of legal liability are highlighted. It was found that legal responsibility has a number of specific characteristics that distinguish it from other types of social responsibility. All this must be taken into account in the perspective of further research into the main aspects and features of the administrative responsibility of legal entities based on the theoretical and legal aspect.

Key words: legal responsibility, legal obligation, principles of legal responsibility, signs of legal responsibility, offense, state coercion, theory of law.

Постановка проблеми. Одним із істотних засобів забезпечення охоронної функції права виступає юридична відповідальність. Вона є якісним показником, який показує, чи реально права і свободи особистості реалізуються в соціальній дійсності. У процесі прийняття юридичної відповідальності держава здійснює безпосередній вплив на сферу нормативно закріплених суб'єктивних прав, а також юридичних обов'язків. Однак за таких обставин виявляється ціннісна орієнтація держави, рівень цивілізованості суспільства, рівень духовності та культури населення, наявність правових гарантій та механізмів захисту прав і свобод особистості.

Питання юридичної відповідальності посідає одне з вагомих місць у юридичній науці. Однак, незважаючи на багаторічні інтенсивні дослідження юридичної відповідальності, велика частина її юридичної природи залишається суперечливою, що, зі свого боку, зумовлює актуальність тематики цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми юридичної відповідальності є предметом досліджень багатьох вчених та практиків. Зокрема, вагомий внесок у дослідження і розвиток цієї теми зробили такі науковці та практики: О. Гринь [1], Н. Загребельна [2], І. Зелена [3], О. Мисак [4–6], Л. Каленіченко [7–9], О. Кальян [10], Т. Подковенко [11], І. Сердюк [12], Д. Слинько [13] та інші [14; 15].

Юридична відповідальність є складним правовим явищем у правовій дійсності. Одні вчені вважають її обов'язком, інші — елементом правовідносин і правового статусу, є позиція, що юридична відповідальність є інститутом права. Водночас перелічені позиції не включають вичерпного переліку аспектів, за якими юридична відповідальність характеризується в юридичній літературі. Проте, незважаючи на наявні наукові дослідження, питання юридичної відповідальності не втратило своєї актуальності. З огляду на це, загальнотеоретичні знання про сутність юридичної відповідальності потребують проведення додаткових досліджень.

Мета статті. Метою статті є дослідити особливості юридичної відповідальності на основі теоретико-правового аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання юридичної відповідальності займають одне з найважливіших напрямків сучасної юридичної науки. Найбільш ефективним механізмом забезпечення прав і свобод суб'єктів права є юридична відповідальність. Вивчення питань, пов'язаних із режимами відповідальності, має важливі теоретичні та практичні наслідки. При формуванні правової системи країни необхідно досліджувати питання визначення юридичної відповідальності, її проявів та принципів, оскільки сама система юридичної відповідальності відображає рівень правової культури суспільства та стан правової

влади. Відповідно до статті 3 Конституції України [16] права, свободи та гарантії людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає за вчинки окремих людей. Забезпечення прав і свобод людини є першочерговим завданням держави. У такий спосіб держава, у тому числі й вищі органи державної влади, створює можливість примусу, до форм якого відноситься юридична відповідальність.

Теорія юридичної відповідальності є одним із центральних і актуальних аспектів загальної теорії права. З цієї позиції дослідження цього явища розпочалося в другій половині 50-х років минулого століття, але, незважаючи на тривалий період вивчення проблеми та теорії юридичної відповідальності, єдиної думки щодо цього поняття правової відповідальності досі немає. У зв'язку з цим у галузі теорії права та юриспруденції існує декілька концепцій юридичної відповідальності. Загалом юридична відповідальність є одним із важливих елементів правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у спеціальному впливі на поведінку особи за допомогою певних правових засобів. Завдяки цим комплексним впливам стає можливим правильно організувати суспільні відносини, надати їм системності та стабільності, запобігти швидкому загостренню соціальних конфліктів і досягти максимальної реалізації загальнолюдських принципів [11].

Категорії «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права» та «юридична відповідальність як змістовна складова правовідношення» взаємопов'язані. Юридична відповідальність як об'єктивний юридичний організм виражається в правових нормах нормативної правової поведінки та інших правових джерелах національного правопорядку. Вона існує об'єктивно, незалежно від конкретних обставин злочину. Якщо розглядати абстрактно, то юридична відповідальність як об'єктивна правова система впливає не лише на формування та функціонування правової свідомості суб'єктів права, а й на правову систему та правопорядок суспільства і держави. Юридична відповідальність як змістовна складова правовідносин є конкретним вираженням юридично значущих явищ поведінки конкретної юридичної особи з певним правовим статусом [8].

Юридична відповідальність не повинна розумітися лише як результат злочину. Підвищення відповідальної правової поведінки учасників правовідносин у суспільстві зменшить потребу у застосуванні державного примусу до злочинів, що, безперечно, позитивно вплине на всі сторони розвитку держави і суспільства [5].

Юридична відповідальність встановлюється дотриманням виконати обов'язок або вчинити протиправну дію, заохотити, дозволити або покарати, засудити і зазнати несприятливих наслідків [1].

Юридична відповідальність є складним явищем правової дійсності, тому всебічного розуміння того чи іншого явища можна досягти лише шляхом багаторівневого підходу:

- 1) з точки зору теорії виконання правових норм, юридична відповідальність — це або застосування санкцій норм правового захисту (у випадку кримінальної відповідальності), або добровільне виконання додаткових правових обов'язків (у випадку правовідновлюючої відповідальності);
- 2) у розумінні теорії правовідносин юридичну відповідальність слід передусім розглядати як правовідносини кримінального переслідування, що виникають унаслідок вчинення злочину між судовими та правоохоронними органами держави та особою, визнаною винною; по-друге, це юридичний обов'язок позбавити правопорушника певних цінностей, які йому належать;
- 3) з точки зору реагування держави на вчинення злочину та її подальшого впливу на поведінку винного, під юридичною відповідальністю слід розуміти міру державного примусу, що здійснюється уповноваженими державою органами щодо особи, яка вчинила злочин;
- 4) юридична відповідальність щодо правових наслідків, що настають у зв'язку зі злочинном, вчиненим конкретною особою, характеризується обмеженнями особистого, фактичного чи організаційного характеру, тобто несприятливими наслідками [12].

У теорії юридичної відповідальності поняття позитивної юридичної відповідальності виводиться, по-перше, з її загальної характеристики (характеристики юридичної відповідальності як форми соціальної відповідальності); по-друге, з принципу взаємної відповідальності особи (суспільства), а також принципу взаємної відповідальності особи (суспільства), а також принципу взаємної відповідальності; по-третє, з характеристики нормативних прав держави. Заперечення існування позитивної юридичної відповідальності є, з одного боку, нелогічним, а з іншого — призвело б до теоретичної плутанини в науковому співтоваристві. У рамках дуалістичного підходу до розуміння юридичної відповідальності доцільно розрізняти широкий і вузький підходи до визначення поняття юридичної відповідальності. У рамках комплексного підходу до розуміння юридичної відповідальності останню необхідно розглядати з точки зору як негативної, так і позитивної відповідальності [7].

Юридична відповідальність означає відповідальність за минуле (негативний аспект) і відповідальність за майбутнє (позитивний аспект). Якщо негативна сторона юридичної відповідальності визначається наслідками суспільно шкідливих дій, то позитивна сторона юридичної відповідальності виникає із правомірності діяння і є найбільш бажаною формою відповідальності у суспільстві.

Проте багато науковців відверто ігнорують це принципово важливе положення і визначають юридичну відповідальність однобоко, не розкриваючи до кінця складності її змісту, зокрема функціонального призначення [3].

Перехід юридичної відповідальності зі сфери об'єктивного права в область суб'єктивного права тісно пов'язаний з визначенням санкцій правовими нормами. У процесі покладання юридичної відповідальності негативні наслідки для осіб, власності та організацій, які держава забезпечує за певні злочини та порушення суб'єктивних прав, відображаються на правовому становищі окремих юридичних осіб. Суб'єкт порушення суб'єктивних прав (кримінальне правопорушення) позбавляється благ особистого, майнового та організаційного характеру на підставі відповідних законів про правоохоронну діяльність або добровільно (у разі цивільно-правової відповідальності). Характер і обсяг вилучення переваг особистого, фінансового та організаційного характеру чітко регулюються в порядку та на підставах, визначених законом у відповідній правовій ситуації [9].

Юридична відповідальність — це нормативно-владно визначений, гарантований і забезпечений державним примусом, переконанням чи заохоченням юридичний обов'язок суб'єктів суспільних відносин дотримуватись і виконувати закріплені в правомірних діях положення правових норм, а в разі їх порушення — майновий обов'язок, тобто обов'язком винного є винесення вироку та обмежень немайнового характеру щодо особи та їх подальше виконання [10].

Тому під юридичною відповідальністю слід розуміти правові відносини між суб'єктами права та системами соціального контролю (у формі інститутів) щодо здійснення правових дій суб'єктів права.

Зміст юридичної відповідальності в правових джерелах основних сфер права істотно різниться. Однак, пошуки допустимих критеріїв можливого розмежування не можуть тривати нескінченно. Вид юридичної відповідальності визначає систему підстав, сукупність фактичних і правових умов її настання, оскільки ознаки юридичної відповідальності існують не абстрактно, а розкриваються в конкретних їх видах. Тому лише на основі аналізу окремих видів відповідальності можна розкрити змістову специфіку юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності та як виду державного примусу. Фактичне визначення специфіки того чи іншого правового методу регулювання багато в чому залежить від змісту застосованого виду юридичної відповідальності. Фактично різні види юридичної відповідальності часто взаємопов'язані, а нерідко і переплітаються, що пояснюється їх цілями і функціями [6].

До найпоширеніших ознак юридичної відповідальності як виду державного примусу нале-

жати: державно-правовий характер; вона є однією з форм правового впливу на суспільні відносини (здійснює інформаційний, психологічний, виховний та соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права); є вираженням правових методів регулювання, пов'язаних з протиправними діями, що спрямовані на запобігання порушення вимог правових норм і відновлення порушених прав і свобод; у випадках чітко визначених законом (за наявності відповідної фактичної підстави) застосовуються лише у встановлених формах, порядку та на умовах з метою захисту прав і законних інтересів особи, суспільства і держави; реалізується через державні правоохоронні заходи [8].

Юридична відповідальність, як і інші правові явища, класифікується за різними ознаками. Коли правопорушників притягають до відповідальності за порушення верховенства права, вони, як правило, не притягаються до відповідальності, але підлягають кримінальній, адміністративній та міжнародній відповідальності.

Ознаками позитивної юридичної відповідальності є правомірні дії, обов'язки дотримуватись заборон, обов'язки виконувати позитивні зобов'язання, наданий і гарантований державою дозвіл на здійснення суб'єктивних прав особи, застосування заходів, підтримуваних державою. В даний час зібрано значні наукові висновки, що доводять реальність і правову природу позитивної юридичної відповідальності, і в багатьох дослідженнях позитивна юридична відповідальність порівнюється з іншими правовими поняттями і категоріями [5].

Ознаки юридичної відповідальності: заснована на правових нормах, формально визначена, чітка, детальна і загальнообов'язкова; гарантується державою, у безпосередньому зв'язку з діяльністю державної влади та державно-правовим волевиявленням; забезпечується урядовим переконанням або примусом; наслідками юридичної відповідальності є державне схвалення, заохочення чи осуд і покарання; відбувається у визначеній процесуальній послідовності.

Описані вище ознаки юридичної відповідальності дозволяють відмежувати її від інших видів соціальної відповідальності. Зміст цих функцій поєднує в собі властивості, що характеризують добровільну та державно-вказівну форми реалізації юридичної відповідальності.

Здійснення юридичної відповідальності тісно пов'язане з процесом реалізації правових норм, тобто процесом кримінального переслідування. Виконання юридичної відповідальності означає застосування певних норм відповідальності (покарання) до осіб, які вчинили злочин [13].

Система принципу юридичної відповідальності відноситься до багатofункціональної системи. Вона виконує базову і позаосновну, внутрішню і зовнішню, явну і латентну, регулятивну і захис-

ну, гносеологічну та інформаційну, контрольно-нагороджувальну, оцінну та інші функції. Її зміст залежить від правової системи (національної, міжнародної тощо) та юридичної практики (законодавства, правозастосування, тлумачення тощо), в рамках якої вона здійснюється. Тут важливим є питання розподілу принципів юридичної відповідальності.

До основних принципів юридичної відповідальності належать законність, розумність, невідворотність юридичної відповідальності, справедливість, гуманізм і своєчасність. Наведені принципи юридичної відповідальності найбільшою мірою відповідають поняттю «юридична відповідальність» і виділяють основні принципи, відповідно до яких вона повинна здійснюватися. Принцип юридичної відповідальності як базова ідея, що репрезентує інтелектуальні та моральні положення та виражає сутність, природу та призначення системи юридичної відповідальності, відповідає загальній природі права та визначає вектор, за яким розвивається вся правова система, де застосовується юридична відповідальність. Принцип юридичної відповідальності є важливим для забезпечення послідовних принципів становлення та реалізації інституту юридичної відповідальності [11].

Однією з найпоширеніших підстав класифікації видів юридичної відповідальності є матеріальна основа (поділ на негативну (ретроактивну) і позитивну (перспективну) відповідальність). Особливу увагу дослідники приділяють також концепції диференціації за часовою спрямованістю та цілями [2].

Ретроспективна юридична відповідальність — це відповідальність у вигляді неустойки, яка настає за делікт, вчинений після набрання чинності нормами, які відносять делікт до протиправних і визначають характер і розмір юридичної відповідальності за нього. Негативну відповідальність слід відрізнити від заходів державного примусу, які на практиці підпадають під термін юридичної відповідальності. Державний примус є поняттям, обсяг якого виходить далеко за межі природи зворотної відповідальності. Тобто спочатку відбувається формально встановлена нормативна регламентація злочину та відповідні санкції, а потім здійснюється примус (покарання). Скоріше перспективна відповідальність — це відповідальність у формі зобов'язань щодо майбутніх дій. Таким чином, встановлення майбутньої відповідальності, як правило, спрямоване на мотивацію, заохочення, переконання та стимулювання осіб дотримуватись заборон, передбачених нормативно-правовими актами, і виконувати покладені на них завдання. Проте загальний принцип і правова природа умов юридичної відповідальності, незалежно від їх характеру та змісту, дають змогу стверджувати, що юридична відповідальність за своєю суттю є відповіддю держави на дії її суб'єктів. Таким чином, за певних обставин відокремлення позитивної

відповідальності не є виправданим, оскільки юридичну відповідальність можна замінити зобов'язанням дотримуватись державних постанов [2].

Юридична відповідальність є нормативною і гарантованою шляхом примусу, переконання чи заохочення і являє собою юридичний обов'язок дотримуватись правових норм, реалізований у правомірних діях юридичних осіб, уповноважених державою або іншими компетентними органами. Порухення — це обмеження майнового або особистого немайнового права. Юридична відповідальність має низку специфічних характеристик, які відрізняють її від інших видів соціальної відповідальності та пов'язаних з нею правових категорій і повинні застосовуватись для ефективного забезпечення якісного застосування всіх аспектів юридичної відповідальності та кожного виду юридичної відповідальності [4].

Підсумовуючи, доцільно відзначити, що юридична відповідальність є складним явищем. Це важливий елемент у процесі виконання завдань щодо реалізації прав і свобод суб'єктів права та забезпечення законності. Враховуючи системний характер

юридичної відповідальності, можна дійти загально-го висновку, що під юридичною відповідальністю слід розуміти можливість настання негативних наслідків впливу державного примусу на суб'єкта злочину в чітко встановленій процесуальній формі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, результати проведених досліджень дали підстави визначити основні аспекти юридичної відповідальності з позиції теоретико-правового аналізу. Виявлено, що під юридичною відповідальністю слід розуміти правові відносини між суб'єктами права та системами соціального контролю (у формі інститутів) щодо здійснення правових дій суб'єктів права. У ході дослідження розкрито зміст юридичної відповідальності, висвітлено ознаки юридичної відповідальності як виду державного примусу, виділено ознаки юридичної відповідальності, охарактеризовано основні принципи юридичної відповідальності. Все це необхідно врахувати у перспективі подальших досліджень стосовно дослідження основних аспектів і особливостей адміністративної відповідальності юридичних осіб на основі теоретико-правового аспекту.

Література

1. Гринь О.Д. Категорія юридичної відповідальності: методологічний аналіз поняття // *Правова держава*. 2016. № 24. С. 11–15.
2. Загребельна Н. Юридична відповідальність з позиції справедливості та дієвості: сучасні реалії та поняття // *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 4. P. 63–73. doi: <https://doi.org/10.15804/CPLS.20224.07>
3. Зелена І.В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння // *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 2(23). С. 10–15.
4. Мисак О.І. До питання про понятійно-категоріальний апарат юридичної відповідальності // *Право і суспільство*. 2020. № 6–2, ч. 1. С. 29–34. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.5>
5. Мисак О. Теоретичні проблеми визначення змісту юридичної відповідальності // *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 129–132.
6. Мисак О.І., Олійник О.М., Ваколюк Г.М. Доктринальні аспекти юридичної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності як одного з її видів // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 45–48. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/7>
7. Каленіченко Л.І. Сучасне розуміння сутності юридичної відповідальності в правовій думці // *Право і Безпека*. 2015. № 3(58). С. 26–31.
8. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки // *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1(67), т. 1. С. 12–17. doi: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-1.2>
9. Каленіченко Л. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: поняття та ознаки // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2–1(30). С. 5–8.
10. Кальян О.С., Мисак О.І. Юридична відповідальність: проблеми системного розуміння // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 59, Т. 1. С. 51–54. doi: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.59-1.10>
11. Подковенко Т.О., Павелко Л.В. Принципи юридичної відповідальності: загальнотеоретичний аспект // *Молодий вчений*. 2015. № 2(17). С. 830–833.
12. Сердюк І.А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30–35.
13. Слинько Д.В. Основні риси та структура правозастосовної діяльності // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. Вип. 20. С. 21–24.
14. Боднарчук О.Г., Бортняк В.А., Бортняк К.В., Грицай Т.Г., Добрянська Н.В., Золотарьова М.К., Петков С.В., Скриньковський Р.М. *Проведення у справах про адміністративні правопорушення* / Під заг. ред. С.В. Петкова. Київ : КНТ, 2023. 197 с.

15. Бортняк К.В., Золотарьова М.К., Микитюк М.А., Пасіка С.П., Петков С.В., Скриньковський Р.М., Чубенко А.Г. *Адміністративна відповідальність юридичних осіб. Законодавство. Судова практика* / За заг. ред. С.В. Петкова. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 272 с.

16. *Конституція України* від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата доступу: 01.10.2023).

References

1. Hryn O.D. Katehoriia yurydychnoi vidpovidalnosti: metodolohichniy analiz poniattia // *Pravova derzhava*. 2016. № 24. S. 11–15.

2. Zahrebelna N. Yurydychna vidpovidalnist z pozytsii spravedlyvosty ta diievosty: suchasni realii ta poniattia // *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 4. P. 63–73. doi: <https://doi.org/10.15804/CPLS.20224.07>

3. Zelena I.V. Yurydychna vidpovidalnist: pidkhody do rozuminnia // *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo*. 2012. № 2(23). S. 10–15.

4. Mysak O.I. Do pytannia pro poniatiino-katehorialnyi aparat yurydychnoi vidpovidalnosti // *Pravo i suspilstvo*. 2020. № 6–2, ch. 1. S. 29–34. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.5>

5. Mysak O. Teoretychni problemy vyznachennia zmistu yurydychnoi vidpovidalnosti // *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2016. № 7. S. 129–132.

6. Mysak O.I., Oliinyk O.M., Vakoliuk H.M. Doktrynalni aspekty yurydychnoi vidpovidalnosti ta mizhnarodno-pravovoi vidpovidalnosti yak odnogo z yii vydiv // *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2021. № 12. S. 45–48. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/7>

7. Kalienichenko L.I. Suchasne rozuminnia sutnosti yurydychnoi vidpovidalnosti v pravovii dumtsi // *Pravo i Bezpeka*. 2015. № 3(58). S. 26–31.

8. Kalienichenko L.I. Yurydychna vidpovidalnist: poniattia, oznaky // *Derzhava ta rehiony. Serii: Pravo*. 2020. № 1(67), t. 1. S. 12–17. doi: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-1.2>

9. Kalienichenko L. Yurydychna vidpovidalnist yak forma derzhavno-pravovoho prymusu: poniattia ta oznaky // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2–1(30). S. 5–8.

10. Kalian O.S., Mysak O.I. Yurydychna vidpovidalnist: problemy systemnoho rozuminnia // *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*. 2019. Vyp. 59, T. 1. S. 51–54. doi: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.59-1.10>

11. Podkovenko T.O., Pavelko L.V. Pryntsypy yurydychnoi vidpovidalnosti: zahalnoteoretychnyi aspekt // *Molodyi vchenyi*. 2015. № 2(17). S. 830–833.

12. Serdiuk I.A. Metodolohichniy analiz suchasnykh interpretatsii poniattia «iurydychna vidpovidalnist» // *Biuletен Ministerstva yustyttsii Ukrainy*. 2011. № 1. S. 30–35.

13. Slynko D.V. Osnovni rysy ta struktura pravozastosovnoi diialnosti // *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Serii “Pravo”*. 2015. Vyp. 20. S. 21–24.

14. Bodnarchuk O.H., Bortniak V.A., Bortniak K.V., Hrytsai T.H., Dobrianska N.V., Zolotarova M.K., Petkov S.V., Skrynkovskyy R.M. *Provadzhennia u spravakh pro administratyvni pravoporushennia* / Pid zah. red. S.V. Pietkova. Kyiv : KNT, 2023. 197 s.

15. Bortniak K.V., Zolotarova M.K., Mykytiuk M.A., Pasika S.P., Petkov S.V., Skrynkovskyy R.M., Chubenko A.H. *Administratyvna vidpovidalnist yurydychnykh osob. Zakonodavstvo. Sudova praktyka* / Za zah. red. S.V. Pietkova. Kyiv : Yurinkom Inter, 2023. 272 s.

16. *Konstytutsiia Ukrainy* від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (date of access: 01.10.2023).

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА».

Серія: «Юридичні науки»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «INTERNAUKA».

Series: «Juridical sciences»

№ 10 (68)

Головний редактор — *Курило В.І.*

Київ 2023

Видано у авторській редакції

Адреса редакції: Україна, м. Київ, вул. Ломоносова, буд. 18
Контактний телефон: +38 (044) 222 58 89
Контактний телефон: +38 (067) 401 84 35
E-mail: editor@inter-nauka.com

Підписано у друк 31.10.2023. Формат 60×84/8
Папір офсетний. Гарнітура UkrainianSchoolBook. Друк офсетний.
Умовно-друкованих аркушів 19,3. Тираж 100. Заказ № 220.
Ціна договірна. Надруковано з готового оригінал-макета.

Надруковано у видавництві
ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20, м. Київ
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2458 від 30.03.2006 р.